

Любінська Л.Г., Юглічек Л.С.

ФЛОРА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА ЕКОЛОГІЧНА АКАДЕМІЯ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ТА УПРАВЛІННЯ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОЛОГО-НАТУРАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЕКОЛОГО-НАТУРАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Любінська Л.Г., Юглічек Л.С.

ФЛОРА

ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Навчальний посібник

Серія «РОСЛИННИЙ СВІТ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ»

ПОЛІГРАФІСТ
м. Хмельницький
2017

УДК 908:581.9(477.43)
Л 93

РЕЦЕНЗЕНТИ:

БЕХ Іван Дмитрович, доктор психологічних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України;

ВЕРБИЦЬКИЙ Володимир Валентинович, доктор педагогічних наук, професор, директор Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді Міністерства освіти і науки України;

ЛУКАШ Олександр Васильович, доктор біологічних наук, професор кафедри екології та охорони природи національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка;

МЕЛЬНИК Віктор Іванович, доктор біологічних наук, професор, завідувач відділу природної флори Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка Національної академії наук України.

Рекомендовано до друку Національною академією педагогічних наук України (лист від 10.11.2017 р. № 01-11/312), Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка (лист від 14.11.2017 р. № 32-00/07.00-823), Хмельницьким національним університетом (лист від 14.11.2017 р. № 131-1063), Національним ЕНЦУМ МОН України (лист від 13.11.2017 р. № 226), педагогічною радою Хмельницького ОЕНЦУМ (протокол № 3 від 31.08.2017 р.).

Відповідальний за випуск: В.В. Климчук, директор Хмельницького ОЕНЦУМ.

Любінська Л.Г., Юглічек Л.С. **Флора Хмельниччини**. Навчальний посібник. – Хмельницький: ТзОВ «Поліграфіст», 2017. – 240 с.

У виданні природничо-краєзнавчого змісту «Флора Хмельниччини», приуроченому 100-річчю Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, 55-річчю Хмельницького національного університету та 65-річчю Хмельницької обласної станції юннатів, зібрано й узагальнено відомості про багатства і неповторну красу рослинного світу краю, його охорону й збереження, раціональне використання та відновлення.

У книзі описано історію ботанічних досліджень на Хмельниччині, наведено систематичний аналіз флори, охарактеризовано рідкісні види, які включені до Червоної книги України та Переліку регіонально рідкісних видів Хмельницької області, описані інвазійні види. Також книга містить цікаві наукові факти і легенди про рослини.

Видання розраховане на використання педагогами й науковцями, учнями і студентами, флористами, знавцями, охоронцями та любителями природи рідного краю.

ISBN 978-966-8819-36-0

ЗМІСТ

Передмова.....	4
1. Нарис природи Хмельниччини	8
2. Історія ботанічних досліджень на території області.....	12
3. Загальна характеристика флори Хмельниччини.....	22
3.1. Формування флори.....	22
3.2. Систематичний аналіз флори	23
4. Рідкісні види флори Хмельниччини.....	27
4.1. Науково цінні види	27
4.2. Загальна характеристика рідкісних рослин.....	32
4.2.1. Характеристика видів рослин, занесених до Червоної книги України.....	44
4.2.2. Характеристика регіонально рідкісних видів рослин.....	113
5. Рослини-паразити та рослини-напівпаразити Хмельниччини	203
6. Рослини, які використовує людина	214
7. Основні загрози для рослинного покриву	219
7.1. Загальна характеристика загроз	219
7.2. Інвазійні види.....	222
8. Напрямки збереження і відтворення флори Хмельницької області	225
9. Освітняни і школярі – учасники науково-освітнього проекту «Флора Хмельниччини» (фотоматеріали)	229
Післямова	231
Список використаних джерел.....	232

ПЕРЕДМОВА

Здавна рослинний світ нас захоплює і дивує, проте ми й досі не розгадали його космічну та земну роль. А відкриття нових видів чи нових цінностей продовжуються щорічно. І чим ближче ми наближаємося до розкриття таємниць рослин, тим більше їх зникає з нашої планети.

Кожен куточок Землі цінний своїм різноманіттям.

Хмельниччина багата природними ресурсами: щедрими чорноземами, унікальними Товтрами, багатими лісами, голубими озерами та річками, запашними луками та дивовижними болотами. Але в цій книзі ми поведемо мову про її рослини, про флору.

Флору, як біологічне поняття, ввів у науку в 1656 р. Михайло Бойм у праці «Флора Китаю» (*Michał Piotr Boym Flora Sinensis*). Пізніше термін використав Карл Лінней, назвавши свою працю «Флора Лаппонії» (*Karoli Linnaei Flora lapponica exhibens planta sper Lapponiam crescentes, secundum systema sexual ecollecta sinitinere 1732 institutio. Additis synonymis, & Locis natalibus omnium, descriptionibus & figuris rariorum, viribus medicatis & oeconomicis plurimarum*). У сучасній ботаніці визнане наступне визначення: флора – це сукупність видів рослин, що еволюційно-історично склалася і населяє певну територію, або населяла її у минулі історичні часи. Розрізняють флору земної кулі, флору окремих материків і будь-якої природної обмеженої ділянки земної поверхні (островів, водойм, гірської системи тощо), флору країни чи певної адміністративної області, флору окремих відділів рослинного світу – вищих рослин, мохів, лишайників, водоростей.

Крім того, розрізняють флору викопну – минулих геологічних часів (флору певної геологічної ери, періоду, епохи) та сучасну.

Ми познайомимо вас із сучасною флорою Хмельницької області, яка нараховує 1649 видів судинних рослин. У книзі ви знайдете наукову і популярну інформацію про неї: історію формування, систематичну структуру, соціологічні аспекти, загрози, охорону та відтворення; паразитичні і комахоїдні, корисні рослини.

Рослинний покрив – це основа автотрофного блоку екосистем і його значення величезне. Рослини – творці кисню, органічних речовин та накопичувачі запасів консервованої енергії; вони відіграють важливу роль у ґрунтоутворенні, водному балансі Землі. Це – їжа та одяг, ліки та фітонциди, будівельний матеріал та сировина для промисловості. А ще – джерело естетичної насолоди. Адже не передати відчуття, які охоплюють людину, яка вдихає п'яний аромат подільських лук та загадкових малополіських боліт, бачить ромашкову поляну, озеро з білосніжним лататтям, віковичний дубовий ліс. Нам необхідно хоча б інколи зупинитися і нахилитися над первоцвітом, що квітує серед снігу, заглянути в сині очі дзвоників, милуватися купальницею, вмитою краплями роси.

Як зберегти ці життєдайні творіння? Про це все хочеться розповісти вам, дорогі читачі. Ми будемо раді, якщо книга буде цікавою і стане у нагоді.

*Цю книгу присвячуємо нашим вчителям:
Т. Л. Андрієнко-Малюк,
доктору біологічних наук, професору, лауреату
Державної премії України в галузі науки і техніки;
Б. В. Заверусі,
доктору біологічних наук, професору.*

ДЯКУЮ ВАМ, ДОРОГИЙ УЧИТЕЛЮ, НАШ БЛИЖНІЙ

Мені пощастило в житті зустріти Тетяну Леонідівну Андрієнко-Малюк – видатного ботаніка (геоботаніка, флориста, фітосозолога), великого педагога, світлу людину, на яку завжди хочеться рівнятися. Саме вона відіграла провідну роль у тому, що ботаніка та геоботаніка стали справою мого життя.

Тетяна Леонідівна була закохана в Полісся, його смарагдові ліси, духмяні болота, синьокі озера... Півстоліття свого життя вона присвятила вивченню флори і рослинності Великого та Малого Полісся. Маючи енциклопедичні знання, феноменальну пам'ять й величезний досвід польових досліджень, Т.Л. Андрієнко-Малюк стала одним із основних поліссязнавців України.

Не кожен учений вміє передавати свої знання учням, проте Тетяна Леонідівна – великий Учитель і видатний Педагог. Учитись у неї було щастям. Мені поталанило працювати з Тетяною Леонідівною на Малому Поліссі, зокрема в східній його частині. «Будеш продовжувати справу мого вчителя – Єлизавети Модестівни Брадїс», – сказала Тетяна Леонідівна, коли ми узгоджували тему дослідження. Цей казковий край через заболоченість та незначну родючість ґрунтів залишився малоосвоєним, його природний ландшафт – відносно незмінним, а рослинний покрив – збереженим.

Першою була експедиція в лісах Шепетівського та Полонського районів Хмельниччини в 1997 році. Я була вражена великою працездатністю вже немолодої жінки, надзвичайною відданістю науковій роботі, закоханістю у природу. З великою любов'ю професор говорила про кожну рослину, що траплялася на маршруті. Читала вірші (наприклад, «Возле речки у оврага *Pimpinella saxifrage*...»), розповідала легенди, наспівувала пісні й видавала серйозні наукові факти. Вона знала особливості будови, пам'ятала ареали і анклавів, місцезростання в Україні, лікарське значення рослин та правила їх застосування. Тетяна Леонідівна зачаровувала всіх, хто її слухав, – лісівників, спеціалістів-екологів, аспірантів чи їздового, який віз нас непрохідними хащами лісів.

Початок літа 1997 року видався напрочуд дощовим. Лісові території були вкрай заболоченими і важкопрохідними для транспорту. Щоб добратися до віддалених, цікавих у ботанічному відношенні ділянок заплави річки Дружня, використовували коней. Їздовий гнав їх «з вітерцем». В одній із великих калюж віз перекинувся, і всі ми опинилися під ним у брудній воді. Мені довелося витягувати Тетяну Леонідівну з-під воза. Здивувало те, що немолода жінка з усмішкою та жартами перенесла цю пригоду. І цим також вчила: «Не стогни, будь сильною, дивись на життя радісно!». В той день негаразди транспортування були компенсовані чудовими знахідками в урочищі Лізне (були знайдені осоки Буксбаума, затінкова, Гартмана, зозульки плямисті, травневі і Фукса, лазурник трилопатевий) та цікавими розповідями про них.

Тетяна Леонідівна вчила нас любити болота, розуміти їх генезу. З особливим настроєм підходила вона до малополіських боліт, обстежувала флору та рослинність, пояснювала шляхи утворення плавів, вчила, як поводити себе на них. Саме біля с. Мальованки виявлені великі площі рідкісних хитких плавів, які сформувались унаслідок заростання мезотрофних озер сфагнами

зі значною участю образків болотних, осок, пухівок. А на плавах – величезні плантації росички круглolistої. Неподалік зростають рідкісні болотні верби – чорнична та лапландська. Цей прекрасний край обов'язково слід зберегти! І в результаті експедиції в 1999 році створено регіональний ландшафтний парк «Мальованка».

Ще не раз Т.Л. Андрієнко-Малюк приїздила на малополіську Хмельниччину, щоб допомогти мені, аспіранту, дослідити рослинність цього краю. Незабутнім був виїзд на Ізяславщину з метою вивчення місцезростань ефемероїдів. Спартанські умови проживання (спали в поліській хаті с. Борисів на одному ліжку) були компенсовані надзвичайно цікавими флористичними та ценотичними знахідками в заплаві річки Гнилий Ріг. І знову під її керівництвом цей дивний край заповідано – 2 серпня 2013 року створено національний природний парк «Мале Полісся».

Тетяна Леонідівна була дуже вимогливим і добрим науковим керівником. І ми, аспіранти, вдячні їй за все: за те, що виростила нас ученими-ботаніками; за легендарний «аспірантник» (маленьку кімнатку в її квартирі, в якій могли проживати в Києві і працювати з чудовою ботанічною бібліотекою), за те, що завжди нас смачно годувала. Тетяна Леонідівна знала наші сім'ї: чоловіків, дітей, батьків, братів і сестер, бабусь і дідусів. Вона завжди була в курсі наших справ. В її характері поєднувалися твердість, принциповість, вимогливість та материнська доброта. Недаремно аспіранти називали цю світлу людину «наш Ближній».

Дякую Вам, дорогий Учителю.

Ваша учениця Лілія Юглічек.

ВЧИТЕЛЮ, НАСТАВНИКУ, ВЧЕНОМУ З ДОВІЧНОЮ ВДЯЧНІСТЮ!

Ім'я Бориса Володимировича Заверухи увійшло у моє життя в студентські роки. Книга «Дванадцять місяців» захопила зразу і на все життя. Але коли я розпочала свої наукові дослідження, працюючи над курсовими роботами, тоді довелося ознайомитися з його науковими працями. І вперше я побачила і почула Бориса Володимировича під час екскурсії в ботанічному музеї Інституту ботаніки АН УРСР в 1980 р. Як захоплено він розповідав про світ рослин, експедиції, знахідки! Здавалося, що ми разом з ним мандруємо по степах і лісах, пустелях і болотах України та світу. Захоплювали легенди та факти про царство Флори.

Не сподівалася я, що доведеться пов'язати свою долю з ботанікою та з цією чудовою людиною. У 1984 р. Борис Володимирович приїхав до Кам'янця-Подільського, де я на той час працювала у ботанічному саду. Він запропонував спільно поїхати на дослідження. Це була жива казка! Заказники «Княжпільська дача», «Чапля» і «Совий яр» ми обходили по всіх товтрах та ярах, уздовж струмків і річок. Були біля величезного бука і дуба скельного, натрапили на аконіт Бессера та клокичку пірчасту, булатку великоквіткову та листовика сколопендрового. А скільки ще інших звичайних і рідкісних видів показав мені Борис Володимирович. Того ж року я вступила до аспірантури, і моїм науковим керівником став Б.В. Заверуха.

Це був час не лише заглиблення в наукові проблеми, але й знайомства з Борисом Володимировичем як Учителем, як Людиною. Саме тоді я відчула його батьківське ставлення. У мене важко хворіла мама і, на жаль, у грудні 1985 р. померла. Борис Володимирович підтримував мене добрим словом, матеріально, інколи запрошував до себе додому. Він завжди при зустрічах запитував про моє життя. Його слова «дєточка» викликали усмішку і гарний настрій на цілий день. А при будь-яких невдоволеннях у колективі Борис Володимирович казав своє коронне «люди добрі», і напруга спадала враз. Також його уроки виживання допомагають і сьогодні. «Не бійся! З чемними словами та усмішкою підходь до будь-кого з «великих науковців» і запитуй те, що тобі потрібно дізнатися від них. Якщо впевнена у своїх знаннях – відстоюй свої погляди». Він був прикладом для нас у наукових дискусіях і доповідях. Як це допомагає мені все життя!

У роботі над моєю дисертацією керівник дав мені повну волю і казав класичну для науковців фразу: «Впливеш сама, значить, захистишся». Коли я звернулася з ідеєю популяційних досліджень рідкісних видів та порівняннями особливостей рослин у природі і культурі, шеф здивовано на мене подивився і сказав, що це щось нове і варте уваги. Так і поєднали ми дослідження в природі і при інтродукції.

Після захисту моєї дисертаційної роботи наша дружба Вчителя і учня не закінчилася. Я приїжджала в Київ до Бориса Володимировича і за добрим словом, і за науковою порадою. Так разом ми працювали над створенням майбутнього національного природного парку «Подільські Товтри». Борис Володимирович рекомендував мене на посаду заступника директора з наукової роботи. Ми спільно планували наукові дослідження і перспективи охорони та збереження природних цінностей на території парку.

На жаль, багато чого не вдалося втілити у життя, оскільки мій Учитель перейшов у інший світ, але я й досі з хвилюванням і щемом стою перед дверима кабінету, де він працював, чи у залах музею. Саме Борис Володимирович став моїм натхненником при написанні докторської дисертації і назавжди закріпив любов до царства Флори.

Довічно вдячна Ваша учениця Людмила Любінська.

1. НАРИС ПРИРОДИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Розуміння особливостей фіторізноманіття потребує знання фізико-географічних даних регіону.

Хмельницька область займає площу 20,6 тис. км². Протяжність території з півночі на південь становить 220 км, із заходу на схід – 120 км. Північна частина області – це Мале Полісся та Полісся, центральна та південна – Лісостеп.

Область розташована у південно-західній частині Східно-Європейської (Руської) платформи, у межах двох головних її структурних елементів – західної частини Українського кристалічного щита і його західного схилу – Волино-Подільської плити.

На Подільському плато вирізняють Горинь-Слуцьку, Верхньобузьку, Придністровську височини, які сформувалися на блоках плити, а тектонічний розлом перекидає Товтровий кряж. На Волинській височині розташована Шепетівська рівнина. Вона займає північну частину області з середніми абсолютними висотами від 220 м до 240 м. Горинь-Слуцька (або Північноподільська) височина має середні абсолютні висоти – від 280 м до 300 м. Верхньобузька височина є найвищою ділянкою області, де абсолютні висоти перевищують 350 м. Тут розташована Авратинська височина. Придністровська височина знижується у південному напрямку з 350-355 м до 180-200 м.

Товтровий кряж на Хмельниччині із заходу на схід має протяжність близько 80 км. Найвища товтра сягає висоти 409 м (Велика Бугаїха біля с. Голенищево Чемеровецького району), а середня абсолютна висота кряжу становить 350 м.

В області протікає майже 2500 річок, які відносяться до басейнів Дністра, Південного Бугу та Дніпра. Основні притоки Дністра течуть на південь, утворюють меандри, каньйони. Через створення Дністровського водосховища вони мають змінене гирло і береги. Південний Буг разом із притоками спрямований на схід. Їхні береги пологі й утворюють невеликі долини. Річки басейну Дніпра течуть на північ. Відзначаються добре нерозвиненими придолинними схилами.

Грунтовий покрив Хмельницької області сформувався під впливом ґрунтоутворних порід, рельєфу, клімату, рослинного покриву та господарської діяльності людини. Ґрунтово-

творні породи – це леси і лесовидні суглинки, піски, супіски, вапняки, глини, алювіальні відклади. На території з рівнинним рельєфом і лісостеповою рослинністю вони стали основою для формування різних типів ґрунтів. На лесах і лесовидних суглинках утворилися чорноземні і сірі лісові ґрунти; на твердих карбонатних породах – дерново-карбонатні, на алювіальних відкладах у долинах рік – лучні, лучно-болотні і торфоболотні ґрунти. В північній частині області в ролі ґрунтоутворюючої породи виступають безкарбонатні кислі флювіогляціальні відклади (зандрові піски), і лише окремими острівцями зустрічаються леси.

Клімат на Хмельниччині помірно-континентальний з теплим літом, м'якою зимою і достатньою кількістю опадів. Узимку на температурні показники та вологість впливають континентальні повітряні маси, які приносять суху погоду. На територію області взимку заходить повітря Сибірського антициклону, яке приносить холодну погоду, а влітку впливає Азорський максимум. Навесні і на початку осені похолодання зумовлює арктичне повітря. Назагал, Хмельниччина знаходиться під впливом циклонів, які формуються над Атлантичним океаном. Середньорічна температура повітря коливається від 6,8°C в північній і центральній частинах області до 7,3°C – в південній. Улітку найвищі температури повітря спостерігаються в Придністровській частині (від 18,8°C до 19,3°C), а найнижчі – в північній, на Шепетівщині та Славутчині (18,5°C). Найбільш низькі температури виявлені у січні, і в центральній частині області становлять -5,4°C. Максимальні літні температури на півдні області в останні роки сягають до +40°C, а взимку на півночі опускаються до -34°C. Оподи становлять від 530 мм до 670 мм на рік, а в аномальні роки на півдні нижня межа сягає 480 мм. В останні десятиліття сніговий покрив у південних районах може бути відсутній упродовж усієї зими чи 1-2 місяців. Зазвичай, сніговий покрив утворюється в другій половині грудня і тримається до першої декади березня. Його товщина в середньому становить від 10 см до 15 см, але в окремі роки тимчасово може утворитися покрив завтовшки до 0,7 м. За особливостями кліматичних умов в області виділяють три агрокліматичні райони: північний, центральний і південний. Аномальні явища впливають не

лише на сільськогосподарські культури, але й на дикоростучі види рослин. Зокрема, сильні морози і волога у поєднанні спричиняють обмерзання дуба звичайного та дуба скельного. Високі температури повітря і ґрунту та відсутність опадів можуть призвести до висихання рослин, їх квітів і плодів (2015 р.).

За фізико-географічним районуванням територія області входить до зони Широколистяних лісів та Лісостепової зони (рис.1.1).

Для розуміння розподілу рослинності використовують геоботанічне районування. Воно свідчить про особливості поєднання ландшафтів, ґрунтів, кліматичних умов і пристосованість рослин до них. За геоботанічним районуванням України, яке розроблено Я. П. Дідухом та Ю. Р. Шеляг-Сонком (2003), територія Хмельниччини належить до Європейської широколистянолісової та Євразійської степової областей (рис.1.2).

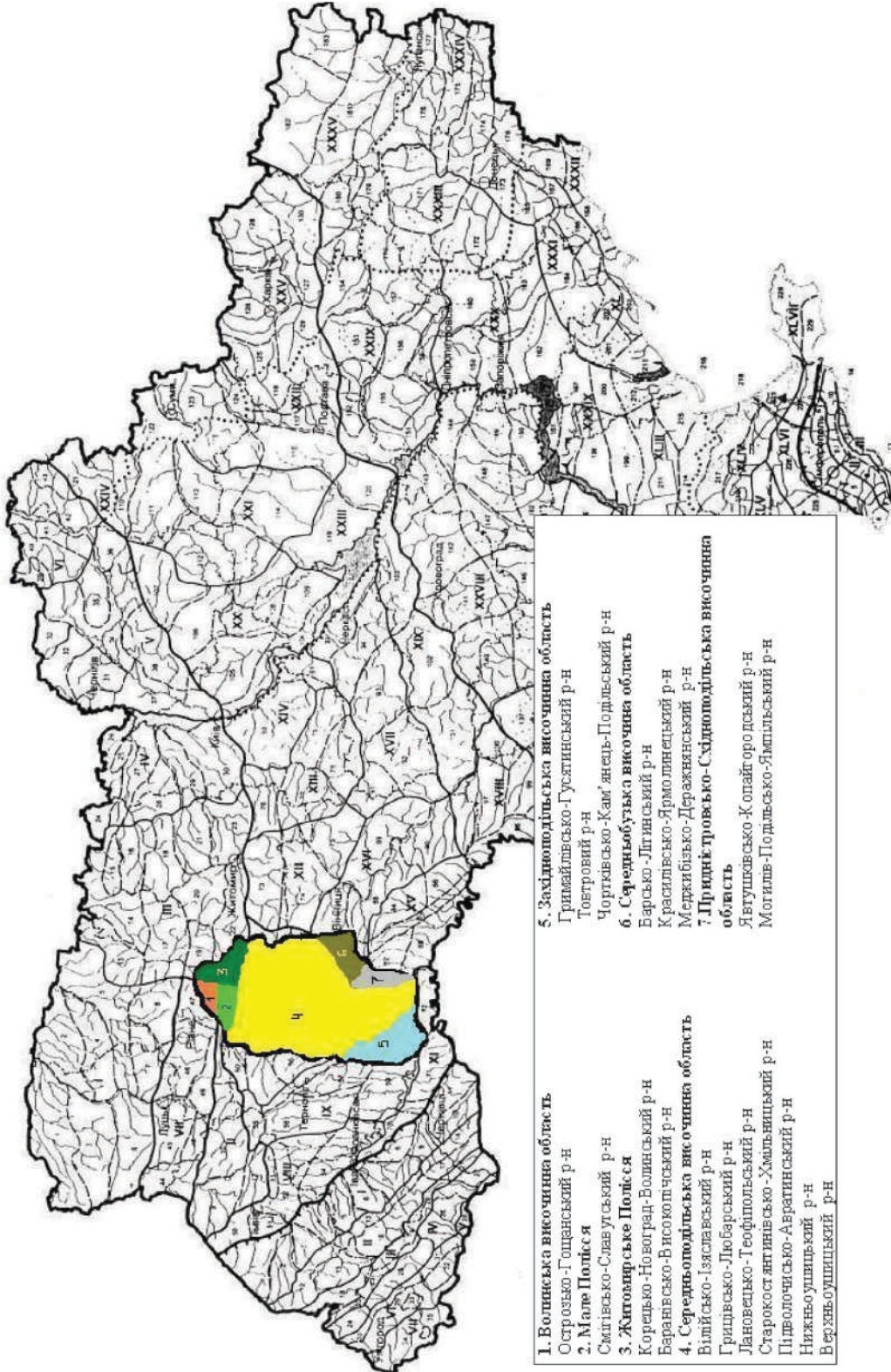

Рис. 1.1. Фізико-географічне районування Хмельницької області
(А.М. Маринич, Г.О. Пархоменко, О.М. Петренко, П.Г. Шищенко, 2003)

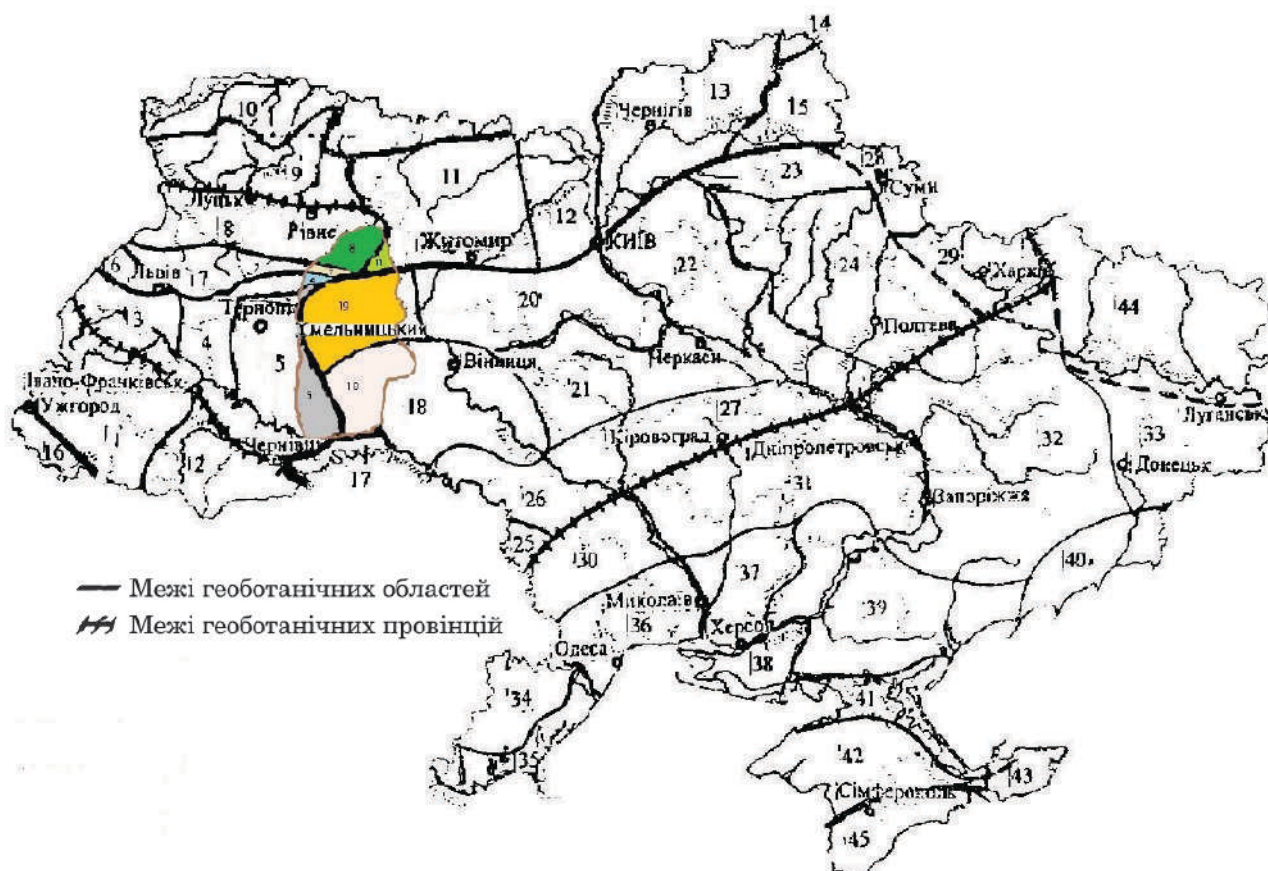

Рис. 1.2. Схема геоботанічного районування території України (за Я.П. Дідухом та Ю.Р. Шеляг-Сосонко, 2003)

Європейська Широколистянолісова область

Центральноевропейська провінція широколистяних лісів

Південнопольсько-Західноподільська підпровінція широколистяних лісів, лук, лучних степів та евтрофних боліт:

4 – Опільсько-Кременецький округ букових, грабово-дубових лісів, справжніх та остепнених лук та лучних степів

5 – Покутсько-Медоборський округ букових, грабово-дубових та дубових лісів, справжніх та остепнених лук та лучних степів

7 – Малополіський округ грабово-дубових, соснових лісів, заплавних лук та евтрофних боліт

8 – Люблінсько-Волинський округ грабово-дубових, дубових лісів та остепнених лук

Східноєвропейська (Сарматська) провінція хвойно-широколистяних та широколистяних лісів

Поліська підпровінція хвойно-широколистяних лісів

18 – Центральнополіський округ грабово-дубових, дубових, дубово-соснових лісів, заплавних лук та евтрофних боліт

Євразійська степова область

Лісостепова підобласть

Східноєвропейська лісостепова провінція дубових лісів, остепнених лук та лучних степів

Українська лісостепова підпровінція

11 – Центральноподільський округ грабово-дубових та дубових лісів та суходільних лук

19 – Північноподільський округ грабово-дубових, дубових лісів, остепнених лук та лучних степів

Флористичне районування земної кулі ґрунтується на наявності ендеміків різного рівня. А.Л. Тахтаджян (1978) виділив на суші 6 флористичних царств і 34 флористичні області. За флористичним районуванням Б.В. Заверухи (1985) Волино-Поділля входить до Голарктичного царства Північнопалеарктичного підцарства Європейської області Центральноєвропейської провінції. Він виділяє нижчі ієрархічні одиниці флористичного районування (рис.1.3.):

Люблінсько-Волино-Подільська підпровінція
 округ – Ростоцько-Опільсько-Подільський
 підокруг – Опільсько-Кременецький
 район – Кременецький
 підрайон – 7-б – Східнокременецький
 підокруг – Подільський
 район – Західноподільський
 підрайони: 9-б – Центрально-Західно-Подільський,
 9-в – Південно-Західно-Подільський
 район – Східноподільський
 підрайони: 10-а – Північно-Східно-Подільський, 1
 10-б – Південно-Східно-Подільський
 округ – Середньопридністровсько-Покутський
 район – Середньопридністровський
 підрайон 11-б – Кам'янецький

Таким чином, Хмельницька область через свою значну протяжність з півночі на південь, різноманітні геоморфологічні структури, ландшафти, ґрунти та кліматичні умови,

має своєрідний рослинний покрив. Територія області є тим коридором, що поєднує гірські системи України, її рівнини та низини. Флора і рослинність області віддзеркалюють природні та антропогенні процеси формування рослинного покриву.

Ботанічний глосарій

ГОЛАРКТИЧНЕ ЦАРСТВО

Голарктичне флористичне царство – найбільше за площею. Воно охоплює позатропічну частину північної півкулі, тобто всю Євразію (за винятком Індокитаю та Індостану, що лежать на південь від тропіка Козерога), північну позатропічну Африку і майже всю Північну Америку. На території Голарктики трапляються арктичні пустелі, тундри, ліси (хвойні, мішані, широколистяні літньоозелені, субтропічні), середземноморські ліси і чагарники, степи, прерії, напівпустелі, пустелі, рослинність гір помірних широт.

У складі флори цього царства є 50 повністю або частково ендемічних родин, зокрема гінкгові, телігонові, адокові, букові, платанові, розові, вербові, селерові тощо. Найбагатша серед флор Голарктичного царства флора Бореального підцарства. Вона налічує в своєму складі багато ендемічних родин і родів; для деяких областей характерна наявність значної кількості давніх і примітивних родин і родів.

Циркумбореальна область, яка є найбільшою в Бореальному підцарстві, охоплює всю Європу (крім Середземномор'я), Північну Анатолію, Кавказ (крім Талишу й аридних областей), Урал, Сибір (крім південно-східної частини течії р. Амур), Камчатку, Північний Сахалін, північні Курильські острови (на північ від о. Ітуруп), Алеутські острови, Аляску і більшу частину Канади.

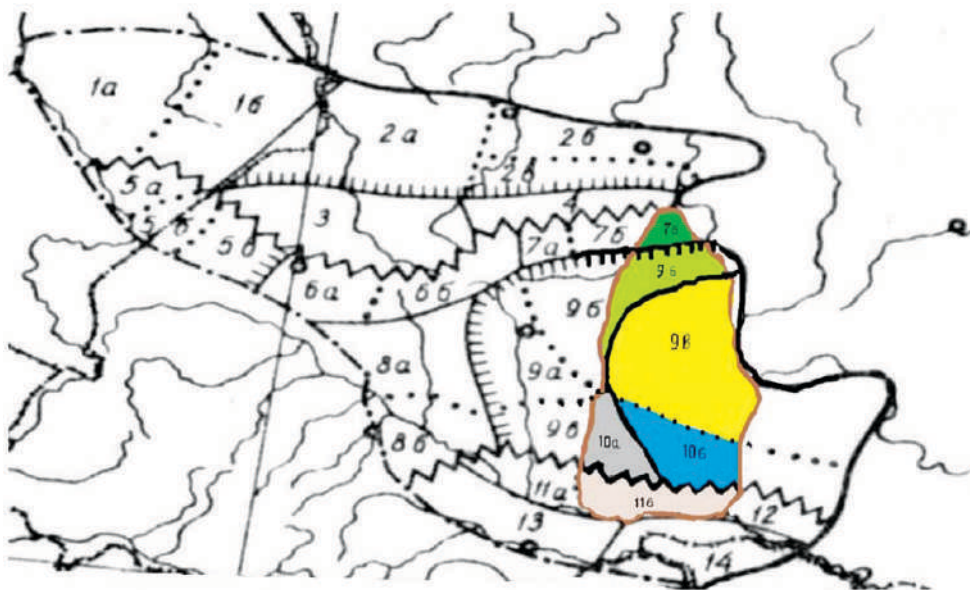

Рис.1.3. Флористичне районування Волино-Поділля (за Б. В. Заверухою, 1985)

2. ІСТОРІЯ БОТАНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ОБЛАСТІ

Ботанічні дослідження на території Хмельницької області в історичному аспекті можна поділити на чотири етапи.

Перший етап (XIX ст.) – флористичний, нагромаджувалася інформація про видове різноманіття рослин, за результатами досліджень публікувались списки рослин. Наприкінці 30-х років XIX століття в Малополіській частині області працював Тишецький. Він досліджував флору в околицях міст Острога та Полонного і передавав гербаризовані рослини та списки знайдених рослин О.С. Роговичу. Зокрема, перелік рослин, які Тишецький зібрав біля Полонного, включав 663 види рослин. Серед них такі рідкісні знахідки, як вовчі ягоди запашні (*Daphne sneorum* L.), фітеума колосиста (*Phyteuma spicatum* L.), рододендрон жовтий (*Rhododendron luteum* Sweet.), живокіст серцевий (*Symphytum cordatum* Waldst. Et Kitz Wild.), глід згладжений (*Crataegus laevigata* (Poir) DC), зимолюбка зонтична (*Chimaphila umbellata* (L.) Barton.), синюха голуба (*Polemonium coeruleum* L.) та ряд інших.

Значний вклад у дослідження флори Хмельниччини зробив професор кафедри ботаніки Київського університету святого Володимира О.С. Рогович (1869, 1875). У праці «Обозрение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа: Волынской, Подольской, Киевской, Черниговской и Полтавской» він наводить ряд видів флори Хмельниччини, знайдених В. Тишецьким та власноручно. За результатами особистих експедицій і літературних матеріалів О.С. Рогович узагальнює інформацію і дає перелік із 400 видів рослин, вказуючи місця їх зростання та виокремлюючи рідкісні види. Відомі збори О.С. Роговича з села Миньківці Славутського району. Він перший вказав на місцезростання первоцвіту звичайного (*Primula vulgaris* Huds.) біля Шепетівки.

Фундатором фахових досліджень флори й рослинності подільської частини області був професор В.Г. Бессер. У своїх роботах (1827, 1882) він наводить перелік видів, які трапляються в межах Поділля і, зокрема, на сучасній

території області. Описує рослини, виявлені на Придністров'ї і Товтровій гряді та визначає нові для науки та рідкісні для регіону види.

А.Л. Андржівський, учень В. Бессера, продовжив вивчення флори Поділля (1830, 1855, 1862). Дослідник встановлює конкретні місця зростання типових і рідкісних видів, описує частоту їх трапляння, вказує рідкісність. Він узагальнює і порівнює флористичне різноманіття Надбужжя і Придністров'я, описує флору м. Кам'янця-Подільського. Важливою є інформація про поширення видів уздовж річок Дністер, Збруч та інших, які сьогодні формують і визначають територію НПП «Подільські Товтри».

Флористичні дослідження у 50-х роках XIX століття та території міста Кам'янця-Подільського проводить Густав Бельке (1859). Він подає анотований список флори, вказує місця зростання та рідкісність окремих видів.

У кінці XIX ст. інформація про флору Хмельниччини висвітлюється у працях В.В. Монтрезора, І.Ф. Шмальгаузена. У праці «Огляд рослин, що входять до складу флори губернії Київського навчального округу: Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської і Полтавської» (1886) В.В. Монтрезор наводить місця зростання видів у межах Придністров'я, вказує рідкісні види, які трапляються у різних урочищах, лісах, на луках і у степу. Узагальнення інформації про флору південно-західної Росії зробив І.Ф. Шмальгаузен (1886). Він склав найбільш повний на той час список видів. Також автор описує поширення видів на території області і, зокрема, в околицях міст Острога, Полонного, Славуті, Кам'янця-Подільського. Він виявляє місцезростання біля Полонного низки рідкісних видів, серед яких кадило сарматське (*Melittis sarmatica* L.), астранція велика (*Astrantia major* L.), верба чорнична (*Salix myrtilloides* L.), ситник розчепирений (*Juncus squarrosus* L.). Також І. Шмальгаузен описує флору парку маєтку Самчики.

Другий етап (перша половина XX століття) започаткований дослідженнями, які спрямовані на поглиблення вивчення особливостей поширення рослин, поповнення інфор-

мації про їх стан. Уперше звертається увага на генезисні основи флори. Історію розвитку флори регіону вперше досліджує Й.К. Пачоський – видатний учений-натураліст, ботанік, зоолог, еколог, основоположник фітоценології, професор Познанського університету. В статті «Материалы для флоры Заславльскаго и Ковельскаго уездовъ Волинской губернии» він пише про місцезростання полину австрійського (*Artemisia austriaca Jacq.*) біля Славути. В праці «Флора Полесья и прилежащих местностей (1897-1900)» Й.К. Пачоський (1899, 1913) узагальнює флористичні матеріали попередників (Тишецького, А.С. Роговича), наводить дані про місцезростання ряду видів. У статті «Основные черты развития флоры Юго-Западной России» відмічає місцезростання рододендрону жовтого біля м. Полонного, як найбільш південного пункту поширення виду, і місця, де він пережив льодовикову добу. П. Тутковський (1992) та М. Куксін (1929) вказують на місцезростання цього виду на північ від Шепетівки. І.Й. Пачоський (1910) аналізує особливості флори Поділля, відзначаючи її цінні елементи, оригінальність, звертає увагу на реліктові та ендемічні види, характеризує їх значення для історії походження та формування флори.

У праці Г. Запаловича (1911), де подається інформація про флору Галичини, висвітлюються дані про поширення окремих видів рослин на сучасній території НПП «Подільські Товтри». Автор описує місця зростання видів, частоту трапляння, підкреслює їх рідкісність.

Особливу цінність становлять роботи С. Маковецького – українського та польського ботаніка, натураліста та садівника-городника, члена-кореспондента Польської академії наук (Маковецький, 1913; Makowiecki, 1939), які присвячені флорі Придністров'я і Товтр. Завдяки цим працям є можливість порівнювати, перевіряти вказівки про місцезнаходження видів, їх рідкісність. Частота трапляння окремих видів сьогодні зовсім інша, і дані ботаніка свідчать про значний вплив людини на флору впродовж століття. Також автор описує лісові, лучні, степові й кам'янисто-вапнякові території та їх тогочасний стан.

Створення у 1918 році Кам'янець-Подільського державного українського університету та у 1925-му – ботанічного саду сприяло активізації природничих досліджень. Його працівники започаткували вивчення місцевої флори. Під керівництвом професора Н.Т. Гаморака та за участю М.М. Круцкевича, М.А. Любінського організовуються виїзди на територію Придні-

стров'я, закладаються колекції природних видів у ботсаду.

М.М. Круцкевич (1937) здійснює цілеспрямовані перевірки відомих з літературних джерел місць знаходження видів рослин. Під час експедицій він виявляє нові, неописані для Товтр і Кам'яниччини, види, уточнює списки. Також подає інформацію про види, які вирощуються у ботанічному саду, та вказує на їх міграцію за його межі.

Зібраний місцевими науковцями гербарний матеріал зберігається у Кам'янець-Подільському ботанічному саду і національному природному парку «Подільські Товтри».

Поширення типових і рідкісних видів для Поділля вказують у «Визначнику рослин» В. Шафер, С. Кульчинський, Б. Павловський (Szafer, Kulczynski, Pawlowski, 1924). Рослинність Поділля та Медоборів описує у своїх працях В. Шафер.

У двадцятих роках на території Хмельниччини працює Д. Богатський (1928). Він описує видовий склад флори Подільського регіону і, зокрема, Придністров'я, околиць м. Кам'янець-Подільського.

Влітку 1928 року М.І. Котов бере участь в ґрунтово-геоботанічних дослідженнях Проскурівської округи. В праці «Матеріали до флори Проскурівщини» він наводить перелік рослин, виявлених у результаті цих досліджень. У 1930 р. М.І. Котов характеризує букові ліси Сатанівської дачі і вказує на їх особливу цінність.

На території Кам'яниччини у тридцятих роках проводять дослідження Ф.А. Грінь, Ю.Р. Молотковський (1936), Н.І. Косець (1937), Б.Е. Балковський (1939). Вони публікують нові дані про склад флори досліджуваного регіону, флорогенетичні зв'язки окремих видів, вказують місця поширення рідкісних видів.

Дендрологічні цінності старовинних парків Хмельниччини у 30-40 роках ХХ ст. вивчав О.Л. Липа.

Третій етап ботанічних досліджень на Хмельниччині (друга половина ХХ ст.) відзначається активними геоботанічними роботами, які дали змогу здійснити природне районування території. В праці А.І. Барбарича (1937) «Суходільні луки Правобережного Полісся» знаходимо деякі дані про суходільні луки малополіської частини Хмельниччини.

Є.М. Брадїс у статті «Рослинність східної частини Малого Полісся та питання ботаніко-географічного районування західних областей УРСР» (1957) дала загальну характеристику Малого Полісся, визначила його межі, розро-

била схематичну карту. Тут вперше використано назву «східна частина Малого Полісся» й охарактеризовано її рослинність. Проте Є.М. Брадїс описує переважно рослинний покрив західної частини Малого Полісся. В цій статті, а також праці «О геоботаническом районировании северо-западных областей УССР» (1961) Є.М. Брадїс обґрунтувала необхідність виділення Малого Полісся в самостійний ботаніко-географічний район. Пізніше (1977) при проведенні геоботанічного районування вона виділила Малополіський округ соснових та дубово-соснових лісів і евтрофних боліт. Ю.Р. Шеляг-Сосонко та Г.С. Куковиця (1971) східну частину Малого Полісся віднесли в Східно-Малополіський район, до якого включили територію Рівненщини та Хмельниччини. Є.М. Брадїс розробила торфово-болотне районування, згідно з яким східна межа Малого Полісся проходить біля м. Острога (по с. Плужному), а північна територія Хмельниччини належить до двох торфово-болотних областей – Малого Полісся та Західного Полісся.

А.І. Барбарич (1953) описав ділянки мезотрофних боліт поблизу сіл Дертка і Дорогоща та біля озера Святого Ізяславського району. Він висловив припущення про те, що район внутрішньої акумулятивної рівнини Верхнього Бугу і Стиру з підрайоном Острозької прохідної низини є місцем збереження низки гляціальних реліктів в Україні.

Заплавні луки р. Горині вивчали Ю.Р. Шеляг-Сосонко та А.І. Кузьмичов (1967), верхів'я р. Корчику – М.Н. Бувальцев (1974), р. Вілії – Є.Я. Єлін, І.М. Григора, П.М. Поливняний (1960).

Триває дослідження флори Хмельниччини. На півдні продовжує працювати М.М. Круцкевич (1958, 1961, 1967 та ін.). Г.А. Кузнецова започатковує вивчення флори Середнього Придністров'я. Вона складає інвентаризаційний список, наводить перелік видів, які потребують охорони (1954, 1963, 1967). Г.В. Козій (1963), описуючи флору і рослинність Поділля, конкретизує особливості рослинного покриву.

Флору Товтрової гряди у 70-х роках досліджує І.І. Мороз. Вона вивчає особливості рослинного покриву, але особливу увагу звертає на видовий склад, рідкісні види вапняково-кам'янистого кряжу, здійснює їх інтродукцію у центральному ботанічному саду (м. Київ).

Рослинність території, на якій створений НПП «Подільські Товтри», вивчають Ю.Р. Шеляг-Сосонко (1971, 1980а) та Г.С. Куковиця (1969, 1970а, 1970б, 1973, 1984). Ці науковці розглядають созологічні питання, пропонують

заходи для збереження цінних ділянок, вказують на необхідність створення природоохоронних об'єктів.

У кінці 80-х років опубліковано низку робіт місцевих дослідників, присвячених флорології та фітосозології регіону (Ковальчук, Кльоц, 1984, 1987; Ковальчук, Задорожний, 1985 та ін.).

В книзі «Природа Хмельницької області» під редакцією К.І. Геренчука (1980) узагальнено матеріали про геологію, геоморфологію, клімат, ґрунти, ландшафти, гідрологічну сітку та рослинність Хмельниччини.

Новий поштовх ботанічним дослідженням східної частини Малого Полісся дали експедиції на чолі з відомим ботаніком-болотознавцем Т.Л. Андрієнко (1997-1998 рр.) за участю О.І. Прядко, Л. С. Юглічек. Їх результатом стало створення низки нових природно-заповідних територій (РЛП «Мальованка», заказники «Праліс», «Дорогоща», «Хутірський», пам'ятка природи «Три дуби», заповідне урочище «Вільшина») та ботанічної експозиції Краєзнавчого музею м. Нетішина. Над тематико-експозиційним планом експозиції працювали В.В. Новосад, Л.І. Крицька, Л.Д. Морозова, Г.Й. Фурманчук, О.В. Кононюк, Г.М. Антонова та інші. Знахідкам рідкісних видів присвячені праці Т.Л. Андрієнко, О.І. Прядко, О.Ю. Недоруба, В.М. Антосяк (1999), Л.С. Юглічек, О.О. Орлова (2000).

Великий внесок у дослідження рослинного покриву 30-кілометрової зони Хмельницької АЕС зробила експедиція, яку очолював Ю.В. Шеляг-Сосонко (червень-серпень 1999 р.) В її складі працювали Я.П. Дідух, П.Г. Плюта, П.М. Устименко, І.А. Коротченко, Л.С. Юглічек (2000, 2001).

Характер і закономірності розподілу рослинності східної частини Малого Полісся досліджувала Л.С. Юглічек (2001, 2002, 2003, 2005, 2008, 2013, 2015, 2016). Вона розробила схему класифікації рослинності даної території та геоботанічну карту східної частини Малого Полісся, уточнила східну межу Малого Полісся, визначила місцезростання ряду рідкісних видів рослин. Флористичній класифікації лісів присвячені праці Л.С. Юглічек та В.А. Онищенко (2003).

Багаторічні дослідження рослинного покриву південного регіону, його созологічних аспектів і, зрештою, обґрунтування створення НПП «Подільські Товтри» зробив Б.В. Заверуха (1976, 1982, 1983, 1985). У його працях висвітлюються питання історичного розвитку флори, її географічних особливостей, ендемізму.

Дендрологічний склад та ландшафтні аспекти деяких старовинних парків Хмельниччини висвітлювали О.І. Косаревський, Р. Афтаназя, Ю.О. Клименко, С.І. Кузнецов, В.М. Черняк, Л.П. Казімірова, О.М. Пажимський та Б.О. Пажимський.

Упродовж 1982-2017 років здійснюються цілеспрямовані дослідження флори та раритетних видів Л.Г. Любінською (1987-2016).

Четвертий етап досліджень рослинного покриву (початок XXI ст.) носить соціологічний характер. На основі флористичних та геоботанічних досліджень на території Хмельницької області створюється багато природно-заповідних територій та об'єктів, формується екологічна мережа, вивчаються біотопи. Два новостворені національні природні парки: «Подільські Товтри» – на півдні та «Мале Полісся» – на півночі, а також Ботанічний сад Хмельницького національного університету стають потужними центрами природничих досліджень. Вивчення флори й рослинності набуває систематизованого характеру відповідно до вимог Літопису природи природно-заповідного фонду України і передбачене Законом України «Про природно-заповідний фонд України» (1994), Положенням про організацію наукових досліджень у заповідниках і національних природних парках України (1998) та Положенням про наукову діяльність заповідників та національних природних парків України (2000). Літопис природи є основною формою узагальнення результатів наукових досліджень у національних природних парках. Вони щорічно оформлюються у вигляді окремих томів. Зокрема, за результатами щорічних досліджень видано 16 томів Літопису природи національного природного парку «Подільські Товтри». Таким чином у систему наукових досліджень НПП вводяться різні напрямки досліджень. У розділі «Рослинний світ» наводиться систематична структура флори, рідкісні види, для яких визначаються біологічні, географічні, екологічні та ценологічні особливості, описуються основні показники життєвості виду та стан популяцій, їх щорічні зміни, ведуться фенологічні дослідження типових і рідкісних видів. У розділі «Рослинність» подається характеристика фітоценозів, описується стан рідкісних угруповань та вказуються напрямки їх збереження і відтворення. На території Хмельниччини визначаються типи рідкісних природних середовищ Європи (згідно з Резолюцією № 4 (1996) Постійного комітету Бернської конвенції).

Відповідно до міжнародних конвенцій, програм, резолюцій, стратегій здійснюється комплексне вивчення рослинного покриву, його динаміки і трансформації. Постійно аналізуються джерела і чинники негативного впливу та прогнозуються загрози біорізноманіттю. Така програма виконується працівниками і науковцями різних наукових установ.

Експедиційні дослідження з метою вивчення флори й рослинності НПП «Подільські Товтри», м. Кам'янець-Подільського і регіону загалом протягом 1996-2017 років проводять Л.Г. Любінська, О.О. Кагало, В.В. Протопопова, М.В. Шевера, Л.І. Крицька, В.В. Новосад, С.Л. Мосякін, Н.В. Скібіцька, І.В. Ковтун, О.М. Оптасюк, В.А. Колодій, Т.Л. Соломаха, Т.Л. Андрієнко, В.А. Онищенко, Я.П. Дідух, Д.В. Дубина, П.М. Устименко, І.А. Коротченко, О.С. Абдулоєва, М.І. Козак. За їх результатами опубліковано низку робіт, що стосуються фітобіоти.

Експедиційні дослідження з метою вивчення флори й рослинності території НПП «Мале Полісся» проводили Т.Л. Андрієнко, Л.С. Юглічек (2016), Л.С. Юглічек, А.В. Сасюк, М.М. Белінська, О.В. Мнюх (2016).

С.М. Ємельянова вивчає вищу водну та болотну рослинність долини річки Південний Буг (2007, 2008, 2009).

Особливістю четвертого етапу ботанічних досліджень на Хмельниччині є початок вивчення урбанофлор. Л.М. Губарь характеризує флору міст Острога, Нетішина, Славути та Шепетівки (2006), показує їх роль у розповсюдженні інвазійних видів рослин. О.О. Кагало, М.В. Шевера, В.В. Протопопова, Л.Г. Любінська, І.В. Ковтун, Я. Гузік, складають попередній критичний інвентаризаційний конспект судинних рослин м. Кам'янець-Подільського (2004). Л.С. Юглічек описує рослинність міст Хмельницького, Нетішина, показує вплив будівництва ХАЕС та міста-супутника на рослинний покрив території, характеризує рослинно-трансформери Хмельницької урбосистеми (2003, 2006, 2010, 2011).

Результати досліджень на базі ботанічного саду Хмельницького національного університету викладені в працях Л.П. Казімірової (2009, 2015, 2017).

Останнє десятиліття спрямоване на дослідження антропогенної трансформації рослинного покриву та популяцій рідкісних видів, які впроваджує наукова школа під керівництвом Л.Г. Любінської за участю Н.В. Рубановської, О.М. Оптасюк, М.І. Козака, В.А. Колодій, І.В. Решетник.

ВИДАТНІ БОТАНІКИ, ЯКІ ПРАЦЮВАЛИ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Бессер Вілібальд Евіберт Жозеф Томліб (1784-1842)

Ботанік, ентомолог і природодослідник Волині, Поділля, України. Доктор медицини. Впродовж 1809-1934 рр. працював у м. Кременець у Волинській гімназії (з 1819 р. – Кременецький лицей) вчителем зоології, ботаніки, директором ботанічного саду Кременецького лицю, а також був практикуючим лікарем. У цей час проводив наукові екскурсії по Поділля та Волині. Вивчав флору, збирав гербарні зразки. Опублікував праці, які є першими науковими зведеннями про рослинний світ території, що сьогодні входить до складу Хмельницької області. У 1834-1838 рр. – ординарний професор ботаніки університету Святого Володимира (м. Київ) та перший директор ботанічного саду.

Він описав близько 100 нових видів рослин, деякі з них – ендеми та релікти: шивереція подільська (*Schiwerekia podolica* (Bess.) Andrz.), молочай волинський (*Euphorbia volhynica* Besser), шавлія кременецька (*Salvia cremenecensis* Besser), шоломниця весняна (*Scutellaria verna* Bess.).

Основні праці Вілібальда Бессера (*Enumeratio plantarum hujusque in Volhynia, Podolia, gub. Kijoviensi, Bessarabia, Cis-Tyraica et circa Odessam collectarum* (1822), *Apercu de la geographie botanique de Volhynie et de Podoli* (1823) надають можливість ознайомитися не лише зі списком видів, але й їх поширенням, місцями зростання, рідкісністю. У його працях вперше розглядаються питання географії рослин Волині і Поділля, вказуються види з різними ареалами, хоча автор не виділяє місцеві (автохтонні види).

Андржиєвський Антоній Лук'янович (1785-1868)

Учень Вілібальда Бессера. Ботанік, зоолог, природознавець, художник, письменник. З 1818 року працював викладачем ботаніки і зоології Кременецького лицю. Впродовж свого життя він активно подорожував з метою вивчення рослинного світу, і результати його досліджень опубліковані у низці праць. Серед них: «*Rys botaniczny krain swiedzonych w podrózach pomidzy Bohem i Dniestrem od Zbruczy az do Morza Czarnego, odbytych w latach 1814, 1816, 1818 i 1822* (Wilno, 1923) та «*Rys botaniczny krain zwiedzonych w podrozach pomiedzy Bohem a Dniestrem, az do wyscia tych rzek w morze, odbytych w latach 1823 i 1824* (Wilno, 1830)». Ці праці, в яких автор вказує місця знаходження видів, є актуальними і сьогодні, хоча окремих степів, лісів чи луків уже немає. З 1834 року Антоній Лук'янович працював ад'юнктом кафедри зоології, професором хімії і мінералогії Київського університету Святого Володимира, з 1839-го – професором Ніжинського лицю Безбородька.

Антоній Андржиєвський описав 35 нових видів рослин, серед них – гвоздика прибузька (*Dianthus hypanicus* Andrz.), шавлія зарослева (*Salvia dumetorum* Andrz.). Він уперше навів перелік видів флори Поділля та України («Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест» (1860), *Flora Ukrainy czyli opisanie roslin dzino rosnacych w Ukraini Przed-Dnieprowej...*, 1869). А. Андржиєвський – засновник інтродукції природних видів рослин на Поділля.

Густав Бельке (1810-1873)

Зоолог, ботанік, краєзнавець, географ, перекладач. З 1830 р. проживав в м. Кам'янці-Подільському. Працюючи перекладачем у канцелярії цивільного губернатора міста, у вільний від роботи час вивчав фауну, флору, географію Кам'янецьчини. Густав Бельке, не маючи спеціальної вищої освіти, постійно працював над поглибленням своїх знань. Він ретельно опрацював зоологічні, ботанічні та географічні праці польських та російських учених. Мандруючи землями Кам'янецького повіту, вказував на окремі види рослин, що зростали на луках, у лісах, на вапнякових схилах біля сіл Смотрич, Оринин, Жванець, Китайгород, Демшин. Але найбільше уваги Густав Бельке присвятив флорі м. Кам'янця-Подільського. Його праці «*Krotki rys historyi naturalnej Kamienca Podolskiego*» (Warszawa, Biblioteka Warszawska, 1858), *Krotki rys historyi naturalnej Kamienca Podolskiego* (Bull. de la S-te de Natura de Moscou. – 1858). *Rys historyi naturalnej Kamienca Podolskiego, poprzedzony krotka wiadomoscia o pracach uchonych w przedmiotach geologii, paleontologii, botaniki i zoologii, w Polsce w XIX wieku.* (Warszawa, 1859) є першоджерелом для знання видового різноманіття міста. У переліку він наводить види, які досі не віднайдені (зниклі), зокрема горіх водяний плаваючий (*Trapa natans L. s.l.*), анемона нарцисоквіткова (*Anemone narcissiflora L. (incl. A. laxa (Ulbr.) Juz.*), вужачка звичайна (*Ophioglossum vulgatum L.*

Роговир Опанас Семенович (1812-1878)

Доктор природничих наук, професор, ботанік, палеонтолог. Працював у 1853-1868 роках професором ботаніки, одночасно директором Ботанічного саду Київського університету Св. Володимира. Приділяв значну увагу вивченню природної флори. Вперше навів народні місцеві назви видів. Зібрав понад 12 000 гербарних листів 1469 видів рослин. У своїй праці «Обозрение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа: Волынской, Подольской, Киевской, Черниговской и Полтавской» (1868, 1869) вказував рідкісність видів та наводив місця їх зростання, зокрема і з території Волині та Поділля. Приділяв увагу і громадській діяльності, був членом Київського товариства природодослідників.

Шмальгаузен Іван Федорович (1849-1894)

Доктор біологічних наук, професор, ботанік, флорист, засновник української палеоботаніки. Працював завідувачем кафедри морфології та систематизації рослин і директором Ботсаду (1879-1894), в університеті Св. Володимира. Започаткував унікальну гербарну колекцію «Гербарий европейской флоры» (3477 видів рослин). І.Ф. Шмальгаузен – дослідник флори на Поділлі, Волині, Південному Сході України, Приазов'ї, Південному березі Криму та околицях Києва. Іван Федорович був активним природознавцем, виступав з публічними лекціями, брав участь у роботі громадських науково-дослідних організацій.

У своїх працях «Флора Юго-Западной России, Крыма и Северного Кавказа» (1886), «Флора Средней и Южной России» (1897) він описав види рослин, які були поширені на території Волино-Поділля.

Монтрезор Владислав Владиславович (помер у 1903)

Ботанік, природознавець. Опрацював і узагальнив праці своїх попередників. Проводив екскурсії по території Волині і Поділля. У своїх працях «Обозрение растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа: Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской» (1886-1889) описав видове різноманіття рослин, вказував на особливості поширення, місця зростання. Залишив великий гербарний матеріал, який зберігається в Інституті ботаніки АН України.

Пачоський Йосип (Юзеф) Конрадович (1864-1942)

Професор, ботанік, зоолог, фундатор фітосоціології. З 1888 р. до 1894 р. працював у Ботанічному саду університету Св. Володимира. В цей час за дорученням Київського товариства природознавців проводив дослідження флори і фауни Херсонської, Подільської, Волинської, Полтавської та Астраханської губерній, працював також у Криму та на Дону. Результати досліджень описав у своїх працях «Основные черты развития флоры юго-западной России» (1910).

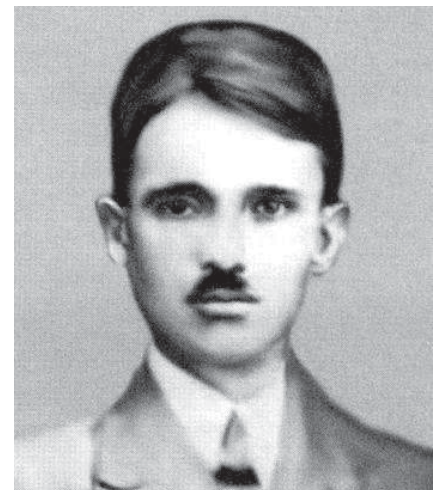
У 1897 р. переїхав до Херсона, де працював у різних установах. Й.К. Пачоський був ініціатором створення заповідника «Асканія Нова» і тривалий час там трудився. З 1925 року і до початку Другої світової війни Йосип Конрадович – професор систематики і географії рослин Познанського університету, член-кореспондент Польської академії наук.

Маковецький Стефан Миколайович (1860-1949)

Ботанік, натураліст та садівник-городник, член-кореспондент Польської АН. Жив і працював у с. Михайлівка (тепер Дунаєвецький район). Досліджував флору Придністров'я. У праці «Список растений Подольской губернии дикорастущих и некоторых одичалых» він описав дикоростучі види, вказав їх рідкісність. С. Маковецький брав активну участь у науковому житті краю і був засновником товариства Подільських природодослідників та любителів природи (1911 р.). Після переїзду до Польщі опублікував понад 300 наукових і науково-популярних статей. Серед них – доповнене видання матеріалів з Поділля «*Spis roślin południowo-zachodniej części Podola Zazbruczańskiego*» (1938). Він автор найзмістовнішого латинсько-українського ботанічного словника (*Słownik botaniczny Łacińsko-ukraiński* (1936)), де наводиться 21 253 народні назви рослин.

Талморак Гестор Меодорович (1892-1937)

Доктор ботаніки, професор, ботанік, фізіолог рослин. У 1919 р. запрошений на посаду приват-доцента Кам'янець-Подільського державного українського університету. Після розділу університету працював у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті (нині Подільський державний аграрно-технічний університет), був організатором і директором ботанічного саду. Започаткував колекції технічних культур, природної флори. Досліджував анатомію та фізіологію рослин. Уклав «Порадник по збору лікарських рослин», книжку «Світ бактерій. Значення бактерій в економіці природи та економіці людства» (1927). У 1930 р. працював професором кафедри фізіології рослин Київського інституту професійної освіти (Київський університет) та у відділі фізіології Інституту ботаніки Всеукраїнської академії наук.

Круцкевич Михайло Михайлович (1901-1976)

Ботанік, систематик, флорист, краєзнавець, природоохоронець. З 1925 р. навчався в аспірантурі у Н. Гаморака і працював у Кам'янець-Подільському ботанічному саду, після війни – у сільськогосподарському інституті викладачем ботаніки. Багато мандрував по Товтрах і Придністров'ям. Його перу належить майже 100 наукових праць, серед них роботи флористичного («Доповнення до флори Кам'яниччини» (1937), «О находении *Orobis variegatus Ten* в Приднестровье» (1937) і систематичного («Нове місцезнаходження зміївки пізньої (*Cleitogenes serotina* (Link) Keng в СРСР» (1958), «Про видовий склад *Pulsatilla*» (1962) спрямування. Також він вивчав рослинність нашого краю («Про рослинність степових схилів Подільських Товтр у межах Хмельницької області» (1961), «Рослинність безлісних схилів Подільських Товтр» (1967), «О распространении некоторых адвентивных растений на территории Хмельницкой области» (1970).

М.М. Круцкевич був активним членом Всесоюзного та Українського ботанічних товариств. За його обґрунтуваннями і вимогою створено заказники загальнодержавного значення «Товтра Самовита», «Кармалюкова гора», «Панівецька дача». М.М. Круцкевич був прекрасним педагогом і улюбленим викладачем.

Брадiс Єлизавета Модестівна (1900-1975)

Доктор біологічних наук, ботанік, геоботанік, систематик, флорист, лауреат премії АН УРСР імені М.Г. Холодного. З 1938 року працювала в Інституті ботаніки імені М.Г. Холодного АН УРСР. Основними напрямками її досліджень були геоботаніка (загальні питання геоботаніки, болотознавство), а також охорона рослинного світу, систематика, флористика. Найбільше відома Є.М. Брадіс як болотознавець, довгий час очолювала українську школу болотознавства. Вона розробила питання класифікації, типології флори боліт, торфоболотне районування. Є автором понад 250 наукових праць і, зокрема, геоботанічних монографій: «Болота Западної Подолії» (1967), «Геоботанічне районування Української РСР», в яких Єлизавета Модестівна розробила районування Українського Полісся та Малеого Полісся, описала особливості рослинних угруповань боліт і їх флористичне різноманіття.

Доброчаєва Дарина Микитівна (1916-1995)

Заслужений діяч науки і техніки УРСР, доктор біологічних наук, професор, ботанік, систематик, флорист, фітосозолог, біогеограф, музеєзнавець, історик ботанічної науки. Працювала з 1938 р. до кінця життя в Інституті ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. Організовувала і брала участь в експедиціях по Україні та інших країнах і континентах. Д.М. Доброчаєва описала 21 новий для науки вид, а також 6 рядів та одну секцію у складі роду Волошка (*Centaurea*). Зібрала близько 22 000 гербарних листків. Є засновником і першим директором Ботанічного музею Інституту ботаніки. Значну увагу приділяла історії науки і відкрила багато нових фактів про забутих учених: Й. Шмальгаузена, І. Пачоського, Н. Гаморака, О. Янату та інших. Науковий доробок Дарини Микитівни становить понад 300 наукових праць, серед яких: «Визначник рослин України» (1965), «Бур'яни України» (1970), «Визначник рослин Українських Карпат» (1974), «Флора европейской части СССР» (1982), «Хорология флоры Украины» (1986), «Определитель высших растений Украины» (1987). Вона була захисником флори і під час екскурсій, лекцій в радіо- та телеэфірах наголошувала на необхідності збереження рослинного світу.

Шеляг-Сосонко Юрій Романович (народився 10.01.1933 р.).

Заслужений діяч науки і техніки України, академік НАН України, доктор біологічних наук, професор, геоботанік, природоохоронець, засновник української геоботанічної школи. З 1962 р. працює в Інституті ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. Юрій Романович є автором геоботанічних наукових теорій і розробником класифікації рослинності, районування, картографування рослинного покриву. Написав 500 наукових праць. Під його керівництвом видано серію монографій, присвячену заповідникам України, а також першу в світі Зеленому книгу України, у якій зведено відомості про сучасний стан рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, і типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні. Науковець виділив природозберігаючу особливість лісів. Був одним із провідних виконавців багатьох державних програм, що стосуються охорони довкілля і сталого розвитку. Юрій Романович проводив наукові дослідження дубових лісів Поділля, а разом із Г.О. Куковицею – лучностепових і степових рослинних угруповань Придністров'я, досліджував

рослинний світ 30-кілометрової зони Хмельницької АЕС. Ю.Р. Шеляг-Сосонко за наукові досягнення нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого IV ст., а також є лауреатом премії АН УРСР імені М.Г. Холодного (1988) та Державної премії України в галузі науки і техніки.

Заверуха Борис Володимирович (1927-2000)

Доктор біологічних наук, професор, ботанік, флорист, систематик, еволюціоніст судинних рослин, фітогеограф, етноботанік, фітосозолог. Упродовж 1955-1963 рр. був асистентом кафедри ботаніки Кременецького державного педагогічного інституту, з 1963 р. працював в Інституті ботаніки (лаборант, науковий, старший науковий співробітник, з 1978 до 1991 рр. очолював відділ вищих рослин Інституту ботаніки, а з 1991 р. – завідувач Ботанічного музею). Все життя присвятив вивченню флори Волино-Поділля, але при цьому брав участь у дослідженні флор інших територій, країн, континентів. Його експонати дотепер виставлені у Ботанічному музеї. Приділяв значну увагу ботанічному ресурсознавству, історії ботанічної науки. Б.В. Зверуха описав нові види, такі як береза Клокова (*Betula klokovii Zaver.*), підмареник худорлявий (*Galium macilentum Klokov & Zaver.*), незабудка Людмили (*Myosotis ludomilae Zaver.*), живокіст Бессера (*Symphytum besseri Zaver.*) та інші.

Б.В. Заверуха – автор понад 200 наукових праць, співавтор Червоної книги України. Підсумковою його працею є монографія «Флора Волино-Подолії та її генезис» (1985), де виклав історію походження флори, ендемізм та реліктовість видів, флористичне районування та напрями охорони. Вчений приділяв велику увагу популяризації знань про природу і, зокрема, флору, про що свідчать його науково-популярні публікації, виступи на радіо і телебаченні. Під науковим керівництвом Бориса Володимировича захищені 9 кандидатських дисертацій. З його

аспірантів троє стали докторами біологічних наук. Б.В. Заверуха – один з ініціаторів створення національних природних парків «Подільські Товтри» та Кременецького, природного заповідника «Медобори» та багатьох заказників на території Волино-Поділля.

Балашов Лев Сергійович (1929-2015)

Доктор біологічних наук, професор. Лауреат премії АН УРСР імені М.Г. Холодного (1990), геоботанік, еколог, фітосозолог, педагог. З 1962 року працював у відділі геоботаніки (молодшим, старшим науковим співробітником) Інституту ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України. Займався вивченням лучної, болотної та ін. типів рослинності різних регіонів України. З 1986 р. досліджував зміни рослинності в умовах зони відчуження ЧАЕС, вплив радіації на фітоценози та моніторинг фітобіоти в системі загального радіоекологічного моніторингу. Ще у 60-х роках минулого століття мав інтерес до видового флористичного різноманіття Хмельниччини. Разом із Є.М. Брадїс побував у центральних районах області, а результати досліджень виклав у праці «Болота Західної Подолли» (1967). У 2007-2014 рр. був завідувачем кафедри біології та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. У 2007-2015 рр. спільно з науковцями університету досліджував рослинний світ Кам'янець-Подільського, Чемеровецького, Новоушицького районів. Зацікавленість «висячими болотами» переда-

лася його аспірантці І.О. Кузь. У доробку Л.С. Балашова понад 200 наукових праць, серед яких «Водно-болотні угіддя Поділля» (2015).

Андрієнко-Малюк Тетяна Леонідівна (1938-2016)

Доктор біологічних наук, професор, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, ботанік, геоботанік, флорист, созолог. З 1961 р. працювала в Інституті ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України, пройшла шлях від старшого лаборанта до завідувачки міжвідомчою комплексною лабораторією наукових основ заповідної справи НАН України та Мінікоресурсів України. Особливу увагу присвятила дослідженню рослинного світу Українського Полісся, вивченню боліт та бореальних лісів України. З іменем професора Т.Л. Андрієнко-Малюк пов'язані насамперед дослідження в галузі охорони рослинності та флори України і формування системи заповідних територій. Багато досліджень науковець провела на півночі Хмельниччини. Там за її участю створено низку природно-заповідних територій (НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка» та ряд інших). Є автором та співавтором більше 400 наукових робіт. За її участю розроблений проект Зеленої книги України (1987). Вона є одним із авторів усіх трьох видань Червоної книги України і Зеленої книги України.

Тетяна Леонідівна – великий учитель. Під її науковим керівництвом захищені 10 кандидатських та 1 докторська дисертації. Т.Л. Андрієнко-Малюк нагороджена відзнакою «Срібний листок» від *Planta Europa* (1998) та орденом княгині Ольги (2010).

3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФЛОРИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

3.1. Формування флори

Формування флори будь-якої території відбувається в осяжному для науки часі. Геологічні процеси, що відбуваються, спричиняють зміни, які проявляються як через вимерлі, так і через сучасні види. Палеонтологічні дослідження Хмельницької області як частини Волино-Поділля дають можливість побачити картину розвитку флори. Науковці припускають, що у середньому міоцені (близько 11 млн р. тому) на цій території відбулося формування суші. Як показує пилковий аналіз (Чечотова, 1951; Щокіна, 1960) тут розвивалася теплолюбна флора за участю представників родів Каштан, Горіх, Дзельква, Ліквідамбор, Пальма, Магнолія, Шовковиця, Кипарис, Самшит, Тис. Росли дубово-каштанові ліси. Але також зростали холодостійкі види з родів секвойя, ялина, модрина, тсуга, болотний кипарис. З лісових папоротеподібних траплялися види з родів Багатоніжка, Осмунда, Вужачка. У воді зростали частуха, водяний горіх.

Ботанічний глосарій

ГЕНЕЗИС

Генезис, Генеза (грец. γένεσις від грец. γέννωω – породжую, створюю, лат. genesis) – походження, виникнення; процес утворення. В науці – це опис походження, виникнення, становлення, розвиток, метаморфоза або (необов'язково) загибель об'єктів.

Але у плейстоцені на території Середньої Європи 200-125 тис. років тому сталося дніпровське (рісське), а 15-70 тис. років тому – вюрмське (валдайське) зледеніння, які спричинили зміну клімату. Територія Волино-Поділля не була вкрита льодовиками, але їх вплив проявився через зміну умов існування живих організмів. Змінилася і флора. В окремих місцях збереглися залишки попередньої флори, але з'явилися холодостійкі види і сформувався лісостеп. Виявлено кальцефільні види, які зростали на кам'янисто-вапнякових відслоненнях. У голоцені (12 тис. років тому) закладалася сучасна флора з набором видів, які пережи-

ли зледеніння та міжльодовиковий період. У цей час на півночі області спостерігався процес поширення соснових, березово-соснових та сосново-березових лісів з незначною домішкою широколистяних порід (дуба, в'яза, клена, липи та ін.). Зменшення континентальності клімату та деградація сезонної мерзлоти сприяли поширенню в цих лісах ялини. Все це сприяло зростанню площ ділянок, зайнятих лісовою рослинністю.

Поява людини сприяла прискоренню змін ландшафтів через використання природних ресурсів для задоволення утилітарних і соціальних потреб. В.І. Вернадський визначив людину основною рушійною силою у формуванні біосфери. Антропогенний чинник спровокував значний вплив на живу і неживу природу й активізував значні зміни природних ландшафтів.

Історія ландшафтотворення на території області пов'язана з історією формування ландшафтів планети, континентів. Досліджуючи Придністров'я з погляду заселення його людиною, І.С. Винокур подає інформацію про існування давніх поселень ще 40 тис. р. до Р.Х. (рис. 1.3.1). Як видно з поданих ученим картограм, південна частина парку значно заселена у всі історичні часи у порівнянні з північною. Пояснюється така ситуація наявністю водної артерії (р. Дністер), Товтрової гряди, які регулювали кліматичні умови. Також багатство окремих видів корисних копалин (кремені, бронза, мідь, залізо), біоресурсів сприяло освоєнню цих земель.

Палеоботанічні дослідження території Хмельниччини підтверджують поширення лісової теплолюбної та холодостійкої флори, а також лучно-степових і степових видів. На давніх стоянках знайдено насіння злакових, бобових рослин. Такі дані підтверджують припущення, що впродовж 40 тис. років здійснюється антропогенний вплив. При використанні відкритих земель для вирощування зернових та інших рослин на лісових галявинах, лучних та степових ділянках розпочався процес зміни ландшафту. Далі давні люди започаткували вогневищно-польову систему землекористування.

У цей час розпочалося активне знищення лісів. Видобування корисних копалин у доісто-

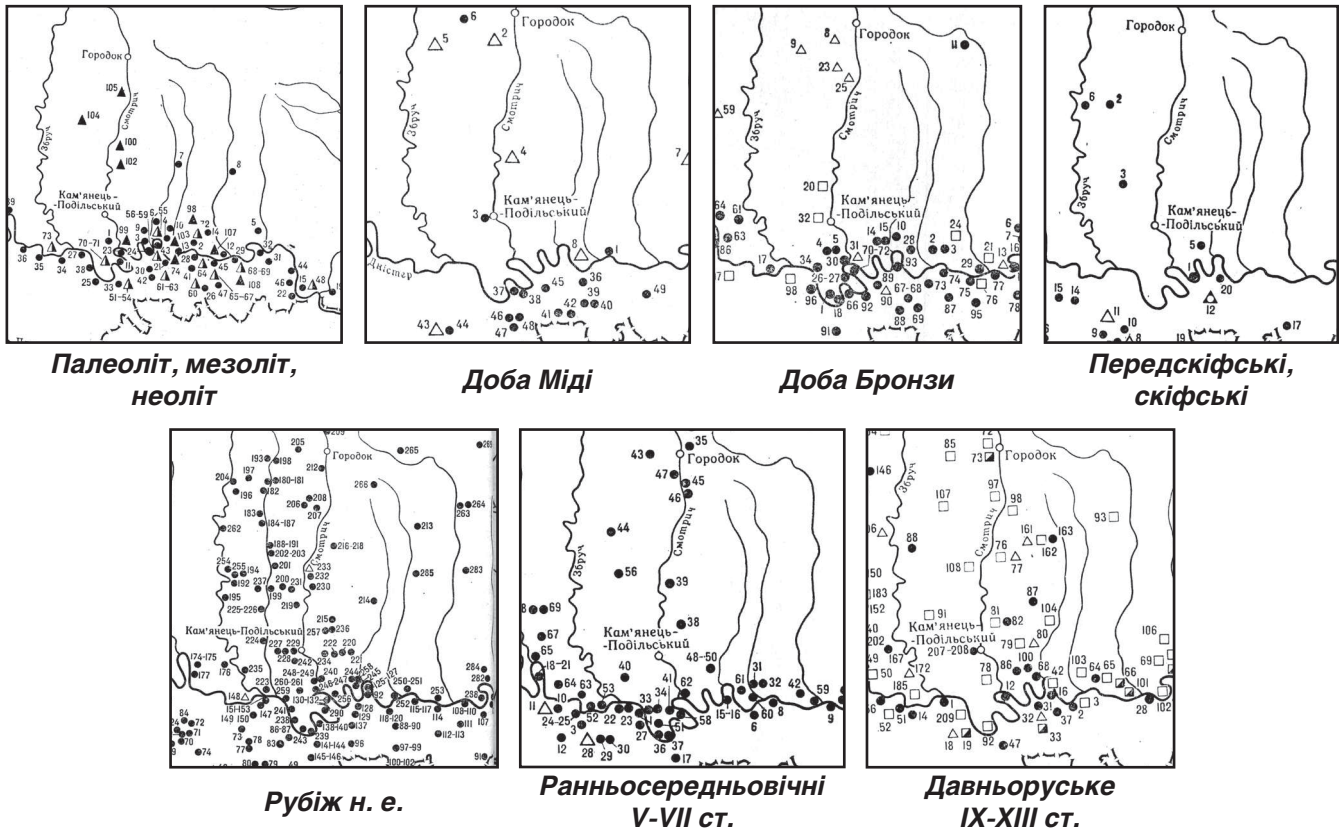

Рисунок 3.1. Заселеність території Придністров'я у різні часи
(Винокур І.С., 1990)

ричну добу також залишило свій слід на природних ландшафтах. У I-XIX ст. н. е. на Поділлі (у т. ч. на Хмельниччині) продовжувалися процеси антропогенного впливу і їх потужність залежала від рівня знань, умінь, видів знарядь праці тогочасного населення. Переселення народів спричиняло постійне підвищення потреб у природних ресурсах і застосуванні більш досконалих технологій обробітку ґрунту, використання корисних копалин. Лише у періоди западу, знищення населення (приклад – монголо-татарська навала XII-XIV ст.) відбувалися процеси відновлення рослинного покриву, пасивно протікали процеси змін ландшафтів під дією антропогенного чинника.

В наступні часи розпочалося розселення людей, відтворення давніх поселень і захоплення природних територій. Такий процес продовжується і у XXI ст. Зростаючі потреби населення прискорили дію антропогенних чинників.

3.2 . Систематичний аналіз флори

У цій роботі сучасну флору Хмельниччини ми розглядаємо на прикладі судинних рослин. Для цього опрацювали літературні джерела та гербарії Хмельницького обласного

краєзнавчого музею, Нетішинського міського краєзнавчого музею, Подільського державного аграрно-технічного університету (ПДАТУ), Кам'янець-Подільського ботанічного саду ПДАТУ, Національного природного парку «Подільські Товтри» (м. Кам'янець-Подільський), Національного гербарію Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного національної академії наук України (НАНУ) (м. Київ), гербарії Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАНУ, Ботанічного саду ім. академіка О.В. Фоміна Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту екології Карпат (м. Львів), природного заповідника «Медобори» (с. Гримайлів, Тернопільська обл.).

Упродовж 1981-2017 рр. ми проводили експедиції та екскурсії територією області. Саме під час таких досліджень перевірялися відомі на цей час із різних джерел місця знаходження видів, виявлялися нові місцезростання. Також перевірялися усні повідомлення науковців, працівників природоохоронних установ, лісників, вчителів, викладачів та інших жителів області.

При узагальненні виявлено 1649 видів вищих рослин. Варто зауважити, що окремі види відомі лише за літературними даними і при перевірці не виявлені. Такими є, наприклад,

аспленій чорний, апозеріс смердючий, анемона нарцисоквіткова та інші.

Узагальнені дані дали можливість укласти список спонтанної флори області (спонтанна флора – флора, яка складається з аборигенних та адвентивних видів).

Систематична структура флори визначається О.І. Толмачовим (1978) як властивий кожній флорі розподіл видів між систематичними категоріями вищого рангу, що є її найваж-

Ботанічний глосарій

АДВЕНТИВНІ види (від лат. *adventicius* – зайшлий) – рослини, поява яких у певній місцевості пов'язана не з природним флорогенезом, а здебільшого з несвідомим занесенням їх людиною з первинного ареалу в інші флористичні області або на інші континенти в процесі господарської діяльності.

АБОРИГЕННІ види – природні види, які складають природну флору, що сформувалася в процесі еволюції у даній місцевості.

ливішою структурно-функціональною особливістю. Вона відображає закономірності пристосування видів до максимального використання екологічного багатства конкретного регіону і є кількісною характеристикою таксонів, що складають дану флору, відображаючи таким чином одну із сторін її організації та характеру дифе-

ренціації. Особливий інтерес викликає можливість порівняльного аналізу флор різновеликих територій через показники їх систематичних структур, а також виявлення місця досліджуваної флори в системі суміжних регіональних і елементарних флор.

Найважливішим кількісним показником будь-якої флори є флористичне багатство, рівень якого визначається кількістю видів, родів та родин. Основними показниками систематичної структури є співвідношення між різними групами судинних рослин, котрі виражаються у відсотках до загальної кількості видів, родів та родин; розподіл видів між різними таксонами – типами, родинами та родами; кількісний склад провідних родин; співвідношення між кількістю видів у різних родинах. Отримані кількісні показники та їх порівняння з аналогічними для інших регіональних флор виявляють певні ботаніко-географічні закономірності рослинного світу. Загальна систематична структура флори області наводиться у табл. 3.1.

Як бачимо, флору представляють 5 відділів та 7 класів. Переважаючими є види з відділу Покритонасінних, які становлять 97,39 %.

Але важливим є виділення адвентивних видів, оскільки вони свідчать про процеси трансформації природної флори. Дані про них наведені у табл. 3.2.

Таблиця 3.1.

СИСТЕМАТИЧНА СТРУКТУРА ФЛОРИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Відділ	Клас	Родина, к-ть	Рід, к-ть	Види, к-ть
Плауновидні <i>Lycopodiophyta</i>	Плауноподібні <i>Lycopodiopsida</i>	1	4	5
Хвоцевидні <i>Equisetophyta</i>	Хвоцеподібні <i>Equisetopsida</i>	1	1	9
Папоротевидні <i>Polypodiophyta</i>	Папоротеподібні <i>Polypodiopsida</i>	7	11	19
Голонасінні <i>Pinophyta</i>		3	6	10
	<i>Pinopsida</i>	2	5	9
	<i>Gnetopsida</i>	1	1	1
Покритонасінні <i>Magnoliophyta</i>		118	717	1606
	Лілієцвіті <i>Liliopsida</i>	25	150	313
	Магнолієцвіті <i>Magnoliopsida</i>	93	567	1293
Всього:		130	732	1649

Таблиця 3.2.

СИСТЕМАТИЧНА ПРЕДСТАВЛЕНІСТЬ АДВЕНТИВНОЇ ФЛОРИ

Відділ	Клас	Родина, к-ть	Рід, к-ть	Види, к-ть
<i>Lycopodiophyta</i>	<i>Lycopodiopsida</i>	0	0	0
<i>Equisetophyta</i>	<i>Equisetopsida</i>	0	0	0
<i>Polypodiophyta</i>	<i>Polypodiopsida</i>	0	0	0
<i>Pinophyta</i>				
	<i>Pinopsida</i>	1	2	6
	<i>Gnetopsida</i>	0	0	0
<i>Magnoliophyta</i>		57	213	325
	<i>Liliopsida</i>	4	22	33
	<i>Magnoliopsida</i>	53	191	292
Всього		58	215	331

Отже, 20,07 % видів Хмельниччини – не місцеві і привнесені у нашу природну флору. Також ця група видів представлена у 14 родин, які не характерні для природної флори,

зокрема, Щирицеві, Гарбузові, Амарантові.

Співвідношення кількості видів аборигенної та адвентивної флор родин відділу Покритонасінних наведено у табл. 3.3.

Таблиця 3.3.

ПОРІВНЯЛЬНІ КІЛЬКІСНІ ПОКАЗНИКИ ВИДОВОГО РІЗНОМАНІТТЯ

	Родина	Аборигенна флора, к-сть	Адвентивна флора	
			Шт.	%
1.	Айстрові <i>Asteraceae</i>	151	42	21,7
2.	Тонконогові <i>Poaceae</i>	93	25	21,1
3.	Бобові <i>Fabaceae</i>	73	25	25,5
4.	Капустяні <i>Brassicaceae</i>	50	38	43,1
5.	Селерові <i>Apiaceae</i>	49	12	19,6
6.	Гвоздичні <i>Cariophyllaceae</i>	49	10	16,9
7.	Шорстколисті <i>Boraginaceae</i>	31	11	26,1
8.	Молочаєві <i>Euphorbiaceae</i>	18	6	25,0
9.	Геранієві <i>Geraniaceae</i>	10	7	41,1
10.	Пасльонові <i>Solanaceae</i>	4	6	60,0
11.	Гарбузові <i>Cucurbitaceae</i>	0	6	100

Як бачимо, родину Гарбузові складають лише адвентивні види, а Пасльонові мають 60 % адвентивних видів, майже половину адвентивних видів є у родинях Капустяні (43 %), Геранієві (41 %), а чверть цих видів – у родинях

Бобові (25,5 %), Шорстколисті (26,8 %), Молочайні (25 %).

Цікавими є показники, які характеризують особливості представлення родів у флорі Хмельниччини (табл. 3.4).

Таблиця 3.4.

КІЛЬКІСТЬ ВИДІВ У РОДАХ

Рід	К-сть видів	% від загальної к-сті видів
Осока (<i>Carex</i>)	52	3,15
Шипшина (<i>Rosa</i>)	36	2,18
Перстач (<i>Potentilla</i>)	21	1,27
Підмареник (<i>Galium</i>)	21	1,27
Вероніка (<i>Veronica</i>)	19	1,15
Фіалка (<i>Viola</i>)	19	1,15
Молочай (<i>Euphorbia</i>)	18	1,09
Конюшина (<i>Trifolium</i>)	16	0,97
Жовтець (<i>Ranunculus</i>)	16	0,97
Волошка (<i>Centaurea</i>), Цибуля (<i>Allium</i>), Вербка (<i>Salix</i>)	15	0,91

Найчисельнішим у флорі Хмельниччини є рід *Carex*, який становить 76 % від загальної кількості видів у родині. Це пояснюється високою екологічною пластичністю роду та значним різноманіттям екотипів.

Як бачимо, флористичний аналіз підтверджує своєрідність флори адміністративного регіону – Хмельницької області, який вирізняється географічними, геологічними, ландшафтними особливостями.

Цибуля пряма
Фото А. Ковальчука

Молочай волинський
Фото М. Рябого

Осока Буксбаума
Фото Л. Юглічек

Фіалка біла
Фото Ю. Шумбера

Перстач білий
Фото М. Рябого

4. РІДКІСНІ ВИДИ ФЛОРИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

4.1. Науково цінні види

Унікальність території та своєрідність флори підтверджується наявністю ендемічних та реліктових видів. Уперше про особливості флори Поділля вказав І.К. Пачоський (1910). Він звернув увагу на наявність ендемів та реліктів.

Узагальнив інформацію про ендеміки та субендеміки Волино-Поділля Б.В. Заверуха (1985) і навів 88 видів.

Проаналізувавши склад флори Хмельницької області, ми встановили поширення тут 74 ендемічних та субендемічних видів (що становить 4,48 % від загальної їх кількості). Найбільш відомі з ендеміків та субендеміків наведені в табл. 4.1.

Ботанічний глосарій

ЕНДЕМІЧНІ ВИДИ

Ендеміки, ендеми (від грец. *ἔνδημος* – місцевий, тубільний) – види організмів або таксони вищих рангів, поширені в межах конкретної території. Поняття увів О.П. Декандоль у 1820 р. Формуванню вузьких ендемів сприяють географічна ізоляваність, ландшафтна різноманітність, підвищення абсолютної висоти, аридизація клімату, специфічні субстрати, відкритість біоценозу, низька конкурентоздатність виду, стримувальна діяльність консортів (ЕСУ).

Субендемічні види (умовні ендеміки) – види, котрі мають відносно невеликий ендемічний ареал, який виходить за межі досліджуваної території, що є центром їх походження, на суміжні ареали.

Таблиця 4.1.

ЕНДЕМІЧНІ ТА СУБЕНДЕМІЧНІ ВИДИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Назва виду	Сучасний ареал
Аконіт Бессера <i>Aconitum besserianum</i>	Подільський
Аконіт несправжньоотруйний <i>Aconitum pseudanthora</i>	Подільсько-покутський
Бурачок середній <i>Alyssum medium</i>	Середньопридністровський
Цибуля перевдягнена <i>Allium pervestitum</i>	Середньопридністровсько-приазовський
Цибуля подільська <i>Allium podolicum</i>	Середземноморський
Цибуля круглоголова <i>Allium sphaeropodum</i>	Середньопридністровсько-західнопричорноморський
Воловик несправжньоблідожовтий <i>Anchusa pseudoochroleuca</i>	Балкано-малоазіатський
Заяча конюшина Шеверека <i>Anthyllus schivereckii</i>	Волино-подільський
Кліщинець Бессера <i>Arum besserianum</i>	Середньоєвропейсько-середземноморсько-передньоазіатський
Маренка напіводягнена <i>Asperula semiamicta</i>	Середньопридністровський
Відкашник осотовидний <i>Carlina cirsioides</i>	Малопольсько-люблінсько-волино-подільсько-придністровський
Зіновать Блоцького <i>Chamaecytisus blockianus</i>	Давньолісостепо-степовий

Зіновать Пачоського <i>Chamaecytisus paczoskii</i>	Європейський
Зіновать польська <i>Chamaecytisus podolicus</i>	Середньоевропейсько-східносередземноморський
Глід гладенькоодностовпчиковий <i>Crataegus leiomonogine</i>	Волиноподільсько-дніпровський
Глід озброєний <i>Crataegus praearmata</i>	Подільсько-придніпровсько-західнопричорноморський
Гвоздика несправжньоопізня <i>Dianthus pseudoserotinus</i>	Волино-подільський
Гвоздика несправжньорозчепірена <i>Dianthus pseudosquarrosus</i>	Поліський
Молочай несправжньохрящуватий <i>Euphorbia pseudoglareosa</i>	Подільсько-бесарабсько-західнопричорноморський
Молочай дністровський <i>Euphorbia tyraica</i>	Покутсько-середньопридністровський
Молочай волинський <i>Euphorbia volhynica</i>	Волино-подільський
Підмареник Бессера <i>Gallium besslerii</i>	Подільський
Підмареник забутий <i>Galium exoletum</i>	Волиноподільсько-кримський
Підмареник дністровський <i>Galium tyraicum</i>	Паннонсько-причорноморський
Лециця вилчата <i>Gypsophila dichotoma</i>	Давньолісостепо-степові європейсько-причорноморський
Гіпсолюбка дністровська <i>Gypsophila thyraica</i>	Подільський
Юридея вапнякова <i>Jurinea calcarea</i>	Подільсько-західнопричорноморський
Юридея дністровська <i>Jurinea tyraica</i>	Подільсько-бесарабсько-західнопричорноморський
Льон бесарабський <i>Linum basarabicum</i>	Паннонсько-балканський
Льон лінійнолистий <i>Linum linearifolium</i>	Подільсько-бесарабсько-західнопричорноморський
Лядвинець сумнівний <i>Lotus ambiguous</i>	Волино-подільський
Мінуарція дністровська <i>Minuartia thyraica</i>	Подільсько-західно-причорноморський
Громовик великощетинистий <i>Onosma macrocheta</i>	Покутсько-придністровсько-причорноморський
Тонконіг різнобарвний <i>Poa versicolor</i>	Подільський
Первоцвіт високий <i>Primula elatior</i>	Південно-східнокарпатський
Жовтець Запаловича <i>Ranunculus zapalovichii</i>	Подільсько-бесарабський
Шипшина Цісельського <i>Rosa ciesielskii</i>	Волиноподільсько-бесарабський
Шипшина Чацького <i>Rosa czackiana</i>	Євразійські лісостепо-степовий та давньосередземноморський

Шипшина синювата <i>Rosa livescens</i>	Гірсько європейсько-давньосередземноморський
Шипшина блискуча <i>Rosa nitidula</i>	Європейськосередземноморсько-малоазіатський
Шипшина простоzubчаста <i>Rosa porrectidens</i>	Карпатсько-причорноморський
Шавлія кременецька <i>Salvia cremenecensis</i>	Паннонсько-причорноморський
Шавлія зарослева <i>Salvia dumetorum</i>	Подільський
Шиверекия подільська <i>Schivereckia podolica</i>	Подільсько-бесарабсько-добруджський
Шоломниця весняна <i>Scutellaria verna</i>	Східнопричорноморсько-гірськосередньоазіатський
Жабриця смовделиста <i>Seseli peucedanifolium</i>	Балканський
Живокіст серцевидний <i>Symphytum cordatum</i>	Карпатський
Самосил паннонський <i>Teucrium rannonicum</i>	Паннонсько-подільський
Рутвиця гачкувата <i>Thalictrum uncinatum</i>	Покутсько-придністровський
Чебрець одягнений <i>Thymus amictus</i>	Кримсько-кавказько-малоазіатський
Чебрець широколистий <i>Thymus latifolius</i>	Подільсько-західнопричорноморський
Чебрець подільський <i>Thymus podolicus</i>	Подільський
Козельці молдавські <i>Tragopogon moldavicus</i>	Подільсько-західнопричорноморський-дніпровський
Козельці подільські <i>Tragopogon podolicus</i>	Подільсько-бесарабсько-західнопричорноморський

Льон бесарабський
Фото М. Рябого

Юрінея вапнякова
Фото А. Ковальчука

Мінуарція дністровська
Фото М. Рябого

Основна кількість ендеміків та субендеміків припадає на родини *Rosaceae*, *Lamiaceae*, *Caryophyllaceae*, по п'ять видів входить до родин *Euphorbiaceae*, *Asteraceae*, *Fabaceae*.

У флорі північної малополянської та польської частин області мало ендеміків. Це свідчить про її молодість, низький рівень самобутності і пояснюється міграційним походженням. Найбільше тут карпатських ендеміків (живокіст серцевидний – загальнокарпатський, первоцвіт високий – південно-східнокарпатський). Зрідка трапляється один з нечисленних ендеміків Полісся – гвоздика несправжньорозчепірена.

На межі Малеого Полісся та Поділля відзначено місцезростання малополянсько-люблінсько-волино-подільсько-придністровського палеоендеміка – відкасника осотовидного.

У Подільській частині області виявлено 69 ендемічних видів. Вони зростають пере-

важно на кальцепетрофітних ділянках: виходах вапняку (шиверекия подільська, бурачок середній, тонконіг різнобарвний), щербистих осипищах (цибуля подільська, шоломниця весняна), кам'янисто-вапнякових лучно-степових (відкасник осотовидний) і степових ділянках (шавлія кременецька, чебрець подільський) та кущових степах (види родів Шипшина, Глід). У лісах зростають арум Бессера, молочай мигдалевидний, аконіт Бессера).

У флорі Хмельницької області нараховується майже 70 реліктових видів, що становить 4,24 % від загальної кількості видів. Окремі види формують рослинні угруповання і входять до складу асоціацій. Зокрема, це кизил чоловічий, бук лісовий, осока низька, цибуля ведмежа. Інші види є дуже рідкісними, зростають у кількох місцях. Серед них – цибуля коса, цибуля прямостояча, бруслина низька, шавлія кременецька. У лісах зростають такі релікти, як арум Бессера, астранція висока, герань темна, калина гордовина, клокичка пірчаста, місячниця оживаюча, молочай мигдалевидний, скополія карніолійська, первоцвіт високий, плаун-баранець та інші. На луках і лучних степах можна натрапити на сон лучний, первоцвіт весняний, а на кам'янисто-вапнякових схилах зростають шоломниця весняна, осока низька, цибуля прямостояча, китятки сибірські. Окремі реліктові види описано в табл. 4.2.

Таблиця 4.2.

Ботанічний глосарій

РЕЛІКТИ

Релікти (від лат. *relictum* – залишок), реліктові рослини і тварини, види, що входять до складу рослинного покриву або тваринного світу даної країни або області як пережитки флор і фаун минулих геологічних епох і котрі знаходяться в деякій невідповідності з сучасними умовами існування.

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕЯКИХ РЕЛІКТОВИХ ВИДІВ

Назва виду	Регіонально-географічна гр. ареалу	Ареал	Біоморфа		Екоморфа по відношенню до		Належність до фітоценологічного комплексу
			За Сєребряковим	За Раункієром	вологи	світла	
<i>Ephedra distachia</i>	Є-А-ЗА	Д	НФ	ЧЧ	МК	Г	К,ЛС
<i>Schivereckia podolica</i>	П-До	Д	Х	ТП	МК	Г	К
<i>Daphne mezereum</i>	Є-Сб		НФ	КМ	КМ	С	Н
<i>Linum bassarabicum</i>	П-Бе		Х	НЧЧ	МК	Г	ЛС
<i>Laser trilobum</i>	Є-С-МА	Д	ГК	ТП	М	ГС	Н
<i>Galium tyraicum</i>	П	П	Х	ТП	МК	Г	К
<i>Vinca minor</i>	Є-С-МА		ГК	ТП	КМ	ГС	Н
<i>Scutellaria verna</i>	П-П	П,Д	Х	ПКК	МК	Г	К
<i>Teucrium pannonicum</i>	ПА-ПП	П,Д	Х	НЧЧ	МК	Г	К
<i>Thymus podolicus</i>	В-П		Х	НЧЧ	МК	Г	К,ЛС
<i>Hiacinthella leucophaea</i>	Є-С-ЗА	П,Д	Г	ТП		Г	ЛС
<i>Allium montanum</i>	П-П		Г	ТП	МК	Г	К,ЛС
<i>Poa versicolor</i>	С-П		ГК	ТП	К	Г	К
<i>Sesleria heuflerana</i>	Є-Б-К	П,Д	КГ	ТП	КМ	П,Д	ЛС
<i>Arum besseranum</i>	В-П-П		Г	ТП	М		Н

Примітка:

РЕГІОНАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ГРУПА АРЕАЛІВ:

Є-Сб – європейсько-сибірська
 Є-С-За – європейсько-середземноморсько-західноазіатська
 ЄС-МА – європейсько-середземноморсько-малоазіатська
 П-До – подільсько-добруджська
 В-П-П – волино-подільсько-придніпровська

Є-Б-К – європейсько-балкано-кавказька
 Є-А – євразійська
 П-Бс – подільсько-бесарабська
 В-П – волино-подільська
 П-П – подільсько-причорноморська

ХАРАКТЕР АРЕАЛУ:

П – пограничноареальний; Д – диз'юнктивноареальний.

БІОМОРФА:

По Серсбрякову: Д – дерево; Ч – чагарник; ЧЧ – чагарничок; НЧЧ – напівчагарничок; ТП – полікарпик; ТПП – трав'яний малолітній монокарпик.

по Раункієру: Г – геофіт; Х – хамефіт; ГК – гемікріптофіт; НФ – нанофанерофіт; МЕФ – мегафанерофіт; МКФ – мікрофанерофіт.

ЕКОМОРФА:

по відношенню до вологи: К – ксерофіт; МК – мезоксерофіт; М – мезофіт; МГ – мезогірофіт;

по відношенню до світла: Г – геліофіт; СГ – сціогеліофіт; С – геліосціофіт; С – сціофіт.

НАЛЕЖНІСТЬ до флорозценотичного комплексу: Н – неморальний; Л – лучний; ЛС – лісостеповий-степовий; К – кальцепетрофільний.

У північній малополіській частині області виявлені третинні (вовче лико пахуче, шейхцерія болотна, кадило сарматське, плющ звичайний, цибуля ведмежа) та гляціальні релікти (верби чорнична та лапландська, плаун баранець, росичка середня).

Реліктові види можуть мати перерваний ареал (диз'юнктивний). На Хмельниччині до такої групи відносяться живокіст серцевидний, ефедра двоколоскова, цибуля коса, цибуля пряма, шавлія кременецька. Їх місцезростання також підтверджують флорогенезисні явища.

Своєрідний характер флори проявляється і через наявність видів, які знаходяться на межі свого ареалу – погранично-ареальних. Наприклад, на Хмельниччині північну межу поширення мають астрагал монпельський, вишня кущова, клокичка пірчаста, рябчик гірський, шафран Гейфеля. На західній межі ареалу перебувають ефедра двоколоскова, волошка східна та ін., на східній межі тут зростають бук східний, листовик сколопендровий, чемерник червонуватий, на південно-східній – гніздівка звичайна, зозулинці плямисті та травневі. На південній межі поширення в північній частині області перебувають бореальні види: верби лапландська та чорнична, голокучник дубовий, еремогонне скельна, їжача голівка мала, зелениця сплюснута, зозульки м'ясочервоні та Фукса, осоки Буксбаума та багнова, плаун баранець, шейхцерія болотна.

Таким чином, на території Хмельницької області ми маємо групу видів, які визначають оригінальність флори.

Астрагал монпельський
 Фото М. Рябого

Волошка східна
 Фото М. Рябого

Вовче лико пахуче
 Фото А. Ковальчука

4.2. Загальна характеристика рідкісних видів

Рідкісні види – це види рослин чи тварин, для яких існує загроза існування. Флора Хмельниччини нараховує 1649 видів. З них 288 (17,5 %) є рідкісними. Такі види включають у списки різного рівня: міжнародного, державного, регіонального.

Ботанічний глосарій

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЧЕРВОНИЙ СПИСОК

Європейський червоний список тварин і рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі (*European Red List of Globally Threatened Animals and Plants*), прийнятий у 1991 р. Європейською економічною комісією (ЄЕК) ООН.

Для внесення рослин до списків (переліків) розроблено принципи і критерії. Одним із загальноприйнятих принципів охорони видів є наявність охоронного статусу вищих рангів:

- міжнародного (міждержавного) (Світовий Червоний список (МСОП), Європейський Червоний список, Додаток I Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, яким загрожує зникнення, Додаток Бернської Конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі);

- загальнодержавного (Червона книга України (1996)).

Крім того, є переліки регіонально рідкісних видів рослин. Критерії віднесення рослин до цих переліків відповідають прийнятим у Червоній книзі України. Зокрема, виділяються види ендемічні; ті, що перебувають на межі ареалу; диз'юнктивноареальні (з розірваним ареалом); види, місця зростання яких інтенсивно знищуються через використання надр; реліктові; види, що формують рідкісні угруповання, які занесені до Зеленої книги України; види, які мають низький біологічний потенціал і низьку чисельність особин; види, що інтенсивно використовуються населенням (декоративні, лікарські, кормові тощо); види, які рідко трапляються на даній території.

Ми проаналізували список видів, які занесені до Червоної книги України (2009), затверджений Хмельницькою обласною радою в 2012 році, в який включено 116 видів рослин. Встановили, що окремі види не були введені до цього списку або помилково наведені для Хмельниччини, тому пропонуємо оновлений нами список, який нараховує 122 види, які належать до 79 родів, 41 родини та 3 відділів (табл. 3.3). Варто вказати, що види, за даними з «Червоної книги України», мають такий природоохоронний статус: 59 – «вразливий», 25 – «рідкісний», 13 – «зникаючий», 25 – «неоцінений». За результатами оцінки природоохорон-

Ботанічний глосарій

ЧЕРВОНИЙ СПИСОК МСОП

Червоний список МСОП – це збірник відомостей про охоронний статус рослин та тварин в усьому світі. Видається Міжнародним Союзом Охорони Природи (МСООП) з 1963 року.

Останнє оновлення Червоного списку відбулось 4 травня 2006 року. Це видання включає 40168 видів взагалі, плюс окремо 2160 підвидів, рас, форм, популяцій тощо. 16118 видів визначені як такі, існування яких під загрозою. Серед них – 7725 видів тварин, 8390 видів рослин, 3 види грибів та лишайників. 784 види вимерли, починаючи з 1500 року. Ця кількість не змінилась з видання Червоного списку МСОП 2004 року та збільшилась на 18 із 2000 року (тоді їх було 766). Щороку кілька видів, котрі були визначені як «зниклі», виявляються існуючими або переводяться до категорії «Відомості недостатні».

Червоний список МСОП побудовано на чітких критеріях оцінки статусу видів та ризику їхнього зникнення. Ці критерії є універсальними і можуть бути застосовані для будь-якого виду (або підвиду, раси та популяції) в будь-якому регіоні світу. Всі види діляться на 9 класифікаційних категорій:

- вимерлий (*Extinct, EX*);
- вимерлий у природі (*Extinct in the Wild, EW*) (зниклий);
- під критичною загрозою (*Critically Endangered, CR*);
- під загрозою (*Endangered, EN*);
- вразливий (*Vulnerable, VU*);
- близький до загрозливого стану (*Near Threatened, NT*);
- під невеликою загрозою (*Least Concern, LC*);
- відомості недостатні (*Data Deficient, DD*);
- недосліджений (*Not Evaluated, NE*).

Як бачимо, термін «вид, існування якого під загрозою» застосовується відносно трьох категорій: «Під критичною загрозою», «Під загрозою», «Вразливий».

Ботанічний глосарій

КОНВЕНЦІЯ ПРО МІЖНАРОДНУ ТОРГІВЛЮ ВИДАМИ ДИКОЇ ФАУНИ І ФЛОРИ — CITES

CITES – (англ. *The Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, CITES*) скорочена назва Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, підписана у Вашингтоні 3 березня 1973 р. Виправлена в Бонні 22 червня 1979 р. Її мета – гарантія, що міжнародна торгівля дикими тваринами і рослинами не створює загрози їх виживанню.

Конвенція визначає вимоги, яких повинні дотримуватися країни при торгівлі рідкісними видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення. Конвенція включає три додатки.

До Додатка I CITES занесені всі види, що знаходяться під загрозою зникнення, торгівля якими спричинює чи може спричинити на їхнє існування негативний вплив. Торгівля зразками таких видів має бути особливо суворо регульована з тією метою, щоб не ставити надалі під загрозу їхнє виживання, й має бути дозволена лише у виняткових випадках.

Додаток II CITES включає:

- всі види, які на даний час не обов'язково перебувають під загрозою зникнення, але можуть опинитися під такою загрозою, якщо торгівля зразками таких видів не буде строго регулюватися з метою уникнення такого використання, що несумісне з їхнім виживанням;
- інші види, які мають підлягати регулюванню для того, щоб за торгівлею зразками деяких видів, згаданих у попередньому підпункті даного пункту, міг бути встановлений ефективний контроль.

Додаток III CITES включає всі види, які за визначенням будь-якої Сторони підлягають регулюванню в межах її юрисдикції з метою попередження чи обмеження експлуатації та щодо яких існує необхідність співробітництва інших сторін з контролю за торгівлею.

Сторони дозволяють торгівлю зразками видів, занесених до Додатків I, II, III, тільки відповідно до положень цієї Конвенції.

Дозвіл на експорт, реекспорт та імпорт зразків тварин і рослин, включених у Додатки I, II і III CITES, видається Адміністративним органом CITES за умови позитивного висновку Наукового органу CITES. Додатки CITES кожні три роки уточнюються Конференцією Сторін – країн-учасниць Конвенції.

ного статусу червонокнижних видів у Хмельницькій області відповідно: 35 – «вразливий», 22 – «зниклий», 27 – «під критичною загрозою зникнення», 24 – «під загрозою зникнення», 8 – «близькі до загрозливого стану», 2 – «недостаньо даних», 4 – «невелика загроза».

Ботанічний глосарій

БЕРНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ДИКОЇ ФЛОРИ ТА ФАУНИ І ПРИРОДНИХ СЕРЕДОВИЩ ІСНУВАННЯ В ЄВРОПІ

19 вересня 1979 року прийнята Бернська Конвенція про охорону дикої фауни та флори і природних середовищ існування в Європі (англ. *Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats*). У додатках I і II наведені списки видів тварин і рослин, які перебувають під охороною Конвенції.

Таблиця 4.3.

СОЗОЛОГІЧНИЙ СПИСОК ФЛОРИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

№ п/п	Червона книга України (2009)	Європейський список	МСОП	Додаток II Бернської Конвенції	CITES
	Судинні рослини				
	Відділ Плауноподібні (<i>Lycopodiophyta</i>)				
1.	Зелениця сплюснута (<i>Diphasiastrum complanatum</i> (L.) Holub)				
2.	Плаунець заплавний (<i>Lycopodiella inundata</i> (L.) Holub)				
3.	Плаун річний (<i>Lycopodium annotinum</i> L.)				

	Родина Баранцеві (<i>Hyperziaceae</i>)			
4.	Баранець звичайний (<i>Hyperzia selago</i> (L.) Bernh. ex Schrank et Mart.)			
	Відділ Папоротеподібні (<i>Pteridophyta</i>)			
	Родина Аспленийові (<i>Aspleniaceae</i>)			
5.	Асплений чорний (<i>Asplenium adiantum-nigrum</i> L.)			
	Родина Вужачкові (<i>Ophioglossaceae</i>)			
6.	Гронянка півмісяцева (<i>Botrychium lunaria</i> (L.) Sw.)			
7.	Гронянка віргінська (<i>Botrychium virginianum</i> (L.) Sw.)			
	Родина Сальвінієві (<i>Salviniaceae</i>)			
8.	Сальвінія плаваюча (<i>Salvinia natans</i> (L.) All.)			
	Відділ Покритонасінні (<i>Magnoliophyta</i>) або (<i>Angiospermae</i>)			
	Однодольні (<i>Liliopsida</i>)			
	Родина Цибулеві (<i>Alliaceae</i>)			
9.	Цибуля коса (<i>Allium obliquum</i> L.)			
10.	Цибуля перевдягнена (<i>Allium pervestitum</i> Klokov)		+	
11.	Цибуля круглонога (<i>Allium sphaeropodum</i> Klokov)			
12.	Цибуля пряма (<i>Allium strictum</i> Schrad.)			
13.	Цибуля ведмежа (<i>Allium ursinum</i> L.)			
	Родина Частухові (<i>Alismataceae</i>)			
14.	Кальдезія білозоролиста (<i>Caldesia parnassifolia</i> (L.) Parl.			
	Родина Амарилісові (<i>Amarylidaceae</i>)			
15.	Підсніжник білосніжний (<i>Galanthus nivalis</i> L.)			+
	Родина Осокові (<i>Cyperaceae</i>)			
16.	Осока біла (<i>Carex alba</i> Scop.)			
17.	Осока богемська (<i>Carex bohémica</i> Schreb.)			
18.	Осока Буксбаума (<i>Carex buxbaumii</i> Wahlenb.)			
19.	Осока Девелла (<i>Carex davalliana</i> Smith)			
20.	Осока дводомна (<i>Carex dioica</i> L.)			
21.	Осока затінкова (<i>Carex umbrosa</i> Host)			
22.	Меч-трава болотна (<i>Cladium mariscus</i> (L.) Pohl s.l.)			
23.	Сашник іржавий (<i>Schoenus ferrugineus</i> L.)			
	Родина Півникові (<i>Iridaceae</i>)			
24.	Шафран Гейфелів (<i>Crocus heuffelianus</i> Herb.)			
25.	Косаріки черепитчасті (<i>Gladiolus imbricatus</i> L.)			
26.	Півники сибірські (<i>Iris sibirica</i> L.)			
	Родина Ситникові (<i>Juncaceae</i>)			
27.	Ситник бульбистий (<i>Juncus bulbosus</i> L.)			
	Родина Лілійні (<i>Liliaceae</i>)			
28.	Рябчик гірський (<i>Fritillaria montana</i> Hoppe)		+	
29.	Лілія лісова (<i>Lilium martagon</i> L.)			
	Родина Зозулинцеві (<i>Orchidaceae</i>)			
30.	Плодоріжка блощична (<i>Anacamptis coriophora</i> (L.) (R.M. Bateman, Pridgeon et M.W. Chase s.l.)			+
31.	Плодоріжка салепова (<i>Anacamptis morio</i> (L.) R.M. Bateman, Pridgeon et M.W. Chase)			+

32.	Плодоріжка пірамідальна (<i>Anacamptis pyramidalis</i> (L.) Rich.)				+
33.	Булатка великоквіткова (<i>Cephalanthera damasonium</i> (Mill.) Druce)				+
34.	Булатка довголиста (<i>Cephalanthera longifolia</i> (L.) Fritsch.)				+
35.	Булатка червона (<i>Cephalanthera rubra</i> (L.) Rich.)				+
36.	Коральковець тричінадрізаний (<i>Corallorhiza trifida</i> Chotel.)				+
37.	Зозуліні черевички справжні (<i>Cypripedium calceolus</i> L.)			+	+
38.	Зозульки бузинові (<i>Dactylorhiza sambucina</i> (L.) Soó)				+
39.	Зозульки Фукса (<i>Dactylorhiza fuchsii</i> (Druce) Soo)				+
40.	Зозульки м'ясочервоні (<i>Dactylorhiza incarnata</i> (L.) Soo s.l.)				+
41.	Зозульки плямисті (<i>Dactylorhiza maculata</i> (L.) Soo s.l.)				+
42.	Зозульки травневі (<i>Dactylorhiza majalis</i> (Rchb.) P.F.Hunt et Summerhayes s.l.)				+
43.	Коручка темно-червона (<i>Epipactis atrorubens</i> (Hoffm. ex Bernh.) Besser)				+
44.	Коручка чемерникоподібна (<i>Epipactis helleborine</i> (L.) Crantz)				+
45.	Коручка болотна (<i>Epipactis palustris</i> (L.) Crantz)				+
46.	Коручка пурпурова (<i>Epipactis purpurata</i> Smith)				+
47.	Надбородник безлистий (<i>Epipogium aphyllum</i> Sw.)				+
48.	Билинець довгорогий (<i>Gymnadenia conopsea</i> (L.) R.Br.)				+
49.	Билинець найзапашніший (<i>Gymnadenia odoratissima</i> (L.) Rich. (Orchis odoratissima L.)				+
50.	Бровник однобульбовий (<i>Herminium monorchis</i> (L.) R.Br.)				+
51.	Жировик Льозеля (<i>Liparis loeselii</i> (L.) Rich.)			+	+
52.	Зозуліні сльози яйцеподібні (<i>Listera ovata</i> (L.) R.Br.)				+
53.	Глевчак однолистий (<i>Malaxis monophyllos</i> (L.) Sw.)				+
54.	Неотінея обпалена (<i>Neotinea ustulata</i> (L.) R.M. Bateman, Pridgeon et M.W. Chase)				+
55.	Гніздівка звичайна (<i>Neottia nidus-avis</i> (L.) Rich.)				+
56.	Зозулинець чоловічий (<i>Orchis mascula</i> (L.) L.)				+
57.	Зозулинець шоломоносний (<i>Orchis militaris</i> L.)				+
58.	Зозулинець прикрашений (<i>Orchis signifera</i> Vest)				+
59.	Любка дволиста (<i>Platanthera bifolia</i> (L.) Rich.)				+
60.	Любка зеленоквіткова (<i>Platanthera chlorantha</i> (Cust.) Rchb.)				+
61.	Язичок зелений (<i>Coeloglossum viride</i> (L.) C. Hartm.)				+
	Родина Тонконогові (Poaceae) (Злакові (Gramineae))				
62.	Костриця різнолиста (<i>Festuca heterophylla</i> Lam.)				
63.	Ковила волосиста (<i>Stipa capillata</i> L.)				
64.	Ковила Лессінга (<i>Stipa lessingiana</i> Trin.en Rupr.)				
65.	Ковила пірчаста (<i>Stipa pennata</i> L.)				
66.	Ковила найкрасивіша (<i>Stipa pulcherrima</i> K. Koch)				
	Родина Шейхцерієві (Scheuchzeriaceae)				
67.	Шейхцерія болотна (<i>Scheuchzeria palustris</i> L.)				
	Дводольні (Magnoliopsida)				
	Родина Айстрові (Asteraceae)				
68.	Відкашник осотоподібний (<i>Carlina cirsioides</i> Klokov)		+		

69.	Жовтозілля Бессера (<i>Senecio besserianus</i> Minder.)				
70.	Язичник сивий (<i>Ligularia glauca</i> (L.) J.Hoffm.)				
71.	Язичник сибірський (<i>Ligularia sibirica</i> Cass.)				
	Родина Березові (<i>Betulaceae</i>)				
72.	Береза темна (<i>Betula obscura</i> A. Kotula)				
	Родина Капустяні (<i>Brassicaceae</i>)				
73.	Місячниця оживаюча (<i>Lunaria rediviva</i> L.)				
74.	Шиверекия подільська (<i>Schivereckia podolica</i> (Besser) Andr. ex DC.)	+	+	+	
	Родина Гвоздиківі (<i>Caryophyllaceae</i>)				
75.	Гвоздика несправжньоопізня (<i>Dianthus pseudoserotinus</i> Btocki)				
76.	Лециця дністровська (<i>Gypsophila thyraica</i> Krasnova)				
	Родина Бруслинові (<i>Celastraceae</i>)				
77.	Бруслина карликова (<i>Euonymus nana</i> M. Bieb.)				
	Родина Росичкові (<i>Droseraceae</i>)				
78.	Росичка середня (<i>Drosera intermedia</i> Hayne)				
79.	Росичка англійська (<i>Drosera anglica</i> Huds.)				
	Родина Молочайні (<i>Euphorbiaceae</i>)				
80.	Молочай волинський (<i>Euphorbia volhynica</i> Besser ex Racib.)				
	Родина Бобові (<i>Fabaceae</i>)				
81.	Астрагал монпельйський (<i>Astragalus monspessulanus</i> L.)				
82.	Астрагал понтійський (<i>Astragalus ponticus</i> Pall.)				
83.	Зіновать біла (<i>Chamaecytisus albus</i> (Hacq.) Rothm.)				
84.	Зіновать Блоцького (<i>Chamaecytisus blockianus</i> (Pawt.) Klvsk.)	+	+		
85.	Зіновать Пачоського (<i>Chamaecytisus paczoskii</i> (V. Krecz.) Klvsk.)		+		
86.	Зіновать подільська (<i>Chamaecytisus podolicus</i> (Btocki) Klask.)	+			
87.	Конюшина червонувата (<i>Trifolium rubens</i> L.)				
88.	Чина гладенька (<i>Lathyrus laevigatus</i> (Waldst. et Kit.) Fritsch)				
89.	Чина ряба (<i>Lathyrus venetus</i> (Mill.) Wohlf.)				
	Родина Тирличеві (<i>Gentianaceae</i>)				
90.	Сверція багаторічна (<i>Swertia perennis</i> L.)				
	Родина Глухокропівові (<i>Lamiaceae</i>) (Губоцвіті (<i>Lamiaceae</i>))				
91.	Змієголовник австрійський (<i>Dracocephalum austriacum</i> L.)			+	
92.	Шавлія кременецька (<i>Salvia cremenecensis</i> Bess.)	+			
93.	Шоломниця весняна (<i>Scutellaria verna</i> Besser)				
	Родина Пухирникові (<i>Lentibulariaceae</i>)				
94.	Товстянка звичайна (<i>Pinguicula vulgaris</i> L.)				
95.	Пухирник середній (<i>Utricularia intermedia</i> Hayne)				
96.	Пухирник малий (<i>Utricularia minor</i> L.)				
	Родина Льонові (<i>Linaceae</i>)				
97.	Льон бесарабський (<i>Linum basarabicum</i> (Savul. et Rayss) Klokov ex Juz.)				
	Родина Бобівникові (<i>Menyanthaceae</i>)				
98.	Плавун щитолистий (<i>Nymphoides peltata</i> (S.G.Gmel.) Kuntze)				

	Родина Вовчкові (Orobanchaceae)				
99.	Шолудивник королівський (<i>Pedicularis sceptrum-carolinum</i> L.)				
	Родина Жовтецеві (Ranunculaceae)				
100.	Аконіт Бессера (<i>Aconitum besserianum</i> Andr. ex Trautv.)				
101.	Аконіт несправжньо-протиотруйний (<i>Aconitum pseudanthora</i> Bocki ex Pacz.)				
102.	Горицвіт весняний (<i>Adonis vernalis</i> L.)				+
103.	Сон великий (<i>Pulsatilla grandis</i> Wender.)			+	
104.	Сон розкритий (<i>Pulsatilla patens</i> (L.) Mill. s.l.)			+	
105.	Сон лучний (<i>Pulsatilla pratensis</i> (L.) Mill. s.l.)				
106.	Рутвиця смердюча (<i>Thalictrum foetidum</i> L.)				
	Родина Жостерові (Rhamnaceae)				
107.	Жостір фарбувальний (<i>Rhamnus tinctoria</i> Waldst. et Kit.)				
	Родина Розові (Rosaceae)				
108.	Берека (<i>Sorbus torminalis</i> (L.) Crantz)				
109.	Шипшина Чацького (<i>Rosa czackiana</i> Besser)				
	Родина Рутові (Rutaceae)				
110.	Ясенець білий (<i>Dictamnus albus</i> L.)				
	Родина Вербові (Salicaceae)				
111.	Верба лапландська (<i>Salix lapponum</i> L.)				
112.	Верба чорнична (<i>Salix myrtilloides</i> L.)				
113.	Верба Старке (<i>Salix starkeana</i> Willd.)				
	Родина Ломикаменеві (Saxifragaceae)				
114.	Ломикамінь зернистий (<i>Saxifraga granulata</i> L.)				
115.	Ломикамінь болотний (<i>Saxifraga hirculus</i> L.)				
	Родина Ранникові (Scrophulariaceae)				
116.	Ранник весняний (<i>Scrophularia vernalis</i> L.)				
	Родина Пасльонові (Solanaceae)				
117.	Беладонна звичайна (<i>Atropa belladonna</i> L.)				
118.	Скополія карніолійська (<i>Scopolia carniolica</i> Jacq.)				
	Родина Клокичкові (Staphyleaceae)				
119.	Клокичка периста (<i>Staphylea pinnata</i> L.)				
	Родина Тимелеві (Thymelaeaceae)				
120.	Вовче лико пахуче (<i>Daphne sneorum</i> L.)				
	Родина Водяногоріхові (Trapaeeae)				
121.	Водяний горіх плаваючий (<i>Trapa natans</i> L. s.l.)			+	
	Родина Фіалкові (Violaceae)				
122.	Фіалка біла (<i>Viola alba</i> Besser)				

Примітка: види, виділені голубим кольором, пропонуються авторами до нового переліку регіонально рідкісних видів Хмельницької області.

У созологічні списки міжнародного значення занесено 38 видів: (МСОП) – 4, Європейський список – 5, CITES – 35. Додаток 2 Бернської конвенції – включає 10 видів, але два види не входять до Червоної книги України (ірис безлистий угорський (*Iris aphylla* L. subsp. *hungarica* Hegi з родини Півникові (Iridaceae) і синяк руський (*Echium russicum* J.F.Gemlin з родини Шорстколисті (Boraginaceae).

Останній варіант переліку рідкісних рослин Хмельницької області, які не занесені до Червоної книги України, затверджено Хмельницькою обласною радою рішенням від 17 липня 2012 року № 4-12/2012. До нього входить 150 видів судинних рослин.

Серед регіонально рідкісних видів є такі, що претендують до включення у наступне видання Червоної книги, зокрема ірис безлистий угорський, листовик сколопендровий, воловик несправжньооблідожовтий, мінуарція дністровська, в'язіль увінчаний. А синяк руський не входить навіть до регіонального списку, хоча

внесений до Додатку Бернської конвенції.

На сучасному етапі інформації про флору Хмельниччини списки видів, які потребують охорони на території Хмельницької області, постійно коректуються, що спричинено оновленням даних про місцезростання видів та змінами у Червоній книзі України. Важливим моментом є підтвердження місць знаходження чи зростання видів, які відомі за гербарними зборами чи літературними джерелами. Також перевіряється усна інформація.

Ми пропонуємо ввести до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області» ще 19 видів рослин (виділені в табл. 4.4 голубим кольором), оскільки відбувається скорочення кількості їх місць зростання, знищення заради квітів чи лікарської сировини, руйнування оселищ. Також серед них є релікти та ендеми, види, що формують рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України.

Таблиця 4.3.

**ПЕРЕЛІК РЕГІОНАЛЬНО РІДКІСНИХ ВИДІВ РОСЛИН,
ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ОСОБЛИВІЙ ОХОРОНІ НА ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

№ п/п	Таксономічна належність
	Відділ Плаунові <i>Lycopodiophyta</i>
	Родина Плаунові (<i>Lycopodiaceae</i>)
1.	Плаун булавовидний (<i>Lycopodium clavatum</i> L.)
	Відділ Папоротеподібні <i>Polypodiophyta</i>
	Родина Багатоніжкові (<i>Polypodiaceae</i>)
2.	Багатоніжка звичайна (<i>Polypodium vulgae</i> L.)
3.	Багатоніжка проміжна (<i>Polypodium interjectum</i> Shivas)
	Родина Щитникові (<i>Aspididaceae</i>)
4.	Багаторядник Брауна (<i>Polystichum braunii</i> (Spenn) Fe
5.	Багаторядник шипуватий (<i>Polystichum aculeatum</i> (L.) Roth)
6.	Голокучник дубовий (<i>Gymnocarpium dryopteris</i> (L.) Newm.)
7.	Голокучник Робертів (<i>Gymnocarpium robertianum</i> (Hoffm.) Newm.)
8.	Щитник розпростертий (<i>Dryopteris dilatata</i> (Hoffm.) A.Gray)
	Родина Блехнумові (<i>Blechnaceae</i>)
9.	Блехнум колосистий (<i>Blechnum spicant</i> L.)
	Родина Аспленієві (<i>Aspleniaceae</i>)
10.	Листовик сколопендровий (<i>Phyllitis scolopendrium</i> (L.) Newm.)
	Родина Оноклеєві (<i>Onocleaceae</i>)
11.	Страусове перо звичайне (<i>Matteuctia struthiopteris</i> (L.) Tod.)
	Родина Теліптерисові (<i>Thelypteridaceae</i>)
12.	Теліптерис болотний (<i>Thelypteris palustris</i> Schott)

13.	Фегоптерис з'єднуючий (<i>Phegopteris connectilis</i> (Michx.) Watt)
	Відділ Хвощеподібні Equisetophyta
	Родина Хвощові (Equisetaceae)
14.	Хвощ великий (<i>Equisetum telmateia</i> Ehrh.)
15.	Хвощ зимуючий (<i>Equisetum hyemale</i> L.)
16.	Хвощ рябий (<i>Equisetum variegatum</i> Schleich. ex Web. et Mohr)
	Відділ Голонасінні Pinophyta (Gymnospermae)
	Родина Ефедрові (Ephedraceae)
17.	Ефедра двоколоса (<i>Ephedra distachya</i> L.)
	Відділ Магнолієфітові Magnoliophyta
	Клас Однодольні (Liliopsida)
	Родина Цибулеві (Alliaceae)
18.	Цибуля жовтіюча (<i>Allium flavescens</i> Bess.)
19.	Цибуля подільська (<i>Allium podolicum</i> (Aschers. et Graebn.) Blocki ex Racib.)
20.	Цибуля круглоголова (<i>Allium sphaerocephalon</i> L.)
21.	Цибуля синювата (<i>Allium senescens</i> subsp. <i>montanum</i> (Fries) Holub (Цибуля гірська <i>A. montanum</i> F.W.Schmidt)
	Родина Ароїдні (Araceae)
22.	Арум Бессера (<i>Arum besseranum</i> Schott.)
23.	Образки болотні (<i>Calla palustris</i> L.)
	Родина Осокові (Cyperaceae)
24.	Осока багнова (<i>Carex limosa</i> L.)
25.	Осока Гартмана (<i>Carex hartmanii</i> Cajand.)
26.	Осока кульконосна (<i>Carex pilulifera</i> L.)
27.	Осока остюкова (<i>Carex atherodes</i> Spreng.)
28.	Осока парвська (<i>Carex brevicollis</i> DC.)
29.	Осока пухнатофлора (<i>Carex lasiocarpa</i> Ehrh.)
30.	Осока ячменевидна (<i>Carex hordeistichos</i> Vill.)
31.	Ринхоспора біла (<i>Rhynchospora alba</i> (L.) Vahl)
	Родина Півникові (Iridaceae)
32.	Півники злаколисті (<i>Iris graminea</i> L.)
33.	Півники угорські (<i>Iris hungarica</i> Waldst. et Kit.)
	Родина Ситникові (Juncaceae)
34.	Ожика лісова (<i>Luzula sylvatica</i> (Huds.) Gaudin)
35.	Ситник розчепірений (<i>Juncus squarrosus</i> L.)
	Родина Лілійні (Liliaceae)
36.	Гіацинтик блідий (<i>Hyacinthella leucophaea</i> (C. Koch) Schur.)
37.	Леопольдія тонкоцвіта (<i>Leopoldia tenuiflora</i> (Tausch) Heldr.)
38.	Чемериця Лобелієва (<i>Veratrum lobelianum</i> Bernh.)
	Родина Тонконогові (Poaceae)
39.	Горделімум європейський (<i>Hordelymus europaeus</i> (L.) Harz)
40.	Зміївка пізня (<i>Cleistogenes serotina</i> (L.) Keng)

41.	Пухівка багатоколюскова (<i>Eriophorum polystachyon</i> L.)
42.	Пухівка струнка (<i>Eriophorum gracile</i> Koch)
43.	Пухівка широколиста (<i>Eriophorum latifolium</i> Hoppe)
44.	Сеслерія Хейфлерова (<i>Sesleria heuflerana</i> Schur)
	Родина Рдесникові (<i>Potamogetaceae</i>)
45.	Рдесник альпійський (<i>Potamogeton alpinus</i> Balb.)
	Родина Їжачоголівкові (<i>Sparganiaceae</i>)
46.	Їжача голівка мала (<i>Sparganium minimum</i> Wallr.)
	Клас Дводольні (<i>Magnoliopsida</i>)
	Родина Айстрові (<i>Asteraceae</i>)
47.	Безсмертки однорічні (<i>Xeranthemum annuum</i> L.)
48.	Волошка Маршалла (<i>Centaurea marschalliana</i> Spreng.)
49.	Волошка східна (<i>Centaurea orientalis</i> L.)
50.	Жовтозілля дібровне (<i>Senecio nemorensis</i> L.)
51.	Котячі лапки дводомні (<i>Antennaria dioica</i> (L.) Gaertn.)
52.	Крем'яник гарний (<i>Telekia speciosa</i> (Schreb.) Baumg.)
53.	Лопух дібровний (<i>Arctium nemorosum</i> Lej.)
54.	Пілозелла Шультеца (<i>Pilosella x schultesii</i> (F.Schultz) F.Schultz et Sch.Bip.)
55.	Оман високий (<i>Inula helenium</i> L.)
56.	Скорзонера низька (<i>Scorzonera humilis</i> L.)
57.	Скорзонера пурпурова (<i>Scorzonera purpurea</i> L.)
58.	Сухоцвіт багновий (<i>Gnaphalium uliginosum</i> L.)
59.	Юринія несправжньоволошковидна (<i>Jurinea pseudocyanoides</i> Klok.).
	Родина Селерові (<i>Apiaceae</i>)
60.	Астранція велика (<i>Astrantia major</i> L.)
61.	Лазурник трилопатекий (<i>Laser trilobum</i> (L.) Borkh.)
62.	Плеуросперм австрійський (<i>Pleurospermum austriacum</i> (L.) Hoffm.)
63.	Цикута отруйна (<i>Cicuta virosa</i> L.)
	Родина Кутрові (<i>Arosynaceae</i>)
64.	Барвінок трав'янистий (<i>Vinca herbacea</i> L.)
	Родина Аралієві (<i>Araliaceae</i>)
65.	Плющ звичайний (<i>Hedera helix</i> L.)
	Родина Шорстколисті (<i>Boraginaceae</i>)
66.	Воловик несправжньооблідо-жовтий (<i>Anchusa pseudochoroleuca</i> Schost.)
67.	Гакелія пониклоплода (<i>Hackelia deflexa</i> (Wahlenb.) Opiz)
68.	Громовик великощетинистий (<i>Onosma macrochaeta</i> Klok. Et Dobroc.)
69.	Егоніхон фіолетово-голубий (<i>Aegonychon purpureo-caeruleum</i> (L.) Holub.)
70.	Живокіст серцевидний (<i>Symphytum cordatum</i> Waldst. et Kit. ex Willd.)
71.	Липучка напівоточена (<i>Lappula semicineta</i> (Stev.) M.Pop. ex Dobroc.)
72.	Медунка вузьколиста (<i>Pulmonaria angustifolia</i> L.)
73.	Медунка м'яка (<i>Pulmonaria mollis</i> Wulf. Ex Hornem)
74.	Незабудка литовська (<i>Myosotis lithuanica</i> (Schmalh.) Bess. ex Dobroc.)

75.	Синяк руський (<i>Echium rossicum</i> J.F. Gmel.)
	Родина Капустяні (<i>Brassicaceae</i>)
76.	Бурачок середній (<i>Allisum medium</i> Iljinskaja)
	Родина Дзвоникові (<i>Campanulaceae</i>)
77.	Дзвоники болонські (<i>Campanula bononiensis</i> L.)
78.	Дзвоники оленячі (<i>Campanula cervicaria</i> L.)
79.	Дзвоники персиколисті (<i>Campanula persicifolia</i> L.)
80.	Фітеума колосиста (<i>Phyteuma spicatum</i> L.)
	Родина Гвоздичні (<i>Caryophyllaceae</i>)
81.	Гвоздика Андржійовського (<i>Dianthus andzejowskianus</i> (Zapal.) Kulcz.)
82.	Гвоздика несправжньорозчепірена (<i>Dianthus pseudosquarrosus</i> (Novak) Klok.)
83.	Гвоздика стиснуточашечкова (<i>Dianthus stenocalyx</i> Juz.)
84.	Гвоздика Фішера (<i>Dianthus fischeri</i> Spreng.)
85.	Еремогоне скельна (<i>Eremogone saxatilis</i> (L.) Ikonn.)
86.	Піщанка коротколиста (<i>Arenaria brevifolia</i> Gilib.)
87.	Мінуарція дністровська (<i>Minuartia thyraica</i> Klok.)
	Родина Товстянкові (<i>Crassulaceae</i>)
88.	Молодило руське (<i>Sempervivum ruthenicum</i> Schnittsp. et C.V.Lehm.)
	Родина Росичкові (<i>Droseraceae</i>)
89.	Росичка круглолиста (<i>Drosera rotundifolia</i> L.)
	Родина Верескові (<i>Ericaceae</i>)
90.	Андромеда багатоліста (<i>Andromeda polifolia</i> L.)
91.	Багно звичайне (<i>Ledum palustre</i> L.)
92.	Рододендрон жовтий (<i>Rhododendron luteum</i> Sweet)
	Родина Молочайні (<i>Euphorbiaceae</i>)
93.	Молочай гранчастий (<i>Euphorbia angulate</i> Jacq.)
94.	Молочай дністровський (<i>Euphorbia tyraica</i> Klok. et Artemcz.)
95.	Переліска яйцевидна (<i>Mercurialis ovata</i> Sternb. et Hoppe)
	Родина Бобові (<i>Fabaceae</i>)
96.	Астрагал австрійський (<i>Astragalus austriacus</i> Jacq.)
97.	Астрагал білуватий (<i>Astragalus albidus</i> Waldst. et Kit.)
98.	В'язіль увінчаний (<i>Coronilla coronata</i> L.)
99.	Гострокільник волосистий (<i>Oxytropis pilosa</i> (L.) DC.)
100.	Дрік германський (<i>Genista germanica</i> L.)
101.	Конюшина блідо-жовта (<i>Trifolium ochroleucum</i> Huds.)
102.	Конюшина панонська (<i>Trifolium pannonicum</i> Jacq.)
	Родина Тирличеві (<i>Gentianaceae</i>)
103.	Тирлич звичайний (<i>Gentiana pneumonanthe</i> L.)
104.	Тирлич хрещатий (<i>Gentiana cruciata</i> L.)
105.	Тирличник війчастий (<i>Gentianella ciliata</i> (L.) Ma.)
106.	Золототисячник звичайний (<i>Centaurium erythraea</i> Rafn.)

	Родина Глухокропівові (Lamiaceae)
107.	Зубниця залозиста (<i>Dentaria glandulosa</i> Waldst. et Kit.)
108.	Зубниця п'ятилиста (<i>Dentaria quinquefolia</i> M. Bieb.)
109.	Кадило сарматське (<i>Melittis sarmatica</i> Klok.)
110.	Самосил паннонський (<i>Teucrium pannonicum</i> A.Kerner)
111.	Шавлія австрійська (<i>Salvia austriaca</i> Jacq.)
112.	Шавлія буквицелиста (<i>Salvia betonicaefolia</i> Etl.)
	Родина Пухирникові (Lentibulariaceae)
113.	Пухирник звичайний (<i>Utricularia vulgaris</i> L.)
	Родина Ряскові (Lemnaceae)
114.	Вольфія безкоренева (<i>Wolffia arrhiza</i> (L.) Korkel ex Wimm.)
115.	Ряска горбата (<i>Lemna gibba</i> L.)
	Родина Льонови (Linaceae)
116.	Льон лінійнолистий (<i>Linum linearifolium</i> (Lindem.) Jav.)
	Родина Ремнецвітникові (Loranthaceae)
117.	Ремнецвітник європейський (<i>Loranthus europaeus</i> Jacq.)
	Родина Бобівникові (Menyanthaceae)
118.	Бобівник трилистий (<i>Menyanthes trifoliata</i> L.)
	Родина Лататтєві (Nymphaeaceae)
119.	Глечики жовті (<i>Nuphar lutea</i> (L.) Smith)
120.	Латаття біле (<i>Nymphaea alba</i> L.)
121.	Латаття сніжно-біле (<i>Nymphaea candida</i> J. et C. Presl)
	Родина Онагрові (Onagraceae)
122.	Хамерій Додонея (<i>Chamerion dodonaei</i> (Vill.) Holub)
123.	Цирцея середня (<i>Circaea intermedia</i> Ehrh.)
	Родина Синюхові (Polemoniaceae)
124.	Синюха голуба (<i>Polemonium caeruleum</i> L.)
	Родина Китяткові (Polygalaceae)
125.	Китятки сибірські (<i>Polygala sibirica</i> L.)
	Родина Первоцвітні (Primulaceae)
126.	Первоцвіт весняний (<i>Primula veris</i> L.)
127.	Первоцвіт високий (<i>Primula elatior</i> (L.) Hill.)
128.	Первоцвіт звичайний (<i>Primula vulgaris</i> Huds.)
129.	Плавушник болотний (<i>Hottonia palustris</i> L.)
	Родина Грушанкові (Pyrolaceae)
130.	Грушанка зеленоквіткова (<i>Pyrola chlorantha</i> Sw.)
131.	Грушанка круглолиста (<i>Pyrola rotundifolia</i> L.)
132.	Зимолюбка зонтична (<i>Chimaphila umbellata</i> (L.) W.Barton)
133.	Одноквітка звичайна (<i>Moneses uniflora</i> (L.) A.Grey)
	Родина Жовтецеві (Ranunculaceae)
134.	Аконіт кущистий (<i>Aconitum eulophum</i> Reichenb.)
135.	Аконіт молдавський (<i>Aconitum moldavicum</i> Hacq.)

136.	Аконіт шерстистовустиий (<i>Aconitum lasiostomum</i> Reichenb. et Bess.)
137.	Аконіт строкатий (<i>Aconitum variegatum</i> L.)
138.	Анемона лісова (<i>Anemone sylvestris</i> L.)
139.	Бушія бокоцвіта (<i>Buschia lateriflora</i> (DC.) Ovcz.)
140.	Воронець колосистий (<i>Actaea spicata</i> L.)
141.	Жовтець Запаловича (<i>Ranunculus zapalowiczii</i> Pacz.)
142.	Жовтець язиколистий (<i>Ranunculus lingua</i> L.)
143.	Клопогін європейський (<i>Cimicifuga europaea</i> Schipcz.)
144.	Купальниця європейська (<i>Trollius europaeus</i> L.)
145.	Ломиніс цільнолистий (<i>Clematis integrifolia</i> L.)
146.	Чемерник червонуватий (<i>Helleborus purpurascens</i> Waldst. et Kit.)
	Родина Розові (<i>Rosaceae</i>)
147.	Вишня степова (<i>Cerasus fruticosa</i> Pall.)
148.	Вовче тіло болотне (<i>Comarum palustre</i> L.)
149.	Глід Липського (<i>Carataegus lipskyi</i> Klok.)
150.	Мигдаль степовий (<i>Amygdalus nana</i> L.)
151.	Перстач білий (<i>Potentilla alba</i> L.)
152.	Таволга середня (<i>Spiraea media</i> Franz Schmidt)
153.	Чорноголовник родовиковий (<i>Poterium sanguisorba</i> L.)
154.	Шипшина блискуча (<i>Rosa nitidula</i> Bess.)
155.	Шипшина синювата <i>Rosa livescens</i> Bess.
156.	Шипшина червонолиста (<i>Rosa rubrifolia</i> Vill.)
	Родина Маренкові (<i>Rubiaceae</i>)
157.	Підмаренник дністровський (<i>Galium tyraicum</i> Klok.)
	Родина Вербові (<i>Salicaceae</i>)
158.	Верба розмаринолиста (<i>Salix rosmarinifolia</i> L.)
	Родина Ранникові (<i>Scrophulariaceae</i>)
159.	Вероніка гірська (<i>Veronica montana</i> L.)
160.	Наперстянка великоцвітна (<i>Digitalis grandiflora</i> Mill.)
161.	Шолудивник болотний (<i>Pedicularis palustris</i> L.)
162.	Шолудивник Кауфмана (<i>Pedicularis kaufmannii</i> Pinzg.)
	Родина Тімелеєві (<i>Thymelaeaceae</i>)
163.	Вовчі ягоди звичайні (<i>Daphne mezereum</i> L.)
	Родина Брусничні (<i>Vacciniaceae</i>)
164.	Журавлина болотна (<i>Oxycoccus palustris</i> Pers.)
165.	Лохина (буяхи) (<i>Vaccinium uliginosum</i> L.)
	Родина Валеріанові (<i>Valerianaceae</i>)
166.	Валеріана висока (<i>Valeriana exaltata</i> Mikan)

Примітка: види, виділені голубим кольором, пропонуються авторами до нового переліку регіонально рідкісних видів Хмельницької області.

Отже, 166 видів рослин є регіонально рідкісними. Вони представлені 5 відділами, 52 родинами та 122 родами. Найчисельнішими є родини Айстрові (13 видів), Жовтецеві (13), Розові (10), Шорстколисті (10), Осокові (9), Гвоздичні, Бобові (по 7 видів), Тонконогові і Глухокропикові (по 6). Рід Осока нараховує 7 видів, а роди Цибуля, Аконіт, Гвоздика і Пухівка включають по 4 види. По 3 види – у родах Тирлич, Хвощ, Дзвоники і Первоцвіт.

Місцезростання 23 видів рослин не виявлені і, можливо, є зниклими. Слід звернути ува-

гу на пошуки місцезростань цих видів рослин.

Отже, необхідно здійснювати інвентаризацію видів та проводити корегування переліків.

4.2.1. Характеристика видів рослин, занесених до Червоної книги України

В описах видів використані матеріали з «Флори УРСР», «Флоры европейской части СССР», «Флоры Восточной Европы», «Червоної книги України» та інших наукових джерел.

АКОНІТ БЕССЕРА *Aconitum besseranum* Andr.

Фото Г. Оліяр

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Волино-подільський ендемік. Вид декоративний, отруйний, лікарський.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Європа; в Україні: Західний Ліссостеп (Хмельницька, Тернопільська, Львівська області); у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.

Умови зростання. Тіністі місця у лісах. Кальцефільний, тіневитривалий вид. Дубово-грабові, грабово-дубові ліси за участю плюща звичайного, осоки волосистої.

Чисельність. Трапляється поодинокими особинами чи малочисельними групами.

Причини зміни чисельності. Рубка лісу, знищення місць зростання, викопування.

Культивування. Вирощується на колекційній ділянці Хмельницького обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», урочищі «Совий яр». Потребує виявлення всіх місць зростання та вивчення стану популяцій і охорони на незаповіданих територіях. Заборонено несанкціоноване збирання рослин, порушення умов місцезростання внаслідок вирубування лісів, випасу худоби, рекреації.

Рослини в міфах та легендах

МАТИ-КОРОЛЕВА ОТРУТ І КОРОЛЬ МЕДИЦИНИ

Вся рослина аконіту – від кореня до пилку – отруйна. Це відображає наукова назва роду *Aconitum*, яка походить від назви грецького міста Акон. У цьому місті, згідно з міфом, Геракл здійснив свій 11-й подвиг – вивів із підземного царства злющого сторожового пса – Цербера – чудовисько з трьома головами, тулубом, всіяним головами змій, та зміїним хвостом.

Пес наповнив простір страшним трійним гавкітом. Білувата піна, яка вилітала з його рота, проросла на луках отруйними рослинами аконіту. У давнину аконіт називали «мати-королева отрут». Токсичність рослини викликана вмістом алкалоїдів (аконітин, аконіфін, ацетилзонгорин, зонгорамін та інші), які впливають на центральну нервову систему, викликають судом, параліч дихального центру. В Тибеті цю рослину вважають «королем медицини».

АКОНІТ НЕСПРАВЖНЬОПРОТИОТРУЙНИЙ*Aconitum pseudanthora* Blocki ex Pacz.**Родина.** Жовтецеві – *Ranunculaceae***Наукове і практичне значення.** Подільський ендемік. Декоративна рослина. Використовується у народній медицині.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою зникнення.**Поширення.** В Україні: Покуття, Опілля, Прикарпаття, Поділля – спорадично; у Хмельницькій області: Городоцький, Чемеровецький, Кам'янець-Подільський райони.**Умови зростання.** Геліофіт, ксеромезофіт; зростає на кальцепетрофітних ділянках, лучно-степових схилах.**Чисельність виду.** Популяції нечисленні (по кілька особин).**Причини зміни чисельності.** Порушення екологічних умов існування, випалювання та виїмка вапняку.**Культивування.** У Хмельницькій області в культурі не виявлений.**Заходи охорони.** Вид охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій.

Фото О. Кагала

АСПЛЕНІЙ ЧОРНИЙ*Asplenium adiantum-nigrum* L.

Фото Й. Щова

Родина. Аспленієві – *Aspleniaceae***Наукове та практичне значення.** Субсередземноморський вид на північній межі ареалу.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – зниклий?**Поширення.** Атлантична і Центральна Європа, Середземномор'я, на Кавказі, у Середній Азії; в Україні: у Криму, Українських Карпатах і Поділлі – дуже рідко; у Хмельницькій області: Городоцькому району в Сатанівській дачі (за літературними даними, які зараз не підтверджені).**Умови зростання.** Затінені скелі, розколини, кам'яністі місця; в дубових, дубово-грабових і букових лісах (до висоти 500 м над рівнем моря).**Чисельність.** Місцезростання не виявлено.**Культивування.** У Хмельницькій області вид не культивується.**Заходи охорони.** Необхідні дослідження у заказнику загальнодержавного значення «Сатанівська дача» (Городоцький район) і на суміжних територіях з метою виявлення місцезростань та їх збереження.**АСТРАГАЛ МОНПЕЛІЙСЬКИЙ***Astragalus mospessulanus* L.**Родина.** Бобові – *Fabaceae* (*Leguminosae*)**Наукове і практичне значення.** Вид на північно-східній межі. Декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – під невеликою загрозою зникнення.**Поширення.** Південна Європа, Північна Африка; в Україні – Західний Лісостеп (Хмельницька, Вінницька, Одеська області); у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.

Фото М. Рябого

Умови зростання. Осипища, кам'яністі схили, вапнякові відслонення; світлолюбний, кальцефільний вид; степові та кальцепетрофітні угруповання за участю ковили волосистої, осоки низької, костриці валійської.

Чисельність. Багаточисельні популяції в окремих локалітетах.

Причини зміни чисельності. Випасання, витоптування, випалювання травостою, терасування схилів, виїмка вапняку.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», в заказниках Городоцького і Новоушицького районів. Вид потребує вивчення стану популяцій, охорони на незаповіданих територіях.

АСТРАГАЛ ПОНТІЙСЬКИЙ

Astragalus ponticus Pall.

Фото В. Манюка

Родина. Бобові – *Fabaceae*

Наукове і практичне значення. Подільський ендемік. Декоративна рослина. Використовується у народній медицині.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Балкани, Кавказ; в Україні: Поділля, Крим; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район (біля с. Устя).

Умови зростання. Геліофіт, ксерофіт; зростає на кальцепетрофітних схилах.

Чисельність виду. Популяція нечисленна.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування, випалювання.

Культивування. У Хмельницькій області в культурі не виявлений.

Заходи охорони. Вид охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій.

БАРАНЕЦЬ ЗВИЧАЙНИЙ (ПЛАУН БАРАНЕЦЬ)

Hyperzia selago (L.) Bernh. ex Schrank et Mart.

Родина. Баранцеві – *Hyperziaceae*

Наукове і практичне значення. Елемент альпійських флор, представник давньої філогенетичної гілки рослин, гляціальний релікт, голарктичний вид на південній межі ареалу. Рослина лікарська, декоративна, фарбувальна.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – вид, що перебуває під загрозою зникнення.

Занесений до Червоних книг Чехії, Словаччини, Польщі.

Поширення. Європа, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід, Середня Азія, Північна Америка; в Україні переважно зростає в Карпатах і рідко – на рівнині: Поліссі, Розточчі, півночі Лісостепу; у Хмельницькій області місцезростання виду виявлені на півночі області в її малополіській частині (Ізяславському, Шепетівському, Славутському районах та біля м. Нетішина).

Умови зростання. В Карпатах вид найбільш поширений на альпійських та субальпійських луках. На рівнині зростає в соснових, мішаних лісах. На Хмельниччині баранець полюбляє вологі затінені місця, окраїни боліт; зростає в сосновому лісі крушиново-молінієвому.

Чисельність. Популяції представлені однією-двома куртинами діаметром від 0,5 до 1-1,2 м. Спороносні пагони трапляються дуже рідко.

Фото А. Ковальчука

Причини зміни чисельності. Збирання рослин як декоративної та лікарської сировини, вирубування лісів, рекреаційне навантаження.

Культивування. Пересаджені в умови культури рослини швидко гинуть.

Заходи охорони. Місцезростання виду охороняються в заказниках «Дорогоща», НПП «Мале Полісся» та РЛП «Мальованка».

Ботанічні
цікавочки

ЗАГАДКОВИЙ І ДУЖЕ РІДКІСНИЙ ПЛАУН

Плаун-баранець – це древня рослина, яка входить до складу рослинного покриву Хмельниччини як залишок флор минулих геологічних часів і котра знаходиться в деякій невідповідності з сучасними умовами існування. Плаун-баранець вважають гляціальним (льодовиковим) реліктом, тобто залишком флори льодовикового періоду. Коли більше 10 тис. років тому відступив останній льодовик, то разом із ним пішли на північ види рослин, що зростали по його південному краю. З льодовиком відійшли не всі рослини. Деякі з них знайшли для себе більш-менш подібні умови існування і залишилися. Так залишився і плаун баранець. З часом клімат теплішав, умови існування не зовсім задовольняли рослину, тому сьогодні плаун має маленькі розміри. Про його древність свідчать відсутність бруньок (і тому рослина не утворює бічні пагони) та спороносного колоска. Дивлячись на баранець, ми можемо уявляти, яким він був у далеку давнину, коли утворював ліси кам'яновугільного періоду.

Розмножується баранець спорами і вегетативно. На відміну від інших плаунів його спорангії не зібрані на верхівках пагонів у колоски, а сховані в піхвах листочків. Спори плауна-баранця проростають лише через 3-8 років після природного розсівання. Заросток при проростанні повинен вступити в симбіоз із гіфами гриба, в іншому випадку він гине. Розвиток заростка триває кілька років. Перше спороношення розпочинається через 5-7 років після запліднення, а повний цикл розвитку від спори до спори триває від 10 до 15 років. Розмножується рослина і вегетативно шляхом роздвоєння і вкорінення стебла. Крім того, восени на верхівці стебел утворюються бульбочки, які спеціальними «катапультами» розкидаються від материнської рослини на відстань до 50 см. Наступного року при настанні сприятливих умов бульбочки проростають і утворюють нові особини. Календарний вік плауна-баранця до цього часу не встановлено.

БЕЛАДОННА ЗВИЧАЙНА

Atropa belladonna L.

Фото М. Рябого

Родина. Пасльонові – *Solanaceae*

Наукове і практичне значення. Релікт. Лікарська, декоративна, отруйна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Середня і Південна Європа, Балкани, Мала Азія, Кавказ; в Україні: Карпати, Поділля, Крим; у Хмельницькій області: Городоцький, Чемеровецький, Кам'янець-Подільський райони.

Умови зростання. Мезофіт, геліосциофіт. Зростає у грабово-дубових, букових лісах.

Чисельність виду. Популяції нечисленні.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування, вирубування лісів, виривання.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Вид охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій. Ширше культивувати.

Ботанічний глосарій

ОБЕРЕЖНО, КРАСАВКА!

Наукову назву роду *Atropa* дано на честь Атропи – дочки Зевса і Феміди, богині людських дол, яка перебрала нитку людського життя. Адже з рослини добувають алкалоїд атропін, який пригнічує реакцію багатьох органів і тканин на імпульси, що надходять парасимпатичними нервовими волокнами, а також їхню чутливість до введеного ззовні ацетилхоліну, зменшує секрецію залоз зовнішньої секреції та тонус гладеньких м'язів внутрішніх органів. Наукова назва виду *belladonna* в перекладі з італійської мови означає «гарна жінка» і пов'язана з тим, що жінки Древньої Греції використовували сік беладони для розширення зіниць, що робило їхні очі виразними та гарними. На це вказує інша назва рослини – «красавка».

БЕРЕЗА ТЕМНА

Betula obscura A.Kotula

Родина. Березові – *Betulaceae*

Наукове і практичне значення. Вид на північній межі поширення. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – близький до загрозливого стану.

Поширення. Західна, Середня та Східна Європа; в Україні: Прикарпаття, Полісся, Лісостеп, Поділля – спорадично; у Хмельницькій області: рідко в північній частині області (Славутський, Шепетівський райони).

Умови зростання. Мезофіт; зростає на вогких місцях, у лісах біля боліт, може бути в піонерних заростях.

Чисельність виду. Популяції нечисленні, трапляються групи до 5 осіб.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування, меліорація, вирубування.

Культивування. У Хмельницькій області в культурі не виявлений.

Заходи охорони. Необхідно виявити місцезростання, здійснювати контроль за станом популяцій та створити природоохоронні об'єкти.

Фото В. Гелюти

БЕРЕКА

Sorbus torminalis (L.) Crantz.

Фото М. Рябого

Родина. Розові – *Rosaceae*

Наукове і практичне значення. Релікт. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – близький до загрозливого стану.

Поширення. Європа, Мала Азія, Кавказ; в Україні: західні області, Правобережне Полісся та Лісостеп, Крим; у Хмельницькій області: Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Чемеровецький, Новоушицький райони.

Умови зростання. Світлі ліси на вапнякових ґрунтах; у широколистяних, переважно букових лісах.

Чисельність. Трапляється спорадично.

Причини зміни чисельності. Вирубування лісів.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Необхідно виявляти нові місця зростання.

Ботанічні
цікавинки

РОДИНА ЗОЗУЛИНЦЕВІ (ОРХІДНІ)

Вперше термін «орхідея» використав Теофраст. Він знайшов рослину з двома бульбами, схожими на статурі органи самців, і назвав її орхідеєю (грецьке слово «орхіт» перекладається як сім'яник). Карл Лінней став називати орхідеями велику групу рослин. Їх українська назва «зозулинці» пов'язана з тим, що багато орхідей мають плямисті листки, які нагадують плямисте забарвлення пір'я зозулі. Родина Орхідні, або Зозулинцеві – одна з найбільших та оригінальних груп рослин світової флори. Вона нараховує майже 35 тисяч видів. Представники родини вражають гарними квітами різноманітного забарвлення та дивовижних форм, складним життєвим циклом. Зростають зозулинцеві на всіх континентах, скрізь, де тільки можуть існувати зелені рослини – в лісах, на луках, болотах, гілках

БИЛИНЕЦЬ ДОВГОРОГИЙ*Gymnadenia conopsea (L.) R.Br***Родина.** Зозулинцеві – *Orchidaceae***Наукове і практичне значення.** Лікарська, декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – зниклий?

Додаток II CITES.

Поширення. Європа, Середня Азія, Кавказ; в Україні: Карпати, Полісся, Лісостеп, Крим; у Хмельницькій області: Летичівський, Городоцький райони.**Умови зростання.** Зростає на вологих луках.**Чисельність виду.** Місцезростання виду не виявлені.**Причини зміни чисельності.** Порушення екологічних умов існування (меліорація), виривання.**Культивування.** У Хмельницькій області не виявлено.**Заходи охорони.** Потребує виявлення нових місць зростання.

Фото А. Ковальчука

БИЛИНЕЦЬ НАЙЗАПАШНІШИЙ*Gymnadenia odoratissima (L.) Rich.***Родина.** Зозулинцеві – *Orchidaceae***Наукове і практичне значення.** Лікарська, декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – зниклий?

Додаток II CITES.

Поширення. Європа, Кавказ; в Україні: Карпати, Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: Летичівський, Деражнянський райони (за літературними та гербарними даними, які зараз не підтверджені).**Умови зростання.** Зростає на вологих луках.**Чисельність виду.** Місцезростання виду не виявлені.**Причини зміни чисельності.** Порушення екологічних умов існування (меліорація), виривання.**Культивування.** У Хмельницькій області не виявлено.**Заходи охорони.** Виявлення місцезростань. За умови повторного виявлення виду слід контролювати стан популяцій, не допускати порушення екоотопів.

Фото О. Кагала

БРОВНИК ОДНОБУЛЬБОВИЙ*Herminium monorchis (L.) R.Br.***Родина.** Зозулинцеві – *Orchidaceae***Наукове і практичне значення.** Вид на південній межі поширення. Лікарська, декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – зниклий?

Червона книга Польщі, під критичною загрозою. Червона книга республіки Білорусь, знаходиться під загрозою зникнення. Червона книга Брянської області (Росія), знаходиться під загрозою зникнення. Додаток II CITES.

дерев та голих скелях, на суходолі та в воді. Два види орхідей все своє життя проводять у темряві – вони ростуть і цвітуть під шаром ґрунту. Зозулинцеві зустрічаються на різних широтах, проте найкращі з них поширені у тропічних та субтропічних вологих лісах і непрохідних гірських заростях Центральної Америки, Колумбії, Венесуели, Бразилії. Більшість із них – епіфіти – форми, що прикріплюються найчастіше до стовбурів і гілок дерев, опускаючи донизу корені. Вони пристосувались до своєрідного способу живлення – корені поглинають воду прямо з вологого повітря, а поживні речовини – з пилу, який на них осідає. Орхідеї помірних широт – зазвичай наземні рослини, багаторічники з кореневищами, підземними кореневими бульбами чи наземними стебловими бульбами – туберідіями. На території України зростає 66 видів цієї родини. Всі вони занесені до Червоної книги України. У складі флори Хмельниччини нараховується 32 види орхідей.

Поширення. Європа, Азія, Японія, Кавказ; в Україні: Карпати, Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області – Летичівський район (за літературними та гербарними даними, які зараз не підтверджені).

Умови зростання. Зростає на вологих луках.

Чисельність виду. Місцезростання виду не виявлені.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування (меліорація), виривання.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Потребує виявлення нових місць зростання. За умови повторного виявлення виду необхідно контролювати стан популяцій, не допускати порушення екоотопів.

Фото А. Ковальчука

БРУСЛИНА КАРЛИКОВА

Euonymus nana Bieb.

Фото Л. Любінської

Родина. Бруслинові – *Celastraceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий (третинний) вид із диз'юнктивним ареалом. Технічна, лікарська, отруйна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.

Поширення. Західна (Румунія, Польща) і Східна (Молдова) Європа, Північний Кавказ, Центральна Азія (Монголія та Китай); в Україні: Західний і Правобережний Лісостеп (переважно Подільська і Придніпровська височини), Крим (долина р. Бурульча Велика); у Хмельницькій області: Городецький, Чемеровецький райони.

Умови зростання. Світлі помірно зволожені місця, геліофіл, мезотроф; дубово-грабові та грабові ліси, чагарникові зарості.

Чисельність виду. Трапляється дуже рідко. Локальні популяції нечисленні. Зростає на невеликих площах: поодинокі, групами, куртинами. Спостерігається тенденція до зменшення чисельності.

Причини зміни чисельності. Відсутність насінного відтворення, вирубування лісів, витоптування худобою.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Необхідно постійно контролювати стан популяцій, створити нові заказники.

Ботанічний глосарій

ДОБРИЙ, БО ШЛЮЩИЙ

Наукова назва роду *Euonymus* походить від грецьких слів *eu* – «добрий» та *опута* – ім'я, тобто означає «славний, знаменитий» і дана роду Бруслина за цілющі властивості рослин.

БУЛАТКА ВЕЛИКОКВІТКОВА

Cephalanthera damasonium (Mill.) Druce

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий європейсько-середземноморський неморальний вид на східній межі ареалу. Декоративна, лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – вразливий.

Додаток II CITES.

Поширення. Скандинавський півострів, Центральна й Атлантична Європа, Середземномор'я, Мала Азія; в Україні: Передгір'я Українських Карпат, Розточчя, Західний Лісостеп, Лівобережний Лісостеп, Гірський

Фото М. Рябого

Крим; у Хмельницькій області: переважно в лісостеповій частині, зрідка – в малополіській.

Умови зростання. Затінені місця, вапнякові ґрунти; соснові, букові, дубово-соснові, дубово-букові, грабово-дубові ліси, галявини.

Чисельність виду. Незначна. Рослини зростають поодинокі або групами по декілька особин. Популяції мають дигресивний характер.

Причини зміни чисельності. Руйнування біотопів у результаті господарської діяльності, зокрема вирубування лісу; зривання квітів на букети.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Охороняється у НПП «Подільські Товтри» та в більшості лісових заказників області. Необхідно контролювати стан популяцій, заборонити збір квіток та викопування рослин.

БУЛАТКА ДОВГОЛИСТА

Cephalanthera longifolia (L.) Fritsch

Фото А. Ковальчука

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Європейсько-середземноморсько-західноазійський вид. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.

Червоний список судинних рослин Польщі, вразливий вид. Червона книга республіки Білорусь, вразливий вид. Червона книга Брянської області, вид, що знаходиться під загрозою зникнення. Додаток II CITES.

Поширення. Скандинавський півострів, Центральна та Атлантична Європа, Середземномор'я, Мала і Західна Азія, Гімалаї; в Україні: Українські Карпати, Закарпаття, Передкарпаття, Розточчя, Полісся, Лісостеп (Поділля), південний макросхил Кримських гір; у Хмельницькій області: Волочиський, Хмельницький райони.

Умови зростання. Затінені місця, помірно зволожені, зростає на вапнякових ґрунтах з добре розвиненим гумусовим шаром, іноді – на торфових; грабово-дубові ліси.

Чисельність виду. Популяції нечисленні, скорочуються; ювенільних особин у їхньому складі дуже мало.

Причини зміни чисельності. Господарське освоєння території, випасання худоби, вирубування і заміна дубово-грабових лісів хвойними, зривання квітів на букети, обмежене насіннєве розмноження через відсутність грибів-симбіонтів.

Культивування. На Хмельниччині не виявлено.

Заходи охорони. Необхідно контролювати стан популяцій, охороняти місця зростання на окремих ділянках ареалу (насамперед, заборонити осушення території, прорідження і вирубування лісів).

БУЛАТКА ЧЕРВОНА

Cephalanthera rubra (L.) Rich.

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Європейсько-давньосередземноморський вид. Декоративна рослина, фітоіндикатор.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.

Червона книга Польщі, вид перебуває під загрозою зникнення. Червона книга республіки Білорусь, вразливий вид. Червона книга Брянської області, вид – під загрозою зникнення. Додаток II CITES.

Поширення. Скандинавський півострів, Центральна та Атлантична Європа, Середземномор'я, Кавказ, Західна і Середня Азія; в Україні: Українські Карпати, Розточчя, Полісся, Лісостеп, Гірський Крим; у

Фото М. Дребета

Хмельницькій області: переважно в лісостеповій частині, зрідка – малополіській.

Умови зростання. Ростає в умовах помірного вологого клімату, тіньолюбна рослина. Дуже вибаглива до кислотності ґрунту (оптимальний рН 5,1-6,5); соснові, букові, дубово-соснові, дубово-букові, грабово-дубові ліси, чагарники.

Чисельність виду. Трапляється спорадично невеликими групами та окремими особинами.

Причини зміни чисельності. Зривання на букети, руйнування екоотопів.

Культивування. На Хмельниччині в культурі не відомий.

Заходи охорони. Охороняється у НПП «Подільські Товтри», заказниках «Залісецький» та багатьох інших. Потребує дослідження популяцій.

ВЕРБА ЛАПЛАНДСЬКА

Salix lapponum L.

Фото О. Орлова

Родина. Вербові – *Salicaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид (гляціально-альпійський релікт) на південній межі поширення. Кормова, декоративна, ґрунтозахисна, торфоформуєча, медоносна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області перебуває під критичною загрозою зникнення.

Червона книга Балтійського регіону (1993), Червона книга Франції (1995), Червона книга Польщі, вид перебуває під загрозою зникнення. В Білорусі вид включений у Список видів, що потребують профілактичної охорони. Охороняється в Росії, де включений до Червоних книг кількох регіонів (наприклад, Червоної книги Брянської області, рідкісний).

Поширення. Північ Євразії; в Україні – Полісся. Через

Ковель–Луцьк–Рівне–Новоград-Волинський–Овруч на території Правобережного Полісся проходить суцільна межа поширення виду. Ізольовані місцезростання відмічені по всьому Лівобережному Поліссю та в Українських Карпатах неподалік г. Говерли (урочище Цибульки). Є давні вказівки про зростання виду біля Львова, Харкова, де, ймовірно, верба лапландська зникла. У Хмельницькій області виявлене одне з найбільш південних місцезростань виду. Воно знаходиться в Шепетівському районі (Т.Л. Андрієнко, О.І. Прядко, Л.С. Юглічек).

Умови зростання. Рослина світлолюбна, дуже морозостійка і вологолюбна. Віддає перевагу помірно плодючим, кислим ґрунтам. Найчастіше зростає на болотах, які недавно вступили в мезотрофну стадію розвитку, на відкритих або рідколісних осоково-сфагнових ділянках. В Шепетівському районі виявлена на болоті з гіпново-сфагновим покривом в угрупованні з переважанням осок волосистоплодої (*Carex lasiocarpa* Ehrh), високої (*C. omskiana* Meinsh.) та вовчого тіла болотного (*Comarum palustre* L.).

Чисельність. Виявлено лише одну особину виду заввишки 60 см.

Причини зміни чисельності. Осушувальна меліорація боліт. Рослина добре переносить невелике зниження рівня ґрунтових вод (перша стадія осушення), але зникає при інтенсивному осушенні боліт.

Культивування. Легко культивується, а тому набула популярності як декоративна рослина. Вирощується на приватних садибах.

Заходи охорони. Охороняється на території РЛП «Мальованка». Заборонено знищення місць існування, порушення гідрологічного режиму територій.

Ботанічний глосарій

ЧОМУ ВЕРБУ НАЗВАМИ ЛАПЛАНДСЬКОЮ?

Наукова назва роду *Salix* (Верба) походить від латинського слова *saltus* – «стрибок» і зумовлена швидким ростом пагонів верби. Видова назва лапландська пов'язана з тим, що найбільші популяції виду виявлені на території Лапландії – історико-географічної області Європи, яка знаходиться за полярним колом і охоплює більшу частину Норвегії, частково Швецію, північ Фінляндії та Кольський півострів на північному заході Росії, де вони утворюють майже суцільну смугу. Натомість південна межа ареалу розмита, оскільки у помірному поясі ця рослина представлена ізольованими осередками, розташованими на великій відстані один від одного. Найбільш південні екклави знаходяться на Алтаї, у Піренеях і Болгарії.

ВЕРБА СТАРКЕ*Salix starkeana* Willd. (*S. livida* Wahlenb.)**Родина.** Вербові – *Salicaceae***Наукове і практичне значення.** Релікт. Вид на південній межі поширення. Декоративна, медоносна рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою зникнення.**Поширення.** Північна, Середня та Східна Європа, Середня Азія; в Україні: Карпати, Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: Ізяславський і Славутський райони.**Умови зростання.** Вид широкої екологічної амплітуди. Зростає на відкритих і чагарникових евтрофних болотах, вологих луках.**Чисельність виду.** Популяції нечисленні.**Причини зміни чисельності.** Порушення екологічних умов існування (осушувальна меліорація), виривання.**Культивування.** У Хмельницькій області не виявлено.**Заходи охорони.** Потребує виявлення нових місць зростання. Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій.

Фото О. Орлова

ВЕРБА ЧОРНИЧНА*Salix myrtilloides* L.

Фото П. Краса

Родина. Вербові – *Salicaceae***Наукове і практичне значення.** Реліктовий гляціальний вид на південній межі ареалу.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області перебуває під загрозою зникнення в регіоні.

Червоні книги Польщі, Словаччини, Чехії. Охороняється в Росії, де включений до Червоних книг кількох регіонів (Червона книга Брянської області, рідкісний).

Поширення. Європа, Сибір. В Україні південна межа його поширення проходить в основному територією Українського Полісся, спускаючись до півдня в Придніпров'я. На південь від цієї межі є ізольовані

місцезнаходження в Лісостепу, Передкарпатті та Розточчі-Опіллі. У Хмельницькій області відомі давні знаходження в східній частині Малого Полісся: біля Полонного (І.Ф. Шмальгаузен) та на березі озера Святого, що в Ізяславському районі (А.І. Барбарич, KW). Виявлено три сучасних місцезростання виду – в Славутському ДЛГ, Ізяславському ДЛГ та біля с. Мальованка Шепетівського району (Т.Л. Андрієнко, О.І. Прядко, Л.С. Юглічек).

*Ботанічний глосарій***МАЛЕНЬКІ ВЕРБИ — ЛЬОДОВИКОВІ РЕЛІКТИ**

Верба чорнична та верба лапландська – гляціальні (льодовикові) релікти, тобто залишки флори льодовикового періоду. Вони зростали в льодовиковий період. Коли більше 10 тис. років тому льодовик відступив, то разом із ним пішли на північ види рослин, що зростали по його південному краю. А верби чорнична та лапландська залишилися. Їм сподобались сфагнові болота, які за екологічними умовами подібні до колишніх місцезростань цих видів верб у прильодовиковій смузі. Звичайно, не зовсім добре почуваються ці верби зараз. Про це свідчать їх маленькі розміри і те, що трапляються такі види все рідше і рідше. Осушувальна меліорація стала основною причиною зменшення чисельності цих рідкісних видів верб.

Умови місцезростання. Вид зростає на мезотрофних болотах; на сфагнових болотах у ценозах асоціацій Сосново-пухнастоберезової піхвопопухівкової сфагнової, Пухнастоберезової сірватокуничниково-пухнастоплодоосокової сфагнової.

Чисельність. Виявлені популяції малочисельні – включають від 4 до 8 особин, а біля села Мальованка верба чорнична поодинокі зростає на мезотрофному болоті.

Причини зміни чисельності. Осушення та освоєння боліт. Верба чорнична більш чутлива до зміни гідрологічного режиму оселища, ніж верба лапландська, і зникає вже на першій стадії осушення.

Культивування. Вербу чорничну зрідка використовують у декоративному садівництві. Недоліки культури – повільний ріст, переваги – стійкість до хвороб і шкідників, швидке укорінення стеблових живців. На Хмельниччині не культивується.

Заходи охорони. Охорона оселищ. Заборона осушення боліт та робіт, що змінюють гідрологічний режим прилеглих до боліт територій. Контроль за станом популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся».

ВІДКАСНИК ОСОТОВИДНИЙ

Carlina cirsioides Klok.

Родина. Айстрові – *Asteractae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний ендемічний вид (малопольсько-люблінсько-волино-подільсько-придністровський палеоендемік). Декоративна, лікарська, протиерозійна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.

Європейський червоний список тварин і рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі (1991).

Додаток II CITES.

Поширення. Центральна Європа; в Україні: Західний і Правобережний Лісостеп, Поділля та південна частина Полісся; у Хмельницькій області зростає на межі Мале Полісся і Поділля, на території Ізяславського і Шепетівського районів. Також вказувалося місцезростання біля с. Лісоводи Чемеровецького району та в околицях смт Сатанів, проте зараз там вид не виявлено.

Умови місцезростання. Це вид із вузькою еколого-ценотичною амплітудою. Геліофіт, ксерофіт, гемікальцефіл. Полюбить сухі луки, сонячні узлісся, галявини, трав'янисті схили південної та південно-східної експозиції; трапляється у складі різнотравно-злакових угруповань.

Чисельність. Локальні популяції нечисленні, включають 5-12 особин, які квітуть і плодоносять.

Фото А. Любченка

Ботанічний глосарій

РОСЛИНА, ПЕРЕД ЯКОЮ СТОЯВ НА КОЛІНАХ КАРЛ ВЕЛИКИЙ

Наукова назва роду *Carlina* дана на честь Франкського короля Карла Великого. Він прославився перемогами в багатьох війнах, у результаті яких створив величезну державу, що охоплювала територію майже всієї Європи. Під час однієї з війн у війську Карла Великого спалахнула чума. Король впав у відчай, і тоді йому явився ангел, який вказав на відкасник як ліки від чуми. Військо було врятоване. В травнику, написаному на межі 15-16 століть, є малюнок, на якому Карл Великий стоїть на колінах перед відкасником, а корінь рослини пронизаний стрілою.

Причини зміни чисельності. Знищення екотопів, розорювання та заліснення схилів, випасання худоби, несанкціоноване викошування та випалювання, збирання рослин.

Культивування. Вирощується на шкільній навчально-дослідній ділянці у с. Плесна Шепетівського району.

Заходи охорони. На території області охороняється в заповідному урочищі «Адамові займишко». Охорона місцезростань. Заборона зривання квітів у букети.

ВОВЧЕ ЛИКО ПАХУЧЕ*Daphne sneorum L.*

Фото А. Ковальчука

Родина. Тимелеєві – *Thymelaeaceae***Наукове і практичне значення.** Третинний реліктовий вид на східній межі ареалу. Високодекоративна рослина з оригінальними квітами та кулевидною вічнозеленою кроною.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області перебуває під критичною загрозою зникнення.

Червона книги Чехії, Словаччини, Польщі, Брянської області (Росія).

Поширення. Південна та Центральна Європа; в Україні ареал виду складається з двох частин: полісько-волино-подільської (Західне Полісся, Волинська височина, Розточчя, Мале Полісся) та придніпровської (лісостепова частина Придніпров'я). У Хмельницькій області вид спостерігався біля Славути (В.Тишецький) та неподалік – у Плужнянському лісництві Ізяславського держлісгоспу (Т.Л. Андрієнко, Л.С. Юглічек). Ці місцезростання та місцезростання біля Городниці на Житомирщині (О.О. Орлов, WK) знаходяться між двома частинами ареалу й, очевидно, є тією ланкою, що їх зв'язує.**Умови зростання.** Зростає на сонячних або слабопритінених ділянках на піщаних ґрунтах у соснових чорницево-зеленомохових лісах.**Чисельність.** Виявлена одна популяція у вигляді невеликих малочисельних плям.**Причини зміни чисельності.** Вирубання лісів та змикання крон деревостану, збирання для букетів. Роз'єднання ареалу на два локалітети, відсутність у популяціях молодих особин.**Культивування.** На території області не культивується.**Заходи охорони.** Охорона оселищ. Заборона збору на букети. Місцезростання виду в області охороняється на території заказника «Конвалія травнева».*Ботанічний глосарій***У НАС — ВОВЧЕ ЛИКО ПАХУЧЕ, У НИХ — АЛЬПІЙСЬКИЙ БУЗОК**

Вид вовче лико пахуче описав у 1753 р. К. Лінней. Наукова назва роду *Daphne* походить від давньогрецького найменування лавра благородного, оскільки деякі види вовчих ягід своїми листками та плодами схожі на лаврове дерево. А українська народна назва роду «вовчі ягоди» пов'язана з великою отруйністю всіх частин, а особливо плодів та кори цих рослин. Назва виду зумовлена тим, що темно-рожеві квіти дуже гарні та ароматні. Саме тому в Європі, де цей вид зростає у гірських районах, він одержав назву «альпійський бузок».

ВОДЯНИЙ ГОРІХ ПЛАВАЮЧИЙ*Trapa natans L.***Родина.** Водяногоріхові – *Trapaeseae***Наукове і практичне значення.** Релікт із розірваним ареалом. Декоративна, харчова рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, неоцінений. Угруповання виду занесені до Зеленої книги України. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

Вид включений до Додатку I Бернської конвенції. Охороняється на державному рівні в Польщі, Республіці Білорусь, Росії.

Фото С. Панченка

Поширення. Середня, Східна Європи, Середземномор'я, Мала Азія, Кавказ, Сибір; в Україні: Полісся, Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Дунаєвецький, Деражнянський, Летичівський райони (за літературними даними, які не підтверджені). Єдине сучасне місцезростання на території області – у р. Хомора в околицях с. Вербівці Шепетівського району (за даними І.М. Михалюк).**Умови зростання.** Геліофіт, гідророфіт; уразливий до змін складу води, освітленості, температури. Зростає у стоячих, прісних водоймах з повільною течією, в яких вода добре прогрівається.

Чисельність виду. Сучасний стан популяції невідомий.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування (осушувана меліорація, пересихання, засолення, забруднення водойм), знищення рослин під час збору плодів.

Культивування. У Хмельницькій області в культурі не виявлений.

Заходи охорони. Необхідно дослідити стан популяції і здійснювати моніторинг.

Ботанічні
цікавинки

БИЧАЧА ГОЛОВА

Квіти водяного горіха (чиліму) з'являються у пазухах листків у липні-серпні й утримуються під водою. На поверхні вони з'являються лише вранці або ввечері і в цей час запилюються. Проте запилення може відбуватися і під водою в закритих квітках. На вигнутій квітконіжці із зав'язі утворюється твердий плід – горіх, завдовжки від 2 см до 5 см, з чотирма, а у деяких видів – з трьома або двома загнутими ріжками, що нагадують голову бика. Тому рослину і прозвали «бичача голова», «чортів горіх», «рогатий горіх», «рогульник», «водяний каштан», «водяний горіх». Одна рослина здатна дати 10-15 горішків. Плід має 1 насінину, яка містить 20 % білка, 52 % крохмалю, 0,7 % жиру. Заради цих поживних насінин рослину вже понад 3000 років вирощують у Китаї. Його використовували у їжу і мешканці середньовічної Європи. Вживають горіхи сирими, відвареними в солоній воді і запеченими в попелі. З мелених плодів отримують муку та крупу.

В Австралії, куди водяний горіх потрапив як інвазійний вид, він спричинив екологічну катастрофу. Сприятливі умови теплих водойм та відсутність природних ворогів призвели до швидкого його розповсюдження, і зараз водяний горіх вкриває велику поверхню прісноводних водойм.

Останнім часом з'являються повідомлення про масове поширення цього виду в Україні на Дніпровських водосховищах, а тому висловлюються думки про втрату підстав вважати його рідкісним видом. У той же час в умовах природного поширення (наприклад, у долині Десни) ресурси для швидкого збільшення популяцій відсутні. А кількість таких потенційно придатних місць для зростання виду лімітована. Окрім того, дуже низька вірогідність потрапляння туди плодів. Можливе випадкове занесення і приживання окремих рослин, проте формування угруповань спостерігається дуже рідко. Ось чому у природних умовах вид залишається рідкісним та досить уразливим компонентом водних екосистем.

ГВОЗДИКА НЕСПРАВЖНЬОПІЗНЯ

Dianthus pseudoserotinus Blocki

Фото А. Ковальчука

Родина. Гвоздикові – *Cariophyllaceae*

Наукове і практичне значення. Волино-подільський ендемік. Декоративний вид, медонос.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.

Поширення. В Україні: Мале Полісся, Поділля; у Хмельницькій області: Ізяславський, Шепетівський райони.

Умови зростання. Зростає на луках, лучних степах.

Чисельність виду. Популяції нечисленні.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування (меліорація), виривання.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Потребує виявлення нових місць зростання та вивчення стану популяцій.

ГЛЕВЧАК ОДНОЛИСТИЙ (МАЛАКСИС ОДНОЛИСТИЙ)

Malaxis monophylla (L.) C. Hartm.

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Голарктичний гірсько-лісовий та гірсько-лучний вид на південній межі ареалу. Лікарська, декоративна та медоносна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – зниклий?

Поширення. Європа, Сибір, Далекий Схід, Середземномор'я, Кавказ, Азія, Північна Америка; в Україні: Українські Карпати, Прикарпаття, Полісся, Розточчя, Лісостеп; у Хмельницькій області: Городоцький, Летичівський райони (за літературними даними, які зараз не підтверджені, місцезростання ймовірно втрачені).

Фото Б. Кубера

Умови зростання. Світлолюбна рослина помірно зволжених місць зростання; широколистяні, мішані та хвойні ліси, чагарники, вологі луки.

Чисельність виду. Популяції не виявлені.

Причини зміни чисельності. Порушення природних біотопів, вирубування лісів, випасання худоби, нерегламентоване рекреаційне навантаження.

Культивування. У Хмельницькій області не відмічено.

Заходи охорони. Потребує виявлення місць зростання. За умови повторного виявлення виду слід контролювати стан популяцій, не допускати порушення екотопів.

ГНІЗДІВКА ЗВИЧАЙНА

Neottia nidus-avis (L.) Rich.

Фото М. Дребета

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Західнопалеарктичний вид на південно-східній межі суцільного ареалу. Рослина зі складною біологією розвитку та сапрофітним (симбіомікотрофним) типом живлення.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – вразливий.

Червоний список МСОП, вид перебуває під невеликою загрозою. Додаток II CITES.

Поширення. Європа, Кавказ, Мала Азія, Західний Сибір; в Україні: Карпати, Закарпаття, Полісся, Лісостеп, північ Степу, Гірський Крим; у Хмельницькій області зрідка трапляється в лісах по всій території.

Умови місцезростання. Тіністі листяні, мішані, рідше соснові ліси, переважно в місцях із розрідженим трав'яним покривом, але потужним шаром опалого листя на ґрунтах різних як за рівнем зволоженості, так і за трофністю. Часто трапляється там, де є вапно.

Чисельність. Популяцій на території Хмельниччини досить багато, але вони малочисельні і відзначаються низькою щільністю. Гніздівка зростає невеликими групами.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання, негативний вплив рекреації та лісовпорядкувальних робіт, зривання на букети. Складний життєвий цикл (необхідність гриба для проростання насіння, розвиток наземного гону на 9-10-й рік життя) вимагає особливої уваги до цієї рослини.

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Місцезростання виду в області охороняються в НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка», заповідному урочищі «Праліс» та ін. Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій, охороняти оселища.

РОСЛИНА З ГНІЗДОМ

Ботанічні
цікавинки

Гніздівка – багаторічна трав'яниста рослина заввишки від 20 см до 45 см. Має горизонтальне кореневище з густо розташованими товстими, м'ясистими коренями, скрученими у вигляді пташиного гнізда. Це сплетіння може досягати розмірів кулака. Звідси і походить родова назва «гніздівка». А видова назва в перекладі з латинської мови означає «пташине гніздо».

Це сапрофітна рослина, позбавлена зеленого забарвлення. Вона живиться готовими органічними речовинами лісового ґрунту, які утворилися в результаті розпаду залишків рослин на поверхні ґрунту та в його верхніх шарах. Поживні речовини одержує з ґрунту за допомогою гриба, який живе в мутуалістичних відносинах з її коренем. Стебло гніздівки світло-буре з 3-5 буруватими лусками, розвинені листки відсутні. Квітки непоказні, жовтувато-бурі, зібрані в довгу китицю, пахнуть медом (чим і приваблюють комах-запилювачів). Рослина перехреснозапильна, але може і самозапилюватися. Часом суцвіття не здатне пробитися на поверхню ґрунту, і тоді квітки запліднюються під землею. Для гніздівки характерна клейстогамія – тип самозапилення, при якому запилення відбувається в квітках, які ніколи не розкриваються. Розмножується рослина насінням, рідше – вегетативно (кореневищами). Насіння дуже дрібне, наче пилок, поширюється вітром. Плід – коробочка з роздутими кантами, містить понад 1000 насінин.

Як й інші орхідні, гніздівка має складний розвиток, специфічність якого полягає в симбіотичних зв'язках з певними грибами. Насіння гніздівки може прорости тільки тоді, коли гіфи гриба проникнуть у його середину. Після утворення коренів орхідея частково переходить до самостійного живлення. У місцях пошкодження коренів можуть утворитися бруньки. Іноді насіння проростає прямо в коробочці. Надземний гін розвивається лише на 9-10-й рік і через два місяці після цвітіння засихає.

ГОРИЦВІТ ВЕСНЯНИЙ

Adonis vernalis L.

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Євросибірський лісостеповий вид. Лікарська, декоративна, медоносна, отруйна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – близький до загрозливого стану.

Поширення. Західна, Центральна та Східна Європа; в Україні: Прикарпаття, Лісостеп, Степ, Гірський Крим; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Городоцький, Дунаєвецький, Новоушицький, Чемеровецький райони.

Умови зростання. Відкриті вапнякові схили, луки; в угрупованнях ковили волосистої, костриці валійської, бородача, костриці лучної.

Чисельність. Нечисленні популяції.

Причини зміни чисельності. Випалювання, витоптування, випасання.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, колекційній ділянці Хмельницького обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Необхідно контролювати стан популяцій, виявляти всі місця зростання, створювати заповідні об'єкти. Заборонити несанкціонований збір рослин, порушення екотопів.

Фото М. Рябого

Рослини в міфах та легендах

КВІТКА СОНЦЯ

В царстві Флори є квіточка, яку в народі так і називають *горитьцвіт* або *горицвіт*, а ще *пожарною квіткою*, *купавником*, *сосонкою*. Порадіти її появі, помилуватися золотистим сяйвом можна у сонячні травневі дні на трав'янистих пагорбах та галявинах. Рослина відома і під назвою «адоніс весняний». Одна з легенд розповідає про кохання вродливого юнака

Адоніса та римської богині весни і садів Венери (у греків – це Афродіта, богиня кохання і краси). Ревнивий бог полів, врожаю і війни Марс (у греків – Арес, чоловік Афродіти) наслав на Адоніса розлюченого вепра (за іншими переказами, в лютого вепра перетворився сам Марс). Адоніс радів майбутній здобичі, не підозрював, що це його останнє полювання. Ось він уже приготувався списом проколоти розлюченого звіра, але не встиг: кабан метнувся до нього і смертельно ранив юного мисливця величезними іклами. Помер Адоніс від великої рани. Венера дуже сумувала, втративши коханого. Вражені горем Венери, боги вирішили щорічно відпускати Адоніса з царства мертвих тіней на землю до сонця. Тоді вся природа оживає, а на узліссях розпускається золотисто-жовта квіточка, названа його іменем. За іншою легендою квіточку названо на честь фінікійського й асирійського бога Сонця – Адона, який щорічно вмирав восени і воскресав навесні. Квітка адонісу народилася з великої любові. Можливо, тому вона лікує хворе серце.

ГРОНЯНКА ВІРГІНЬСЬКА

Botrychium virginicum (L.) Sw.

Родина. Вужачкові – *Ophioglossaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна, лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – зниклий?

Фото П. Жука

Поширення. Крим, Кавказ, Сибір, Середня Азія, Європа, Мадейра, Західна та Північна Азія, Північна Америка, Чилі, Тасманія, Австралія; в Україні: на Поліссі, в Лісостепу; у Хмельницькій області: Славутський район.

Умови зростання. Світлі галявини, вологі луки, по лісових луках та між чагарниками.

Чисельність. Зараз місцезростання не виявлено.

Причини зміни чисельності. Меліорація, пожежі, рекреація.

Культивування. В Хмельницькій області вид не культивується.

Заходи охорони. Досліджувати відомі локалітети. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Заборонити порушувати місця зростання, несанкціоноване збирання, заготівлю як лікарської сировини.

ГРОНЯНКА ПІВМІСЯЦЕВА

Botrychium lunaria (L.) Sw.

Родина. Вужачкові – *Ophioglossaceae*

Наукове та практичне значення. Диз'юнктивний вид. Лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – зниклий?

Поширення. Європа, Кавказ, Середня Азія, Сибір, Далекий Схід, Північна і Південна Америка, Австралія; в Україні: Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: Летичівський район.

Умови зростання. Затінені чи світлі галявини, відкриті місця; у мішаних, букових лісах, на луках, скелях, чагарниках.

Чисельність. Місцезнаходження не підтверджено.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання та рослин.

Культивування. У Хмельницькій області вид не культивується.

Заходи охорони. Необхідні дослідження у відомих місцях зростання і на суміжних територіях.

Фото А. Ковальчука

ЖИРОВИК ЛЬОЗЕЛЯ

Liparis loeselii (L.) Rich. (Ophrys loeselii L.)

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Голарктичний бореальний вид на південній межі ареалу.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вид, що перебуває під критичною загрозою зникнення.

Включений до Додатку I Бернської конвенції, Додатку II Директиви ЄС про біотопи. Вид внесений у Червоні книги Польщі, Білорусі, Росії, Додаток II CITES.

Поширення. Північно-західна частина Європи, Сибір, Японія, Середня Азія, Північна Америка. В Україні: Карпати, Полісся, Лісостеп, Степ – подекуди по долинах річок. У Хмельницькій області: м. Нетішин.

Фото А. Ковальчука

Умови місцезростання. Ростає у складі угруповань мезотрофних осокових та осоково-трав'яних та трав'яно-мохових боліт на торф'янистих або мінеральних ґрунтах, іноді на верхових сфагнових болотах і на заболочених луках. Унікає кислих ґрунтів. Гігрофіт. В м. Нетішин зростає на низинному торф'яному болоті з карбонатною основою.

Чисельність. На болоті в м. Нетішин Л.М. Губар виявила дві популяції *Liparis loeselii*. Перша нараховувала від 5 (у 2004 р.) до 17 (у 2006 р.) квітучих екземплярів; друга – відповідно 11 і 37.

Причини зміни чисельності. Осушення боліт, торфові розробки, знищення оселищ унаслідок випасання або заростання чагарниками. Жировик Льозеля чутливий до зміни гідрорежиму.

ЧОМУ РОСЛИНУ НАЗВАЛИ ЖИРОВИКОМ?

Нижні листки жировика Льозеля розміщені майже супротивно, вони глянцеві, немов змащені жиром, звідси і походить родова назва рослини (*liparis* – грец. жирний). Видова назва дана на честь Іогана Льозеля (1501-1506) – німецького професора медицини і ботаніки, одного з «батьків ботаніки». Його праця «Опис рослин» (лат. *De historia stirpium commentarii insignes*) вважається базисною в історії природознавства, містить описи 400 видів рослин та словник біологічних термінів.

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Місцезростання виду в області охороняється в заповідному урочищі «Болото Солов'є». Перевірка місцезнаходжень. Організація моніторингу за станом популяцій. Заборона порушення оселищ, збору рослин та їх заготівлі.

ЖОВТОЗІЛЛЯ БЕССЕРА

Senecio besseranus Minder.

Родина. Айстрові – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Волино-подільський ендемічний вид. Отруйна, лікарська, медоносна, технічна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – зниклий?

Поширення. В Україні: Волинська та Подільська (переважно Опілля) височини; у Хмельницькій області: Летицівський район (за літературними даними, які зараз не підтверджені).

Умови зростання. Мезофіт, гемікриптофіт; лучно-степові схили та узлісся, післялісові ділянки.

Чисельність виду. Ряд раніше відомих місцезнаходжень втрачено.

Причини зміни чисельності. Витоптування при надмірному випасанні худоби, скошування травостою у фазі цвітіння.

Культивування. Інформація для Хмельниччини відсутня.

Заходи охорони. Виявлення місцезростань. За умови повторного виявлення місцезростань виду необхідно контролювати стан популяцій, не допускати порушення екоотопів.

Фото О. Кагала

ЖОСТІР ФАРБУВАЛЬНИЙ

Rhamnus tinctoria Waldst. et Kit

Фото Л. Любінської

Родина. Жостерові – *Rhamnaceae*

Наукове і практичне значення. Балканський вид на північній межі поширення. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Південний схід Європи, Балкани, південні Карпати, Молдова; в Україні: Причорномор'я, Поділля – спорадично; у Хмельницькій області: рідко в лісах південної частини (Городоцький, Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони).

Умови зростання. Геліофіт, мезоксерофіт; зростає на кальцепетрофітних схилах разом із іншими чагарниками (тереном колючим, глодом одноматочковим, барбарисом звичайним) та поодинокі.

Чисельність виду. Популяції нечисленні.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування, виїмка вапняку.

Культивування. У Хмельницькій області в культурі не виявлений.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський». Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій. Заборонити несанкціонований збір рослин, порушувати місця зростання виду.

ЗЕЛЕНИЦЯ СПЛЮСНУТА (Дифазіаструм сплюснутий)

Diphasiastrum complanatum (L.) Holub

Родина. Плаунові – *Lycopodiaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний голарктичний вид на південній межі ареалу. Декоративна, фарбувальна (отримують зелену фарбу для вовни) рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – вид, що перебуває під загрозою зникнення в регіоні.

Червона книга Франції. Червона книга Балтійського регіону.

Поширення. Північна і Центральна Європа, острів Мадейра, Північна Азія, Індія, Північно-Східна Америка; в Україні: Карпати, Полісся; у Хмельницькій області виявлено два місцезнаходження в Ізяславському районі.

Фото Л. Юглічек

Ботанічні
ілюстрації

ВЕГЕТАТИВНО РУХОМА РОСЛИНА

Зелениця сплюснута – багаторічна вічнозелена в'ялоподібна трав'яниста рослина з довгим надземним або підземним повзучим пагоном, який зазвичай стелиться під ярусом мохів. Таким чином зелениця розростається. Це вегетативно рухома рослина. Характерною формою її росту є радіальне розростання – так звані «кільця», за допомогою яких вид пересувається в більш сприятливі умови. З плином часу центр кола починає відмирати, оскільки рослині не вистачає поживних речовин, а крайня частина продовжує рости і плодоносити.

Умови зростання. Зростає на плоскій вершині дюни, на дерново-слабопідзолистих глинисто-піщаних ґрунтах в сосновому лісі чорницево-зеленомоховому.

Чисельність. Популяція зелениці сплюснutoї перебуває в доброму стані. 35 % її особин спороносять. Чисельність і площа, яку займає популяція, значно зросли порівняно з 1999 роком. Тоді популяція становила кілька куртин, а зараз виявлено два місцезростання. Те, що включало кілька куртин, зараз тягнеться майже на цілий квартал уздовж гривки дюни 8-ма ділянками загальною площею 1004 м².

Причини зміни чисельності. Вирубання лісів, збирання пагонів для виготовлення квіткових композицій, вінків.

Культивування. На території області вид не культивується.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Мале Полісся». Потрібно організувати постійний моніторинг за станом популяції. Заборонити проведення всіх видів рубок лісу в місці зростання виду.

ЗІНОВАТЬ БІЛА

Chamaecytisus albus (Nacq.) Rothm.

Фото М. Рябого

Родина. Бобові – *Fabaceae*

Наукове і практичне значення. Вид на східній межі ареалу. Декоративна, медоносна, протиерозійна, ценозоформує рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – близький до загрозливого стану.

Поширення. Центральна Європа та західна частина Східної Європи; в Україні: Закарпаття, Прикарпаття, Правобережний та Лівобережний Лісостеп; у Хмельницькій області: по всій території у Лісостеповій зоні.

Умови зростання. На галявинах, відкритих місцях, світлолюбний, кальцефіл; у лучно-степових, степових угрупованнях за участю сеслерії Гейфлера, осоки низької, бородача звичайного. Вид формує асоціації.

Чисельність. Утворює багаточисельні куртини, що формують асоціації або невеликі куртини, які стрічаються спорадично.

Причини зміни чисельності. Викошування, випалювання травостою, терасування схилів, виїмка вапняку.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», у заказниках в Городоцькому, Дунаєвецькому, Ізяславському, Новоушицькому районах. Потребує вивчення стану популяцій та особливостей відновлення.

ЗІНОВАТЬ БЛОЦЬКОГО

Chamaecytisus blockianus (Pawl.) Klaskova

Родина. Бобові – *Fabaceae*

Наукове і практичне значення. Ендемік, релікт. Декоративний, медоносний, протиерозійний вид.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – під критичною загрозою зникнення.

Поширення. Центральна Європа та західна частина Східної Європи; в Україні: Прикарпаття, Поділля, Лівобережний Лісостеп; у Хмельницькій області: Городоцький, Чемеровецький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. На відкритих місцях, світлолюбний, кальцепетрофільний; у лучно-степових, степових угрупованнях осоки низької та сеслерії Гейфлера, на лісових галявинах дубово-грабових, дубових лісів.

Чисельність виду. Утворює невеликі куртини, які стрічаються спорадично.

Причини зміни чисельності. Викошування, випалювання травостою, терасування схилів, виїмка вапняку.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», у заказниках в Городоцькому, Новоушицькому районах. Потребує вивчення стану популяцій та особливостей відновлення.

Фото А. Ковальчука

ЗІНОВАТЬ ПАЧОСЬКОГО

Chamaecytisus paczoskii (V. Kresc) Klaskova

Фото Г. Оліяр

Родина. Бобові – *Fabaceae*

Наукове і практичне значення. Вид ендемічний, реліктовий. Декоративна, медоносна, протиерозійна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – під критичною загрозою зникнення.

Поширення. Західна частина Східної Європи; в Україні: Прикарпаття, Волино-Поділля; у Хмельницькій області: Городоцький, Кам'янець-Подільський райони.

Умови зростання. На відкритих місцях, світлолюбний, кальцефільний; на лучно-степових ділянках, лісових галявинах дубово-грабових лісів.

Чисельність виду. Утворює невеликі куртини, які трапляються спорадично.

Причини зміни чисельності. Викошування, випалювання травостою, терасування схилів, виїмка вапняку.

Культивування. На Хмельниччині не відмічене.

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Потребує вивчення стану популяцій та особливостей їх відновлення.

ЗІНОВАТЬ ПОДІЛЬСЬКА*Chamaecytisus podolicus (Blocki) Klaskova***Родина.** Бобові – *Fabaceae***Наукове і практичне значення.** Вид ендемічний, реліктовий. Декоративна, медоносна, протиерозійна рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – зниклий?**Поширення.** Центральна Європа; в Україні: Прикарпаття, Поділля; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Чемеровецький, Хмельницький райони (за літературними та гербарними даними, які зараз не підтверджені, місцезростання, ймовірно, втрачені).**Умови зростання.** На відкритих місцях, світлолюбний, кальцепетрофільний; на лісових галявинах дубово-грабових, дубових лісів.**Чисельність виду.** На Хмельниччині вид не віднайдено в природних умовах.**Причини зміни чисельності.** Знищення місць зростання, випалювання, заліснення товтр.**Культивування.** Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.**Заходи охорони.** Виявлення місцезростань. За умови повторного виявлення виду необхідно контролювати стан популяцій, не допускати порушення екотопів.

Фото М. Рябого

ЗМІГОЛОВНИК АВСТРИЙСЬКИЙ*Dracocephalum austriacum L.*

Фото М. Рябого

Родина. Глухокропівові – *Lamiaceae* (Губоцвіті – *Labiatae*)**Наукове і практичне значення.** Реліктова рослина з розірваним ареалом, декоративна.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – зниклий?**Поширення.** Центральна і Південна Європа. Середземномор'я, Кавказ; в Україні: Поділля, Товтри; у Хмельницькій області: Городоцький, Кам'янець-Подільський, Чемеровецький райони (за літературними та гербарними даними, які зараз не підтверджені, місцезростання, ймовірно, втрачені).**Умови зростання.** Відкриті вапнякові відслонення: кам'янисто-вапнякові угруповання за участю ковили волосистої.**Чисельність виду.** Відомості про сучасні місцезростання відсутні.**Причини зміни чисельності.** Витоптування, випасання худоби, виїмка вапняку, випалювання травостою.**Культивування.** В межах Хмельниччини не культивується.**Заходи охорони.** Необхідно проводити дослідження щодо виявлення місцезростань виду. За умови повторного виявлення виду треба контролювати стан популяцій, не допускати порушення екотопів.**ЗОЗУЛИНЕЦЬ ПРИКРАШЕНИЙ***Orchis signifera Vest.***Родина.** Зозулинцеві – *Orchidaceae***Наукове і практичне значення.** Вид на північній межі поширення, декоративна та медоносна рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – зниклий?

Поширення. Середня Європа, Балкани, Кавказ; в Україні: Карпати, Прикарпаття, Поділля, Гірський Крим; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район (місцезростання не підтверджене, ймовірно втрачене).

Умови зростання. Світлолюбний, трапляється переважно серед чагарників, на лісових галявинах та луках.

Чисельність виду. Відомості про сучасні місцезростання виду відсутні.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання або погіршення умов існування.

Культивування. На Хмельниччині не культивується.

Заходи охорони. Необхідно здійснити дослідження щодо виявлення місцезростань виду. За умови повторного виявлення виду слід контролювати стан популяцій, не допускати порушення екоотопів.

http://www2.arnes.si/~bzwitt/flora/orchis_signifera.html

ЗОЗУЛИНЕЦЬ ЧОЛОВІЧИЙ

Orchis mascula L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Європейський середземноморсько-передньоазійський вид. Лікарська, декоративна та медоносна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – зниклий?

Поширення. Скандинавський півостров, Центральна й Атлантична Європа, Середземномор'я, Мала та Західна Азія, Кавказ; в Україні: Карпати, Західна частина Правобережного Лісостепу, Гірський Крим; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район (місцезростання не підтверджене, ймовірно зникло).

Умови зростання. Світлолюбний, теплолюбний, трапляється переважно на вапнякових ґрунтах; світлі листяні та мішані ліси, лісові галявини, серед чагарників.

Чисельність виду. Відомості про сучасні місцезростання виду відсутні.

Причини зміни чисельності. Викопування бульб як лікарської сировини, руйнування місць зростання або погіршення умов існування внаслідок меліоративних та лісогосподарських робіт.

Культивування. На Хмельниччині не культивується.

Заходи охорони. Необхідно здійснити дослідження щодо виявлення місцезростань виду. За умови повторного виявлення виду треба контролювати стан його популяцій, не допускати порушення екоотопів.

ЗОЗУЛИНЕЦЬ ШОЛОМОНОСНИЙ

Orchis militaris L.

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Євразійський вид, що знаходиться на південній межі ареалу. Лікарська, декоративна та медоносна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою зникнення.

Поширення. Скандинавський півостров, Атлантична, Центральна і Східна Європа, Середземномор'я, Кавказ, Західний і Східний Сибір, Мала, Західна та Центральна Азія; в Україні: Українські Карпати та Передкарпаття – звичайно, Закарпаття, Правобережне Полісся, Лісостеп, Степ і Гірський Крим – рідко; у Хмельницькій області: Славутський і Полонський райони.

Умови зростання. Теплолюбний, світлолюбний; узлісся листяних лісів, галявини, схили, серед чагарників.

Фото Д. Бергсми

Чисельність виду. Локальні популяції нечисленні, подекуди представлені поодинокими рослинами.

Причини зміни чисельності. Зменшення плодоношення внаслідок зривання на букети та збирання рослини з метою одержання лікарської сировини, руйнування місць зростання внаслідок господарського освоєння земель, зокрема, проведення меліоративних та лісогосподарських робіт, нерегламентоване рекреаційне навантаження.

Культивування. В культурі на Хмельниччині не виявлено.

Заходи охорони. Необхідно постійно контролювати стан популяцій, здійснити додаткові дослідження виду у природі та культурі, створити заказники, розробити методи насінневого відновлення та вирощування рослини в ботанічних садах.

ЗОЗУЛИНІ СЛЬОЗИ ЯЙЦЕПОДІБНІ

Listera ovata (L.) R.Br.

Фото М. Рябого

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Рослина зі складною біологією розвитку. Має найдосконаліші в родині пристосування до перехресного запилення. Декоративний, лікувальний вид.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – вразливий.

Червона книга Республіки Білорусь, зникаючий. Червона книга Брянської області, рідкісний. У Польщі занесений до Списку видів, охоплених суворою охороною, та Червоного списку судинних рослин. Вид занесений до Додатку II CITES.

Поширення. Євразія (Європа, Кавказ, Західний Сибір, Середня та Мала Азія), занесений у Північну Америку; в Україні: Карпати, Розточчя, Полісся, Лісостеп, Гірський Крим (спорадично), Степ (дуже рідко); у Хмельницькій області: зрідка по всій території.

Умови місцезростання. Зростає на ґрунтах різних за трофічністю і кислотністю, частіше багатих на вапно. Трапляється на порушених місцях. Мезофіт. Полюбить переважно вологі і затінені місця у листяних, мішаних та хвойних лісах, узліссях, просіках, ярах, серед чагарників. Зростає в угрупованнях дубово-соснових та соснових лісів.

Чисельність. Популяції малочисельні, нараховують до 10 особин.

Причини зміни чисельності. Руйнування екоотопів, лісовпорядкувальні та меліоративні роботи. Рослину не збирають на букети, майже не поїдають тварини.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Рослини в міфах та легендах

ЗОЗУЛИНІ СЛЬОЗИ

Все життя зозуля підкидала свої яйця синичкам, пліскам, сорокопудам та іншому птаству, а ті виховували підкидьків. «Ти ось все співаєш, – казали птахи зозулі, – а на старість залишишся одна». «Ха-ха-ха! – сміялась та. – Ви усе життя із колисками та пелюшками протеленькаєтесь, а я своїх дітей однак, як буде треба, знайду і примушу годувати себе.» Але доля зле жартує з тими, хто сподівається надурняк вік прожити. Усі діточки відмовились визнати зозулю матір'ю та стати їй підпорою на старості. І застогнала, заплакала зозуля. І вперше сльози покотилися з її очей. А на галявині, куди вони впали, виростили рослинки з суцвіттям з дрібних жовтувато-зелених квіточок, які мали форму краплі. Рослини так і назвали: зозулинні сльози. Латинська назва роду *Listera* походить від імені британського дослідника природи Мартіна Лістера, який жив у 1638-1712 роках.

СТРІЛЯЮЧА ОРХІДЕЯ

Зозуліні сльози яйцевидні чудово пристосувались до перехресного запилення різними дрібними комахами (жуками та мухами), яких приваблює смачний нектар. Ця орхідея має оригінальний пристрій для запилення. Тичинка зростається з маточкою в структуру, яку називають колонкою, а на її вершині розташовуються пиляки з полініями – грудочками склеєного пилку. Носик колонки важелеподібний, отожд при наближенні комах до приймочки полінії «стріляють». При цьому оглушають дрібну комаху своїм ударом і в цю мить прилипають до її голови. Тепер комаху понесе полінією на іншу квітку і запилить її.

Заходи охорони. Складна біологія розвитку (наземний пагін розвивається на 4-й рік після проростання насіння, а цвітіння починається лише на 11-15 році життя) вимагає особливої уваги до популяцій зозулиних сліз яйцеподібних. Заборонено збирання рослин, порушення умов місцезростання. Скошування дозволяється лише після дозрівання насіння.

Місцезростання виду в області. Охороняються на території НПП «Мале Полісся».

ЗОЗУЛІНІ ЧЕРЕВИЧКИ СПРАВЖНІ

Cypripedium calceolus L.

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий євразійський бореальний вид на південній межі ареалу. Високодекоративна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.

Вид занесено до Додатку I Бернської конвенції, Додатку II Директиви ЄС про біотопи, Додатку II CITES. Червона книга Польщі, вид – під загрозою, Червона книга Республіки Білорусь, вразливий, Червона книга Брянської області Росії, вид – під загрозою зникнення.

Поширення. Більша частина Європи, включаючи Скандинавію та Балканський півострів, Азія (від Уралу до Монголії та Японії); в Україні: Передкарпаття, Українські Карпати, Розточчя, Опілля, Полісся, Лісостеп, Гірський Крим; у Хмельницькій області: Городоцький, Кам'янець-Подільський райони.

Умови зростання. Світлолюбна, мезофільна і морозостійка рослина. Оптимально розвивається на свіжих гумусових ґрунтах. Вважається індикатором наявності вапна у ґрунті чи вапнякових ґрунтів; зростає у світлих листяних (букових, дубових, грабових) лісах.

Чисельність виду. Трапляється спорадично невеликими групами. Іноді зустрічаються багаточисельні (до 500 особин) популяції.

Причини зміни чисельності. Лісогосподарські та меліоративні роботи, зривання у букети, викопування рослин та витоптування худобою.

Культивування. Вид на Хмельниччині не культивується.

Фото А. Ковальчука

Рослини в міфах та легендах

ЧАРІВНІ ЧЕРЕВИЧКИ

Богиня краси та любові Афродіта, гуляючи на лісовій галявині, захопилася шовковою травою та сріблястою росю, скинула свої черевички і побігла босоніж.

Забуті черевички з часом проросли та перетворилися на дивовижні квіти. Випуклі жовті носочки вкрилися червоно-брунатними цятками й утворили, схожу на човник, випуклу губу квітки, а шовкові шнурівки стали брунатними бічними пелюстками. У народі ця квітка має багато назв: зозуліні черевички, капчики, зузуліні башмачки, зязюльки, терлич і, навіть, адамова голова чи адамова трава. Є у неї й серйозна наукова назва, і перекладається вона з латинської мови як нога Кіпріди (Кіпріда – одне з грецьких імен богині Афродіти, за римською міфологією – Венери). Щасливими є ті, хто натрапить у лісі на черевички богині Венери, а помилувавшись ними, залишить квіточки для зору інших.

Ботанічний глосарій

РІД ЗОЗУЛЬКИ АБО ПАЛЬЧАТОКОРІННИК (DACTYLORHIZA)

Наукова назва роду *Dactylorhiza* походить від грецьких слів *dactylos* – «палець» і *rhiza* – «корінь» і надана, як і українська родова назва пальчатокорінник, за пальчатороздільну форму бульб.

За даними сайту «The Plant List», рід налічує 115 видів. На Хмельниччині виявлені і вказувались місцезростання 5 видів зозульок:

- Зозульки бузинові (*Dactylorhiza sambucina* (L.) Soó; народна назва – буковець. Квіти мають слабкий запах бузини, звідки походить назва виду);
- Зозульки травневі (*Dactylorhiza majalis* (Reichenb.) P. F. Hunt et Summerhayes; народна назва – мокруха), рослина цвіте у травні, очевидно цим пояснюється наукова назва виду;
- Зозульки м'ясо-червоні (*Dactylorhiza incarnata* (L.) Soó; народна назва – курячі сльозки). Видова наукова назва *incarnata* переводиться з латинської як «занурений у плоть» і пояснюється забарвленням квітів. Звідси ж і походить українська назва виду «м'ясо-червоні»;
- Зозульки плямисті (*Dactylorhiza maculata* (L.) Soó; народна назва – прошибень). Рослина має ланцетні та видовженоланцетні зелені листки з поперечними червонувато-бурими плямами, звідки походить видова назва «плямисті».
- Зозульки Фукса (*Dactylorhiza fuchsii* (Druce) Soó; народна назва – буковець). Вид названий на честь Леонарда Фукса – німецького ботаніка, професора медицини, одного з «батьків ботаніки».

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», заказника «Кочарнинський» Городоцького району. Необхідно взяти на облік усі оселища, контролювати стан популяцій.

ЗОЗУЛЬКИ БУЗИНОВІ (ПАЛЬЧАТОКОРІННИК БУЗИНОВИЙ)

Dactylorhiza sambucina (L.) Soy

Фото П. Кондрата

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний європейсько-середземноморський зникаючий вид на східній межі диз'юнктивного ареалу. Монтанний елемент флори.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – зниклий?

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою. Червона книга Польщі, вид, що знаходиться під загрозою. Червона книга Брянської області, вид, що знаходиться під загрозою зникнення.

Вид занесено до Додатку II CITES.

Поширення. Скандинавія, Атлантична і Центральна Європа, Середземномор'я; в Україні: Карпати, Полісся; у Хмельницькій області: в середині минулого сторіччя вид відмічався в Летицеві, Сатанові та Славуті (М. Загульський, 2000).

Умови місцезростання. Зростає на кислих і нейтральних ґрунтах у світлих листяних лісах, на узліссях, галявинах, серед чагарників; на справжніх післялісових заплавах та позазаплавних луках у злаково-різнотравних угрупованнях. Трапляється в лучних та лісових угрупованнях, у Карпатах – в лучних угрупованнях на місці зведених букових і смерекових лісів.

Чисельність. Зростання зозульок бузинових на території Хмельниччини за останні 50 років не доведено. Очевидно вид зник. В Україні відомо близько 100 місцезнаходжень виду, 25 із них на рівнинній частині України зникли за останні 50 років. Тенденція до скорочення ареалу виду спостерігається і в інших європейських країнах. У Польщі виявлено 104 місцезнаходження, з яких лише 49 підтверджено після 1950 року. На територіях Словаччини та Чехії зникло понад 55 % популяцій виду.

Причини вимирання. Осушення боліт, викошування і розорювання лук, весняне випалювання дернини, надмірний випас, зривання на букети, сінокосіння.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Потребує додаткових досліджень, виявлення місцезростань. За умови повторного виявлення виду треба контролювати стан популяцій, не допускати порушення екотопів.

ЗОЗУЛЬКИ М'ЯСОЧЕРВОНІ (ПАЛЬЧАТОКОРІННИК М'ЯСОЧЕРВОНИЙ)

Dactylorhiza incarnata (L.) Soo

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Євразійський вид на південній межі ареалу; поліморфний вид, описано понад два десятки його форм; декоративний, лікарський.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вид близький до загрозливого стану, стабільне існування якого залежить від охорони.

Вид занесено до Червоних книг Польщі, Чехії, Словаччини, до Додатку II CITES.

Поширення. Європа, Мала Азія, Кавказ, Джунгарія, Монголія, Західний Сибір; в Україні: Полісся, Західний і Правобережний Лісостеп, Українські Карпати, Передкарпаття, Розточчя-Опілля; у Хмельницькій області: м. Нетішин, Славутський, Ізяславський, Шепетівський, Полонський Дерезнянський, Кам'янець-Подільський райони.

Умови місцезростання. Гігрофіл, геліофіл, зростає на слабо кислих або нейтральних ґрунтах, ділянках зі значним умістом перепрілих решток, чорноземах. Це вид широкої екологічної амплітуди. Трапляється на мохових болотах, торфовищах, вологих луках, трав'янистих ділянках на берегах річок, лісових полянах, серед чагарників, у рідколіссях, світлих лісах.

Чисельність. Популяції багаточисельні (від кількох особин до 100 і більше). Трапляються скрізь, де є відповідні екотопи.

Причини зміни чисельності. Зривання квітів і заготівля бульб як лікарської сировини, порушення екотопів, зміна гідрологічного режиму територій, заростання лук і трав'яних боліт кущами та деревами.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Місцезростання виду в області охороняється в НПП «Подільські Товтри», в урочищах «Вільшина» та «Болото Солов'є», РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся» та ін. Забороняється осушування екотопів.

Фото М. Рябого

ЗОЗУЛЬКИ ПЛЯМИСТІ (ПАЛЬЧАТОКОРІННИК ПЛЯМИСТИЙ)

Dactylorhiza maculata (L.) Soo

Фото А. Ковальчука

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Європейський вид на південно-східній межі ареалу. Поліморфний, утворює гібриди зі спорідненими видами. Декоративна, лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий у регіоні.

Вид занесено до Червоних книг Чехії, Словаччини, Додатку II CITES.

Поширення. Скандинавський півострів, Атлантична, Центральна і Східна Європа; в Україні: Українські Карпати, Розточчя, Опілля; у Хмельницькій області: Славутський, Полонський райони, м. Нетішин. Це найбільш східні місцезростання виду.

Умови місцезростання. Гігрофіл, геліофіл, хоча може витримувати слабке затінення, зростає переважно на кислих ґрунтах. Трапляється на вологих торф'янистих луках, осоково-сфагно-

вих болотах, серед чагарників, у заболочених лісах із моховим покривом, уздовж струмків; у щучниково-дрібноосокових угрупованнях.

Чисельність. Популяції багаточисельні, зокрема в заплаві р. Дружньої популяція нараховувала 124 особини.

Причини зміни чисельності. Осушення боліт, раннє викошування лук, зривання на букети і заготівля бульб як лікарської сировини.

Культивування. У Хмельницькій області не культивується.

Заходи охорони. Місцезростання виду в області охороняються в РЛП «Мальованка», заповідному урочищі «Вільшина», НПП «Мале Полісся». В умовах заповідного режиму рекомендується запроваджувати сінокосіння в пізні терміни. Забороняється осушування екотопів, випас, зривання рослин, заготівля бульб як лікарської сировини.

ЗОЗУЛЬКИ ТРАВНЕВІ (ПАЛЬЧАТОКОРІННИК ТРАВНЕВИЙ)

Dactylorhiza majalis (Reichenb.) P.F. Hunt et Summerhayes

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Середземноморсько-європейський вид на південно-східній межі ареалу.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – вразливий.

Червона книга Білорусі, вразливий. Червона книга Росії, рідкісний. У Польщі вид включений у Перелік видів, охоплених суворою охороною. Вид занесено до Додатку II CITES.

Поширення. Скандинавія, Атлантична і Середня Європа, Середземномор'я; в Україні: Карпати, Закарпаття, Передкарпаття, Полісся, Лісостеп, Степ (дуже рідко), південний макросхил Кримських гір; у Хмельницькій області: околиці м. Нетішина, Полонський, Кам'янець-Подільський райони.

Умови місцезростання. Гігрофіт, геліофіт, може витримувати значне затінення. Росте на кислих, іноді – помірно багатих ґрунтах. Трапляється на вологих торф'янистих луках, осоково-сфагнових болотах, узліссях у щучниково-дрібноосокових угрупованнях.

Чисельність. Популяції малочисельні.

Причини зміни чисельності. Зміни гідрологічного режиму екотопів, осушення боліт, раннє викошування лук, заліснення лук, надмірний випас, зривання на букети і заготівля бульб як лікарської сировини.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Місцезростання виду в області охороняється в РЛП «Мальованка». Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій, заборонити збір рослин, охороняти оселища.

Фото А. Ковальчука

ЗОЗУЛЬКИ ФУКСА (ПАЛЬЧАТОКОРІННИК ФУКСА)

Dactylorhiza fuchsii (Druce) Soo

Фото А. Ковальчука

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Євразійський вид на південній межі ареалу, декоративний, лікарський.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області даних для оцінки статусу недостатньо. Вид занесено до Додатку II CITES.

Поширення. Скандинавський півострів, Атлантична, Північна, Центральна і Східна Європа, Середземномор'я, Західний і Східний Сибір, Центральна Азія; в Україні: Українські Карпати, Передкарпаття, Розточчя, Опілля, Полісся, північна частина Лісостепу, Степ (Харківська та Луганська області); у Хмельницькій області: Полонський, Летичівський, Кам'янець-Подільський райони.

Умови місцезростання. Гігрофіт, геліофіт, може витримувати значне затінення. Трапляється на вологих луках, болотах, узліссях.

Чисельність. Трапляється рідко, популяції малочисельні.

Причини зміни чисельності. Осушення боліт, викошування лук, випасання худоби, зривання на букети і заготівля бульб як лікарської сировини.

Культивування. На території області не вирощується.

Заходи охорони. Місцезростання виду в області охороняється в РЛП «Мальованка». Забороняється осушування екотопів, випас, викошування та зривання рослин, заготівля бульб як лікарської сировини.

КАЛЬДЕЗІЯ БІЛОЗОРОЛИСТА

Caldesia parnassifolia (L.) Parl.

Родина. Частухові – *Alismataceae*

Наукове і практичне значення реліктовий термофільний вид з диз'юнктивним ареалом.

Природоохоронний статус. Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – зниклий?

Включений до Додатку I Бернської конвенції, Червона книга Польщі, вимираючий вид під критичною загрозою. Включений до Списку видів рослин Польщі, охоплених суворою охороною.

Поширення. Середня і Південна Європа, південь і захід Східної Європи (ізолювані місцезнаходження), Південна і Південно-Східна Азія, Японія, Мадагаскар, Північна Америка; в Україні в XIX ст. – першій третині XX ст. вид був поширений на Поліссі (у заплавах річок Дніпро і Сейм) та в Лісостепу (по Дніпру біля міст Переяслав-Хмельницький та Золотоноша, по Сіверському Дінцю біля міст Вовчанськ, Балаклея та в околицях м. Харків), але ці місцезнаходження зникли. Сьогодні вид відомий з Цуманської пущі (Волинь). У Хмельницькій області за літературними даними, вид відмічався в р. Полтва с. Миклаші Білогірського району (І.М. Михалюк). Вказане місцезростання зараз не підтвердилось.

Умови місцезростання. Малопроточні заболочені терасові та заплавні озера, мезоевтрофні, на глибині від 20 см до 60 см (водна форма); по берегах стариць, канав, на болотах (наземна форма).

Чисельність. Єдине на Хмельниччині місцезростання виду ймовірно втрачене.

Причини зміни чисельності. Осушення та освоєння боліт, евтрофікація водойм, низька репродуктивна здатність виду, періодичність розвитку залежно від температурних умов навколишнього середовища.

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Виявлення місцезростань. В разі виявлення – охорона оселищ, контроль за станом популяції.

Фото А. Ковальчука

КЛОКИЧКА ПЕРИСТА

Staphylea pinnata L.

Фото Я. Капішенка

Родина. Клокичкові – *Staphyleaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий середземноморсько-європейський вид, який знаходиться на північно-східній межі диз'юнктивного ареалу. Декоративний, медоносний, лікарський та харчовий. У декоративному садівництві відомий із 1597 року.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – близький до загрозливого стану.

Поширення. Південь Центральної Європи, Середземномор'я, Мала Азія, Кавказ, Балканський півострів; в Україні: Закарпаття, Волинська та Подільська височини – розсіяно; Придніпровська та Донецька височини – дуже

рідко, Крим; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Чемеровецький, Городоцький, Новоушицький райони.

Умови зростання. Сухі сонячні, переважно кам'янисті, схили; дубово-грабові ліси (сонячні галявини, узлісся), чагарникові зарості.

Чисельність вид. Локальні популяції нечисленні. Трапляється поодинокі або невеликими групами. Чисельність стабільна, відновлення задовільне.

Причини зміни чисельності. Вирубання лісів та чагарникових заростей.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Охороняється у національному природному парку «Подільські Товтри». Необхідно здійснювати періодичний контроль за станом популяцій у відомих місцезнаходженнях.

КОВИЛА ВОЛОСИСТА

Stipa capillata L.

Родина. Тонконогові – *Poaceae* (Злакові – *Gramineae*)

Наукове і практичне значення. Центральньо-євразійський степовий вид. Кормова, декоративна та лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – під невеликою загрозою зникнення.

Занесений до Списку видів рослин Польщі, охоплених суворою охороною як вид, що перебуває під загрозою.

Поширення. Степова зона Євразії; в Україні: Степ, Лісостеп, Крим, зрідка – Полісся та Передкарпаття; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєцький, Новоушицький, Кам'янець-Подільський, Чемеровецький райони.

Умови зростання. Світлолюбний, посухостійкий, займає плакори та верхні частини схилів; формує степові угруповання, трапляється в кальцепетрофітних агломераціях.

Чисельність виду. Популяції численні; насіннєве відновлення виду на заповідних територіях стабільне.

Причини зміни чисельності. Нераціональне господарське використання території. Зривання рослин для сухих букетів, спалювання травостою, випасання.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри».

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», в заказниках Городоцького і Новоушицького районів. Необхідно контролювати стан і динаміку популяцій, проводити селекційні роботи, розмножувати в культурі з метою рекультивації порушених природних екотопів.

Фото М. Рябого

КОВИЛА ЛЕССІНГА

Stipa lessingiana Trin. et Rupr.

Фото В. Гелюти

Родина. Тонконогові – *Poaceae* (Злакові – *Gramineae*)

Наукове і практичне значення. Євразійський вид. Кормова, декоративна та лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Лісостепова і Степова зони Євразії; в Україні: Лісостеп (переважно Лівобережжя), Степ; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Світлолюбний, зростає на схилах із виходами на поверхню карбонатних порід.

Чисельність виду. Популяції нечисленні.

Причини зміни чисельності. Нераціональне господарське використання території. Зривання рослин для сухих букетів, викопування, випалювання, витоптування, розорювання, виїмка вапняку.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», в заказнику «Дністровський». Необхідно контролювати стан і динаміку популяцій.

КОВИЛА НАЙКРАСИВІША

Stipa pulcherrima K. Koch (*S. graefiana* Steven)

Родина. Тонконогові – *Poaceae* (Злакові – *Gramineae*)

Наукове і практичне значення. Вид на південній межі поширення; декоративний.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. Угруповання занесені до Зеленої книги України. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.

Поширення. Середня Європа, Кавказ, Мала Азія, Середня Азія; в Україні: Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Зростає на вологих луках.

Чисельність виду. Популяції численні.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування, випалювання, виїмка вапняку, затоплення екоотопів.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський». Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій. Заборонити несанкціонований збір рослин, порушувати екотопи (розорювати, надмірно випасати худобу).

Фото М. Рябого

КОВИЛА ПІРЧАСТА

Stipa pennata L.

Фото М. Рябого

Родина. Тонконогові – *Poaceae* (Злакові – *Gramineae*)

Наукове і практичне значення. Євразійський вид. Кормова, декоративна та лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.

Червона книга Росії, вразливий вид.

Поширення. Лісостепова і Степова зони Євразії; в Україні: Лісостеп (переважно Лівобережжя), Степ; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький,

Кам'янець-Подільський, Чемеровецький, Новоушицький райони.

Умови зростання. Світлолюбний, зростає у помірно сухих умовах на плакорних ділянках з потужними малогумусними чорноземами різного ступеня вилугованості (рідше – схили з виходами на поверхню карбонатних порід); формує невеликі за площею угруповання.

Чисельність виду. Популяції нечисленні.

Причини зміни чисельності. Нераціональне господарське використання території. Зривання рослин для сухих букетів, викопування, випалювання, витоптування, розорювання, виїмка вапняку.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри».

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», в заказниках Городоцького і Новоушицького районів. Необхідно контролювати стан і динаміку популяцій, створювати нові заповідні об'єкти.

КОНЮШИНА ЧЕРВОНУВАТА*Trifolium rubens L.***Родина.** Бобові – *Fabaceae***Наукове і практичне значення.** Вид на східній межі ареалу. Декоративна, кормова, медоносна рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.**Поширення.** Південна Європа, Північна Африка; в Україні: Закарпаття, Волино-Поділля (Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька, Вінницька області); у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський і Новоушицький райони.**Умови зростання.** Узлісся, чагарники, лучні степи; світлолюбний вид.**Чисельність.** Популяції нечисленні в окремих локалітетах.**Причини зміни чисельності.** Випасання, витоптування, випалювання травостою, терасування схилів.**Культивування.** Вирощується на колекційній ділянці Хмельницького обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді.**Заходи охорони.** Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», в заказниках Новоушицького району. Вид потребує вивчення стану популяцій, охорони на незаповіданих територіях.

Фото В. Гудзя

КОРАЛЬКОВЕЦЬ ТРИЧІНАДРІЗАНИЙ*Corallorhiza trifida Chatel.*

Фото А. Ковальчука

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae***Наукове і практичне значення.** Голарктичний вид на південній межі ареалу. Єдиний представник роду у флорі України. Сапрофітна орхідея. Лікарська, декоративна та медоносна рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – під критичною загрозою зникнення.

Червоний список судинних рослин Польщі, вид перебуває під загрозою. Червона книга Республіки Білорусь, зникаючий вид. Червона книга Брянської області, рідкісний вид, чисельність якого скорочується. Додаток II CITES.

Поширення. Арктика, Скандинавський півострів, Атлантична, Центральна та Східна Європа, Кавказ, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід, Середземномор'я, Середня Азія; в Україні: Карпати, Розточчя, Полісся, Правобережний Лісостеп, Гірський Крим; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.**Умови зростання.** Тінелюбний, кальцефіл; зростає в букових та дубових, дубово-грабових, грабових лісах.**Чисельність виду.** Популяції нечисленні, кількість їх зменшується.**Причини зміни чисельності.** Меліоративні та лісотехнічні роботи. Зривання та викопування рослин, нерегламентоване рекреаційне навантаження.**Культивування.** На Хмельниччині не культивується.**Заходи охорони.** Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Необхідно постійно контролювати стан популяцій, здійснити додаткові дослідження виду у природі та культурі, створити заказники.

КОРУЧКА БОЛОТНА

Epipactis palustris (L.)

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Євразійсько-середземноморський вид, декоративний.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою. Червона книга Брянської області, рідкісний вид. У Польщі включений до Переліку видів, охоплених суворою охороною. Вид занесений до Додатку II CITES.

Поширення. Європа, Західний і Східний Сибір, Середня, Мала та Центральна Азії, Північна Африка; в Україні: Полісся, Українські Карпати, Розточчя, Опілля, Лісостеп і Степ, Гірський Крим; у Хмельницькій області: Полонський, Славутський та Ізяславський райони, м. Нетішин.

Умови місцезростання. Торфові болота, заболочені луки, серед чагарників, по берегах струмків переважно на ґрунтах з великим умістом кальцію; трапляється на ділянках формації осоки високої.

Фото А. Ковальчука

Ботанічний глосарій

РІД КОРУЧКА (EPIPACTIS)

Латинську назву роду *Epipactis* дав давньогрецький ботанік і філософ Теофраст, один із батьків ботаніки. Він застосовував її не лише до сучасних представників роду, але й до інших видів рослин. Уперше науково описав рід у 1757 році професор ботаніки Йоганн Готфрід Цинн у праці «*Catalogus Plantarum Horti Academici et Agri Gottingensis*». Російська назва роду «дремлик» дана рослині за повислі, ніби сплячі (дремлющие) квітки.

Чисельність. Популяції локальні, переважно стабільні, особини квітнуть та плодоносять.

Причини зміни чисельності. Осушення та освоєння боліт, їхнє заліснення, надмірний випас.

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Місцезростання виду в області охороняються на території РЛП «Мальованка», НПП «Мале

Полісся», заповідного урочища «Болото Солов'є». Заборона знищення оселищ та зривання квітів на букети, контроль за станом популяцій.

КОРУЧКА ПУРПУРОВА

Epipactis purpurata Smith

Фото М. Рябого

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний центральноевропейський вид на східній межі диз'юктивного ареалу, декоративний.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – вразливий.

Червоний список МСОП, вид перебуває під невеликою загрозою. Занесений до Додатку II CITES.

Поширення. Центральна, Східна Європа; в Україні: Карпати, Передкарпаття, Західний Лісостеп, Правобережний Лісостеп; у Хмельницькій області: переважно південні та південно-західні райони (Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький) та на півночі – Ізяславський район.

Умови місцезростання. Стенотопний вид. Трапляється на тінистих ділянках, що добре прогріваються сонцем, на вапнякових ґрунтах; в листяних букових, ясеневих, дубових, дубово-грабових,

грабових, мішаних дубово-соснових, інколи, хвойних лісах. В Ізяславському районі зростає на ділянках з дерново-слабопідзолистими глеюватими легкосупіщаними та супіщаними, дерновими опідзоленими легкосуглинковими ґрунтами в дубово-грабових лісах. Займає свіжі та вологі екотопи схилів до потічка.

Чисельність. Популяції малочисельні, їх чисельність та площі скорочуються.

Причини зміни чисельності. Вирубання лісів, виривання рослин на букети, рекреаційне навантаження.

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Місцезростання виду в області охороняються в НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри», заказниках загальнодержавного значення «Панівецька дача», «Іванковецький», урочищі «Совий яр». Охорона оселищ, регуляція рекреаційного навантаження, заборона суцільних рубок, заміни листяних лісів хвойними, зривання рослин на букети.

Ботанічний глосарій

У КОРУЧКИ ПУРПУРОВОЇ КВІТИ ЖОВТО-ЗЕЛЕНІ

Коручка пурпурова отримала видову назву за фіолетовий колір яйцевидно-ланцетних листків. Квітки ж її жовто-зелені, без запаху, зібрані в китицевидне, витягнуте, густе, багатоквіткове суцвіття.

КОРУЧКА ТЕМНО-ЧЕРВОНА

Epipactis atrorubens (Hoffm. ex Bernb.) Schult.

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний євразійський вид, декоративний; окремі рослини з розгалуженим суцвіттям можуть бути вихідною формою для виведення культурних декоративних сортів орхідей.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.

Червона книга Білорусі, вразливий. Червона книга Брянської області, вид, що перебуває під загрозою зникнення. В Польщі внесений до Переліку видів, охоплених суворою охороною. Вид занесений до Додатку II CITES.

Поширення. Європа, Північний Урал, Західний Сибір, Кавказ, Середня Азія; в Україні: Полісся, Лісостеп, Українські Карпати, Передкарпаття, Гірський Крим; у Хмельницькій області: Летичівський та Городоцький райони, околиці Нетішина та Хмельницького, смт Ярмолинці.

Фото А. Ковальчука

Умови місцезростання. На вапнякових ґрунтах в лісах та узліссях, серед чагарників у ценозах старих дубово-грабових лісів.

Чисельність. Популяції локальні і малочисельні, особини квітуть та плодоносять.

Причини зміни чисельності. Вирубання лісів, збільшення кислотності ґрунтів.

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Місцезростання виду в області охороняються в заказнику «Праліс» біля м. Нетішин, НПП «Подільські Товтри», заказниках

«Городоцький», «Кошарнинський» Городоцького району. Заборона збору рослин, порушення екоотопів (суцільної рубки лісів); контроль за станом популяцій.

КОРУЧКА ЧЕМЕРНИКОВИДНА, КОРУЧКА ШИРОКОЛИСТА

Epipactis helleborine (L.) Crantz.

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Вид з диз'юктивним ареалом, декоративний, відзначається мінливістю морфологічних ознак. На території України і Хмельниччини коручка чемерниковидна досить неоднорідна. Цей поліморфний вид включає кілька підвидів і потребує подальших таксономічних досліджень. На території НПП «Мале Полісся» значно представлений її підвид – коручка морозниковидна левантійська.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – вид знаходиться під невеликою загрозою, стабільне існування якого залежить від охорони.

Ботанічні цікавинки

КОРУЧКА ТЕМНОЧЕРВОНА — ВИД ПОЛІМОРФНИЙ

Крім типової форми на Хмельниччині виявлені дві різновидності виду коручка порпурова:

Var. longibracteata Bordz. Усі приквітки або тільки нижні довші від квіток у 2,5-3 рази (трапляється на території Летичівського та Дунаєвецького районів);

Var. majoriflora Bordz. Квітки більші, ніж у типової форми; зовнішні листочки оцвітини завдовжки 10,5 мм, губа – 9 мм; приквітки нижніх квіток у 2-3 рази довші від квіток і верхні трохи їх перевищують (трапляється біля смт. Ярмолинці).

Фото М. Рябого

Червона книга Брянської області, рідкісний вид. В Білорусі включений до Списку видів, що потребують профілактичної охорони. В Польщі занесений до Переліку видів, охоплених суворою охороною та Червоний список судинних рослин. Вид занесений до Додатку II CITES.

Поширення. Західна Європа, Скандинавський півострів, Сибір, Японські острови, Середземномор'я, Кавказ, Середня і Мала Азія, Іран, Гімалаї; в Україні: Полісся, Західний, Правобережний і Лівобережний Лісостеп, Степ, Українські Карпати, Гірський Крим; у Хмельницькій області: по всій території.

Умови місцезростання. Здатна адаптуватися до різних екологічних умов. Рослина надає перевагу помірно зволуженим ґрунтам, багатим на вапно, але не вимоглива до їх родючості, стійка до антропогенного навантаження. Трапляється і в лісі, і в чагарниках, і на узліссях, часто зростає на антропогенно порушених субстратах, уздовж лісових доріг; у ценозах дубово-грабових, дубово-соснових лісів.

Чисельність. Популяції багаточисельні, стабільні, займають великі площі, особини квітують та плодоносять.

Причини зміни чисельності. Вирубування лісів, порушення екоотопів, зривання рослин на букети та лікарську сировину.

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Місцезростання виду в області охороняються в заказнику «Дорогоща», НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри». Заборонено несанкціонований збір рослин, руйнування оселищ.

КОСАРИКИ ЧЕРЕПИТЧАСТІ

Gladiolus imbricatus L.

Родина. Півникові – *Iridaceae*

Наукове і практичне значення. Європейський, спорадично поширений вид на південно-східній межі ареалу; декоративний, лікарський.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.

Червона книга Білорусі, потенційно вразливий вид. Червона книга Брянської області Росії, рідкісний вид, що скорочує чисельність.

Поширення. Центральна Європа, Середземномор'я; в Україні: Карпати, Полісся, Мале Полісся, Розточчя, Опілля, Західний Лісостеп; Лівобережжя та Крим; у Хмельницькій області: Шепетівський, Вінківський, Кам'янець-Подільський райони.

Умови місцезростання. Трапляється на вологих та заболочених луках.

Причини зміни чисельності. Пасовищне та рекреаційне навантаження, косіння лук, зривання на букети, осушення торф'янистих лук.

Фото Л. Юглічек

Ботанічні
цікавинки

ДИКОРОСЛИЙ ГЛАДІОЛУС

Косаріки черепитчасті – це дикорослий гладіолус. Рослина дуже гарно квітує. Її суцвіття – однобічний короткий колос завдовжки від 7 см до 11 см, з 5 (3) - 12 (14) квітками. Оцвітина пурпурово-лілова, зигоморфна, завдовжки від 25 мм до 35 мм та завширшки від 30 мм до 40 мм. Частинки оцвітини овальні, децю перекриваються, внизу зростаються у коротку, трохи вигнуту трубку, що сидить в обгортці з двох ланцетних приквіток з нижніми вузькоплівчастими краями. Такі надзвичайно гарні квіти треба зберегти.

Культивування. У культурі від 1604 року. Вирощують у більшості ботанічних садів. На території області не культивується.

Заходи охорони. Охороняється в РЛП «Мальованка». Для забезпечення генеративного поновлення виду на сіножатах необхідно враховувати особливості його онтогенезу, терміни обнасення. Необхідно взяти під

охорону всі місцезростання виду.

КОСТРИЦЯ РІЗНОЛИСТА*Festuca heterophylla* Lam.

Фото Й. Вайнцетта

Родина. Тонконогові – *Poaceae* (Злакові – *Graminea*)**Наукове і практичне значення.** Кормова рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.**Поширення.** Європа; в Україні: нижня лісова смуга Карпат, Подільська височина (Розточчя, Кременецькі гори, Опілля, Покуття, Товтровий кряж, Придністров'я); у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Хмельницький райони.**Умови зростання.** Вапнякові ґрунти, в дубових лісах.**Чисельність.** Дуже рідко.**Причини зміни чисельності.** Зміна умов зростання, порушення екоотопів.**Культивування.** У Хмельницькій області невідомо.**Заходи охорони.** Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».**ЛЕЩИЦЯ ДНІСТРОВСЬКА***Gypsophylla thyraica* A. Krasnova**Родина.** Гвоздикові (*Caryophyllaceae*)**Наукове і практичне значення.** Ендем. Декоративний вид.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.**Поширення.** В Україні: Поділля, Товтри; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.**Умови зростання.** Відкриті вапнякові відслонення; угруповання осоки низької, сеслерії Хейфлера, вапнякові агломерації.**Чисельність виду.** Невеликі популяції, спорадично.**Причини зміни чисельності.** Витоптування, випасання худоби, зривання на букети, виїмка вапняку.**Культивування.** Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.**Заходи охорони.** Охороняється в НПП «Подільські Товтри» (Товтри «Вербецькі»). Потребує призупинення зоогенного навантаження біля с. Боришківці. Необхідне вивчення стану популяцій.

Фото Л. Юглічек

ЛІЛІЯ ЛІСОВА*Lilium martagon* L.

Фото М. Дребета

Родина. Лілійні – *Liliaceae***Наукове і практичне значення.** Диз'юнктивноаральний вид; рослина декоративна, лікувальна, медонос.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – близький до загрозливого стану.**Поширення.** Європа, Сибір, Центральна Азія (північна частина Монголії); в Україні: Українські Карпати, Закарпаття, Передкарпаття, Розточчя, Опілля, Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: більшість районів області.**Умови зростання.** На провітрюваних, гумусних і свіжих, вологих лісових ґрунтах; листяні (букові, дубові,

грабово-дубові, грабові) та мішані ліси (здебільшого галявини, узлісся, серед чагарників).

Чисельність виду. Популяції виду нечисленні, ряд місцезнаходжень, особливо поблизу населених пунктів, перебуває у загрозовому стані.

Причини зміни чисельності. Рекреаційне навантаження, зривання на букети, викопування цибулин.

Ботанічні
цікавинки

ЦІКАВЕ ПРО ЛІЛІЮ ЛІСОВУ

Яйцеподібна кремово-жовта цибулина лілії лісової живе протягом 7 «квіткових поколінь»: всередині материнської утворюються цибулини дочірні. Цікаво пристосовується рослина до умов середовища за допомогою так званих втягуючих коренів, які заглиблюються в ґрунт залежно від глибини його промерзання. Це дозволяє переносити суворі кліматичні умови.

Лілія лісова розмножується дрібним насінням, яке здатне поширюватися за допомогою вітру. Воно проростає під землею, утворюючи спочатку лише маленьку цибулинку, а навесні з'являється перший листок. Такий спосіб проростання у рослин трапляється дуже рідко. Насіння може проростати і навесні, але тоді проросток значно менший. Крім насінного розмноження, лілії лісовій властиве і вегетативне.

Насіння проростає ще перед настанням осені, і молоді проростки зимують під снігом. Навесні, після того, як розтанув сніг, молоді рослини починають інтенсивно рости. Ближче до осені з'являється вже одна чи дві цибулини. Лише на четвертий або п'ятий рік рослина зацвітає і здатна розмножуватися насінням. Залежно від умов зростання лілія лісова може досягати віку до 20 років.

Ця рослина послужила об'єктом для світового відкриття у 1898 р. українським ботаніком, науковцем Київського університету С.Г. Навашиним явища подвійного запліднення у покритонасінних рослин. Лілія лісова зображена на емблемі ботанічного саду імені Фоміна.

Колись народи, які населяли Сибір, їли цибулини лілії вареними, печеними або сирими. Якути висушували цибулини, перемелювали на борошно і пекли з нього хліб. В Україні лілію назвали лісовою, бо росло її в наших лісах дуже багато, і у давні часи цибулини згодовували коровам, щоб молоко було жирнішим.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, на колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри».

Заходи охорони. Охорона оселищ. Контроль стану популяцій. Заборона збору рослин. Вид охороняється на території РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри» та ін.

ЛОМИКАМІНЬ БОЛОТНИЙ

Saxifraga hirculus L.

Родина. Ломикаменеві – *Saxifragaceae*

Наукове і практичне значення. Зникаючий болотний вид на південній межі ареалу, гляціальний релікт. Декоративна, лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою. Рослина занесена до Червоної книги Чехії.

Поширення. Атлантична, Центральна та Східна Європа, Західний і Східний Сибір, Ісландія, Північна Америка (арктична зона); в Україні: Полісся, північна частина Лісостепу; у Хмельницькій області: Летичівський район, смт Деражня, біля Славути.

Умови зростання. Гелофіт, сфагнофіт. Видова наукова назва *hirculus* означає «болотна» і вказує на переважні місцезростання виду в сирих місцях на евтрофних, осоково-гіпнових та мезотрофних, осоково-сфагнових болотах та торфовищах, уздовж струмків.

Чисельність. Популяції малочисельні.

Причини зміни чисельності. Осушення та освоєння боліт.

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Охорона оселищ. Заборона осушення боліт. Місцезростання виду в області не охоплені охороною.

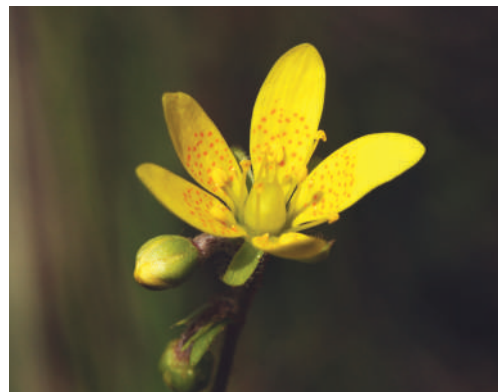

Фото А. Ковальчука

ЛОМИКАМІНЬ ЗЕРНИСТИЙ*Saxifraga granulata* L.

Фото А. Ковальчука

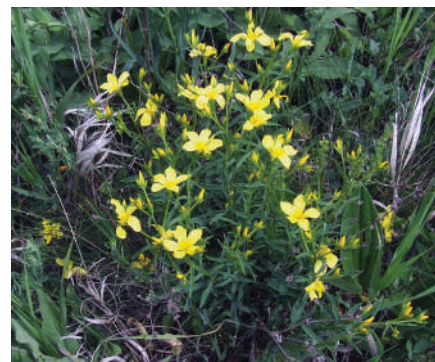
Родина. Ломикаменеві – *Saxifragaceae***Наукове і практичне значення.** Вид на східній межі поширення, декоративний.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою зникнення.**Поширення.** Середня і Північна Європа, Балкани, Мала Азія; в Україні: Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Городоцький район.**Умови зростання.** Зростає на луках.**Чисельність виду.** Популяції нечисленні.**Причини зміни чисельності.** Порушення екологічних умов існування, випалювання, виїмка вапняку.**Культивування.** У Хмельницькій області не культивується.**Заходи охорони.** Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Вид потребує виявлення місць зростання, збереження оселищ, контролю за станом популяцій.**ЛЬОН БЕСАРАБСЬКИЙ***Linum bessarabicum* (Savul. et Rayss.) Klok ex Juz.**Родина.** Льонові – *Linnaceae***Наукове і практичне значення.** Подільський ендем. Західно-понтичний вид. Декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.**Поширення.** Середня Європа; в Україні: Тернопільська, Вінницька, Чернівецька, Одеська області; у Хмельницькій: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.**Умови зростання.** Освітлені сухі кам'янисто-вапнякові території; степові кам'янисті схили.**Чисельність.** Нечисельні популяції з незначною кількістю особин.**Причини зміни чисельності.** Розорювання, випалювання, викошування, зривання на букети.**Культивування.** Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.**Заходи охорони.** Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський» Новоушицького району.

Фото М. Рябого

ЛЮБКА ДВОЛИСТА*Platanthera bifolia* (L.) Rich.**Родина.** Зозулинцеві – *Orchidaceae***Наукове і практичне значення.** Європейсько-середземноморський неморальний вид, що має складну біологію розвитку, декоративний, бульби використовуються як лікарська сировина (салеп).**Природоохоронний статус.** Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – вразливий.

Червона книга Республіки Білорусь, вразливий вид. Червона книга Брянської області, рідкісний вид. У Польщі вид занесено до Списку видів, охоплених суворою охороною. Вид занесений до Додатку II CITES.

Поширення. Середземномор'я, Кавказ, Мала Азія, Західний і Східний Сибір; в Україні: Полісся, Лісостеп (переважно північна частина), Степ, Українські Карпати, Передкарпаття, Розточчя, Опілля; у Хмельницькій області: по всій території, зрідка.

Фото М. Рябого

НІЧНА КРАСУНЯ

У любки дволистої квітки білі, запашні. За незрівнянний, пряний аромат, який рослина розповсюджує лише ввечері або вночі, приваблюючи запилювачів, її називають нічною красунею. Зорієнтуватися комахам допомагає химерна форма квітки, що також нагадує метелика, та її білий колір, добре помітний уночі. У пошуках нектару комаху проникає всередину квітки і торкається головою до короткої ниточки з маленьким пучечком пилку на самій верхівці. Відвідавши любку, комаху несе на голівці пилка до іншої квітки-любки, здійснюючи перехресне запилення. Насіння проростає лише за наявності гриба. Проросток розвивається під землею протягом 2-4 років, перше цвітіння настає в 11-річному віці, а загалом рослина живе до 27 років.

Заходи охорони. Місцезростання виду в області охороняються на території НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри» та ін. природно-заповідних територіях.

ЛЮБКА ЗЕЛЕНOKВІТКОВА

Platanthera chlorantha (Cust.) Reichenb.

Родина. Зозулинцеві – *Orchidacea*

Наукове і практичне значення. Європейсько-середземноморський неморальний вид, що має складну біологію розвитку; декоративний, бульби використовуються як лікарська сировина (салеп).

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – вразливий.

Червона книга Республіки Білорусь, вразливий вид. Червона книга Брянської області, рідкісний вид. У Польщі вид занесено до Списку видів, охоплених суворою охороною. Вид занесений до Додатку II CITES.

Поширення. Європа, Середземномор'я, Мала Азія; в Україні: Полісся, Лісостеп, Степ (Дніпропетровська область), Закарпаття, Українські Карпати (нижній пояс), Передкарпаття, Розточчя, Опілля, Гірський Крим; у Хмельницькій області: зрідка по всій території області.

Умови місцезростання. Зростає на добре аерованих опідзолених ґрунтах з нейтральним та слабокислим середовищем, невибаглива до вологості ґрунту, добре витримує значне затінення; місцезростання виду в малополіській частині Хмельниччини приурочені до місць, де близько залягають або виходять на поверхню граніти; в листяних та мішаних, рідше – хвойних лісах, серед чагарників.

Чисельність. Зустрічаються окремі особини або малочисельні групи особин.

Причини зміни чисельності. Зривання квітів і заготівля бульб як лікарської сировини, вирубування лісів, порушення оселищ. Оскільки рослина має складний життєвий цикл (насілля проростає лише за наявності гриба, проросток тривалий час розвивається під землею, пізніше цвітіння), вона вимагає особливої уваги.

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Необхідно взяти на облік усі місцезнаходження, контролювати стан популяцій. Заборонити заготівлю рослин, порушення оселищ. Місцезростання виду в області охороняються в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Городоцький».

Фото А. Ковальчука

МЕЧ-ТРАВА БОЛОТНА*Cladium mariscus* (L.) Pohl

Фото А. Ковальчука

Вид представлений двома підвидами: *C.m. mariscus*, *C.m. martii*.

Родина. Осокові – *Cyperaceae*.

Наукове і практичне значення. Монтанно-океанічний вид із острівним ареалом, третинний релікт, берего-грунтозахисний, ґрунтоутвірний, лікарський. У деяких балтійських та скандинавських країнах листя меч-трави болотної використовували для покриття стріх. Зараз вивчається можливість використання меч-трави як сировини для виробництва біопалива.

Природоохоронний статус. Незважаючи на те, що цей вид поширений на величезних площах по всьому світу, його чисельність швидко скорочується, тому меч-трава болотна занесена до Червоної книги України як вразливий вид; Червоного списку МСОП, як вид під невеликою загрозою та Червоних списків ряду європейських країн; у Хмельницькій області – зниклий?

Поширення. Скандинавський півострів, Центральна й Атлантична Європа (*C.m. mariscus*), Середземномор'я, Кавказ, Іран, Середня і Мала Азія, Гімалаї (*C.m. martii*). В Україні: Мале Полісся, Волинська височина, зрідка – Поділля (*C.m. mariscus*); узбережжя Чорного моря від гирла Дунаю до західної частини Кримського півострова (*C.m. martii*). Аналіз ареалу свідчить, що меч-трава тяжіє до морського узбережжя. А.І. Барбарич припустив, що в минулому диз'юнкція її ареалу була міжморською, а пізніше, зі зміною палеографічних умов Євразії, ряд місцезростань меч-трави болотної виявився на значній відстані від морських берегів. Виникнення українських місцезростань пов'язане з наявністю поруч з ними в той час морських берегів. У Хмельницькій області підвид *C.m. mariscus* відмічався в околицях міста Летичева (Богацький, 1929). Зараз це місцезростання не підтверджене.

Умови місцезростання. Евтрофні карбонатні, обводнені болота; в ценозах формації *Cladieta marisci*, які занесені до Зеленої книги України.

Чисельність. Відомості про сучасні місцезростання відсутні.

Причини зміни чисельності. Проведення меліоративних робіт. У зв'язку з тим, що карбонатні болота людина освоює одними з перших, вид трапляється все рідше. Інтенсивне осушення боліт привело практично до зникнення цього рідкісного виду на Хмельниччині.

Культивування. Вид не культивується.

Заходи охорони. Потребує додаткових досліджень, виявлення місцезростань. За умови повторного виявлення виду, слід контролювати стан популяцій, не допускати порушення екоотопів.

*Ботанічний глосарій***ГОСТРА, НЕМОВ МЕЧ**

Свою родову назву «меч-трава» рослина отримала тому, що має гострі пилчасті шкірясті листки, якими можна порізатись, як мечем. Оскільки листки меч-трави здатні ушкоджувати шкіру ссавців, то в її заростях оселяються тварини, які захищені товстою лускою. Це переважно плазуни (змії, крокодили, черепахи). А у Флориді американські алігатори будують з листків цих рослин свої гнізда.

**МІСЯЧНИЦЯ ОЖИВАЮЧА
(ЛУНАРІЯ ОЖИВАЮЧА)***Lunaria rediviva* L.

Родина. Капустяні – *Brassicaceae* (Хрестоцвіті – *Cruciferae*)

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид з розірваним ареалом. Декоративна рослина, плоди використовують як сухоцвіти.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. Угруповання занесені до Зеленої книги. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Європа та Північна Америка; в Україні: Карпати, Закарпаття, Передкарпаття, Розточчя, Опілля, Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: Городоцький, Кам'янець-Подільський, Чемеровецький райони.

Фото М. Рябого

Умови зростання. Трапляється на вапнякових кам'янистих ґрунтах під пологом лісу; зростає у дубово-грабових, грабових лісах.

Чисельність виду. Відомі популяції складаються із різновікових особин, чисельність яких досягає майже 3000 генеративних особин. Насіння має високу схожість, у квітні з'являється багато проростків, але вони не конкурентоздатні і масово гинуть.

Причини зміни чисельності. Знищення рослин, зривання на букети, заселення екотопу синантропними видами (кропивою дводомною, розрив-травою звичайною, чистотілом великим).

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Вид охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Необхідно контролювати стан популяцій, заповідати місцезростання виду, моніторити популяції у заповідних об'єктах.

МОЛОЧАЙ ВОЛИНСЬКИЙ

Euphorbia volhynica Bess.ex Szaf., Kulcz et Pawl.

Фото М. Рябого

Родина. Молочайні – *Euphorbiaceae*.

Наукове і практичне значення. Волино-подільський ендемічний вид. Отруйна, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. В Україні: Волино-Поділля; у Хмельницькій області: Городоцький, Кам'янець-Подільський, Чемеровецький райони.

Умови зростання. Світлолюбний, кальцефіл, зростає на галявинах кущового степу, на вапнякових лучно-степових ділянках; трапляється в угрупованнях за участю терену колючого, глоду, шипшини.

Чисельність виду. Популяції складаються з різновікових особин, малочисельні, утворюють куртини, інколи зростають поодинокі.

Причини зміни чисельності. Насіння має низьку схожість. Знищуються молоді проростки при випасанні тварин, руйнуванні місць зростання при видобуванні вапняку, викошуванні трав.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Вид охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Необхідно контролювати стан популяцій, виявляти нові місцезростання виду. Заборонити несанкціонований збір рослин, порушувати екотопи (розробка кар'єрів, надмірний випас худоби тощо).

НАДБОРОДНИК БЕЗЛИСТИЙ

Epipogium aphyllum Sw.

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Релікт. Євразійський вид із розірваним ареалом, на його південній межі поширення.

Природоохоронний статус. Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – зниклий?

Вид занесений до Додатку II CITES.

Поширення. Середня та Східна Європа, Середземномор'я, Кавказ, Мала Азія, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід; в Україні: Карпати, Передкарпаття, Поділля; у Хмельницькій області: Городоцький район (місцезнаходження виду не підтверджене, ймовірно втрачене).

Умови місцезростання. Зростає в букових, грабово-дубових, дубово-соснових лісах.

Чисельність. Відомості про сучасні місцезростання відсутні.

Фото А. Ковальчука

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання, вирубування лісів.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Потребує додаткових досліджень, виявлення місцезростань. За умови повторного виявлення виду необхідно контролювати стан популяцій, не допускати порушення екотопів.

НЕОТІНЕЯ ОБПАЛЕНА

Neotinea ustulata (L.) R.M. Dateman, Pridgeon et M.W.Chase

Фото А. Ковальчука

Родина Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Євросибірський вид на південній межі поширення.

Природоохоронний статус. Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – зниклий?

Вид занесений до Додатку II CITES.

Поширення. Європа, Кавказ, Мала Азія, Західний Сибір; в Україні: Карпати, Передкарпаття, Поділля, Правобережне Полісся, Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Городоцький, Хмельницький райони (місцезростання не підтверджені).

Умови місцезростання. Зростає в букових, грабово-дубових, дубово-соснових лісах.

Чисельність. Відомості про сучасні місцезростання відсутні.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання, вирубування лісів.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Потребує додаткових досліджень, виявлення місцезростань. За умови повторного виявлення виду треба контролювати стан популяцій, не допускати порушення екотопів.

ОСОКА БІЛА

Carex alba Scop.

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове і практичне значення. Євро-сибірсько-центрально-азійський реліктовий вид з диз'юнктивним ареалом. Декоративна, кормова рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

Поширення. Південна, Центральна і Східна Європа, Кавказ, Центральна Азія, Далекий Схід; в Україні – рідко на Поділлі; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.

Умови зростання. На вапнякових схилах, затінених вищими рослинами, у чагарникових та лісових угрупованнях.

Чисельність. Відома єдина популяція.

Причини зміни чисельності. Випалювання травостою.

Культивування: На Хмельниччині не культивується.

Заходи охорони. Охороняють на території НПП «Подільські Товтри». Необхідний моніторинг популяції. Заборонено лісогосподарські заходи, терасування та заліснення схилів, рекреація, будь-яка господарська діяльність.

Фото Ф. Ксавера

ОСОКА БОГЕМСЬКА

Carex bohemica Schreb.

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий бореально-євразійський диз'юнктивноареальний вид на південному сході від межі суцільного поширення. Протиерозійна, ґрунтоутвірні рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області перебуває під загрозою зникнення в регіоні.

Фото К. Новосад

Вид занесено до Червоних книг ряду областей Росії, Червоних книг Вірменії, Башкирстану.

Поширення. Атлантична і Середня Європа, ізольовані місцезнаходження – по всій Євразії (до Далекого Сходу). Вид описано з Богемії – історичної області в Чеській Республіці. Очевидно з цим пов'язана видова назва рослини. В Україні осока богемська трапляється рідко, виявлені окремі осередки на Поліссі, в Лісостепу та Розточчі. В 1997 р. експедиція на чолі з Т.Л. Андрієнко виявила місцезнаходження виду на Хмельниччині в Славутському районі (урочище Тереміж). Це єдине місцезростання осоки богемської на території області.

Умови зростання. Зростає на вологих луках, піщаних зарослих берегах озер із мулистими і піщаними ґрунтами у високотравних болотних угрупованнях та лучних ценозах, співдомінант у зрідженому трав'яному покриві.

Чисельність. Популяція виду в Славутському районі в одні роки буває досить багаточисельна, в інші – значно зменшується. Це пов'язано з погодними умовами. На одній із ділянок вид виступає співдомінантом у зрідженому трав'яному покриві. Тут осока богемська має проективне покриття до 20 % при загальному проективному покритті травостою 60 %.

Причини зміни чисельності. Осушення вологих лук, освоєння берегів водойм. Осока богемська зростає в динамічних ектопах і, вірогідно, поступово зникає при повному заростанні водойм, тому стан її популяції слід контролювати.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Мале Полісся».

ІСТОРІЯ ВІДКРИТТЯ МІСЦЕЗРОСТАННЯ ОСОКИ БОГЕМСЬКОЇ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

В 1997 році відбулася експедиція, яку очолювала Тетяна Леонідівна Андрієнко. На запрошення Нетішинської міської ради обстежувались прилеглі до міста території з метою збирання матеріалів для майбутнього краєзнавчого музею. Знайдено місцезростання багатьох рідкісних видів рослин. Особливою була поїздка на озеро Святе – унікальне серед озер Хмельниччини. Воно заростає по-особливому «північному» типу, який властивий озерам Карелії, Білорусі чи півночі Українського Полісся. Тут купини осок та кореневища болотних рослин, порослі сфагнами, утворюють великі площі плавів. Неповдалік знаходиться урочище Тереміж – комплекс чотирьох озер, які перебувають на різних стадіях заростання, та прилеглих соснових лісів.

Стадо корів підійшло до одного з цих озер на водопій. Завжди стримана, тактовна та інтелігентна Тетяна

Леонідівна раптом закричала: «Та заберіть звідси цю худобу!» Ми зрозуміли: там зростає щось особливо цікаве, і Тетяна Леонідівна хоче зберегти рослини від витоптування. Всі підбігли. Такою Т.Л. Андрієнко-Малюк ніхто ще не бачив. Обличчя виражало таємничість і заклопотаність. Єдине, що вона сказала: «Цю рослину бачу вперше. Це не ціперус. Ідемо додому». Всю дорогу професор мовчала. Перше, що вона зробила в гуртожитку, – відкрила Червону книгу, а потім радісно сповістила, що знайдена рослина – осока богемська, місцезростання якої на рівнині України вважались зниклими. Ось так поруч із Т.Л. Андрієнко-Малюк ми ставали свідками великого відкриття й авторами наукового обґрунтування збереження унікальних малопольських територій.

ОСОКА БУКСБАУМА

Carex buxbaumii Wahlenb.

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний голарктичний вид із диз'юнктивним ареалом на південь від межі основного ареалу. Торфово-грунтоформує, кормова рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області перебуває під загрозою зникнення в регіоні.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою. Вид занесений до Червоної книги Словаччини, Червоної книги Чехії.

Поширення. Євразія: від Скандинавії, Центральної, Атлантичної, Східної Європи, Кавказу до Західного та Східного Сибіру, Північна Америка; в Україні: Полісся, Лісостеп, Українські Карпати; у Хмельницькій області: східна частина Малевого Полісся (Шепетівський та Славутський райони).

Умови місцезростання. Надмірне зволоження, заболочені торф'янисті луки, лучно-болотні смуги; в ценозах асоціацій Щучник

Фото Л. Юглік

дернистий–трясучка середня–сфагнум, Щучник дернистий–ситник скупчений–сфагнум.

Чисельність. Трапляється дуже рідко. Популяції малочисленні.

Причини зміни чисельності. Стенотопний вид із вузькою екологічною амплітудою. Осушення боліт, випасання худоби, витоптування.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Охороняється в РЛП «Мальованка», урочищі «Адамове займисько».

ОСОКА ДВОДОМНА

Carex dioica (L.) Rchb.

Фото А. Ковальчука

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове і практичне значення. Вид на південній межі поширення; декоративний, медонос.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

В Польщі включений у Список видів, охоплених суворою охороною. Занесений до Червоної книги Брянської області Росії як рідкісний вид, що скорочує свою чисельність.

Поширення. Південна та Середня Європа, Сибір; в Україні: Полісся, Поділля, Лівобережний Лісостеп; у Хмельницькій області: Полонський район.

Умови зростання. Зростає на вологих луках.

Чисельність виду. Популяції нечисленні.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування (меліорація), викошування.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Потребує виявлення нових місць зростання. Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій.

ОСОКА ДЕВЕЛЛА

Carex davalliana Smith

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове та практичне значення. Реліктовий центральноєвропейський вид на східній межі ареалу.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. Вид утворює рідкісні угруповання, занесені в Зелену книгу України. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Атлантична, Центральна і Східна Європа, Середземномор'я; в Україні: Волинське лісове плато, Західне Поділля, західне Полісся, Розточчя та Мале Полісся. Східна межа поширення його проходить приблизно по лінії Сокаль–Остріг–Хмельницький–Кам'янець–Подільський; у Хмельницькій області: Ізяславський, Шепетівський, Летичівський райони та біля м. Нетішина.

Умови місцезростання. Евтрофні-осоково-мохові болота, карбонатні болота з багатими торфами.

Чисельність. Виявлено лише два місцезростання, в яких осока Давелла утворює рідкісні центральноєвропейські болотні угруповання, що знаходяться в Україні на східній межі поширення виду.

Причини зміни чисельності. Осушувальна меліорація. В зв'язку з тим, що карбонатні болота людина освоює одними з перших, вид трапляється все рідше.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. На території області охороняється в НПП «Мале Полісся», заповідному урочищі «Болото Солов'є».

Фото А. Ковальчука

ОСОКА ЗАТІНКОВА

Carex umbrosa Host

Фото Й. Комарека

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий центрально-європейський вид на східній межі ареалу, кормовий.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – вид, що перебуває під загрозою зникнення в регіоні.

Поширення. Атлантична та Центральна Європа, Середземномор'я. В Україні: зрідка – в Закарпатті, Розточчі-Опіллі, на півночі Правобережного Лісостепу та Поліссі. На рівнині України вид відмічений на території 9 адміністративних областей. У Хмельницькій області: Шепетівський та Полонський райони.

Умови місцезростання. Світлі ліси, галявини, узлісся, окраїни боліт; в дубово-ліщиново-конвалієвих, дубово-конвалієвих лісах.

Чисельність. Популяції небагаточисельні, включають 5-12 особин, які квітуть і плодоносять.

Причини зміни чисельності. Вирубування лісів, випас худоби, знищення екотопів.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Заборонити знищення оселищ, надмірне рекреаційне навантаження, випас худоби. Охороняється в РЛП «Мальованка».

ПІВНИКИ СИБІРСЬКІ

Iris sibirica L.

Родина. Півникові – *Iridaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний, декоративний вид.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Центральна і частково Південно-Західна Європа; в Україні: Полісся, Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Білогірський, Ізяславський, Віньковецький, Кам'янець-Подільський, Хмельницький райони.

Умови зростання. На вологих трав'янистих місцях у лісах, на заливних луках, по берегах річок у злаково-лучних угрупованнях.

Чисельність. Багаточисленні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Викопування, вирубування лісів.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Заборона збору рослин, порушення оселищ. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання.

Фото С. Панченка

ПІДСНІЖНИК БІЛОСНІЖНИЙ

Підсніжник звичайний
Galanthus nivalis L.

Родина. Амарилісові – *Amaryllidaceae*

Наукове і практичне значення. Європейсько-середземноморський вид на східній межі ареалу. Декоративна і лікарська рослина. Культивується з XIV ст. Цибулини містять алкалоїд галантамін, який використовують при лікуванні нервових захворювань. Ранній медонос.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – вразливий.

Фото В. Гудзя

Поширення. Майже по всій Європі, на Кавказі; в Україні: рідко в Лівобережному Лісостепу, розсіяно – в Правобережному Лісостепу, досить часто – у Карпатах і прилеглих районах; у Хмельницькій області: по всій території регіону.

Умови зростання. Світлолюбна та вологолюбна рослина. Ростає на вологих, слабокислих, багатих, гумусових, рихлих, мулистих, глинистих ґрунтах; у листяних, вологих змішаних лісах і на луках.

Чисельність виду. Локальні популяції досить численні, спостерігаються регресивні процеси.

Причини зміни чисельності. Вид зникає внаслідок масового збирання квітів і викопування бульбоцибулин, високого рекреаційного навантаження, вирубки лісу.

Культивування. На території області культивується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, на колекційних ділянках

НПП «Подільські Товтри», Хмельницького обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді, присадибних ділянках мешканців області.

Заходи охорони. Необхідно заборонити продаж букетів і посилити науковий контроль за станом популяцій. Охороняється в більшості лісових, ландшафтних та ботанічних заказниках області, НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри» та РЛП «Мальованка».

Рослини в міфах та легендах

ХОРОБРИЙ МОЛОДЕЦЬ

У нього в землі є цибулина, в якій ще з минулого року «заховалися» корисні поживні речовини для майбутньої рослини. Під снігом у цибулині сплять стебло, листочки та квіточка. І тільки тоді, коли весняне сонечко прогріє землю, торкнеться своїм теплом цибулинка, підсніжник «прокинеться», швидко почне рости і, нарешті, зацвіте. Це буває у лютому-березні. Але коли зима тепла і безсніжна, то бутони підсніжників з'являються і в січні.

Пленталась якось по замерзлій землі сива Зима, знесилена вщент, але здаватися їй не хотілося. Ось і поклікала вона на допомогу своїх слуг –

Північного Вітра і Холоднечу. Вітрові наказала затулити темною хмарою сонце, а Холоднечу послала під снігову ковдру розповісти всім квітам і травам, що Весна не прийде і нема чого висовувати голови з-під снігу. Засумували і затремтіли квіти... Тільки один маленький Підсніжник не злякався. Він хоробро підняв голову, піднявся і проламав льодяну шкірочку. По всій землі гуляли Холоднеча і Північний Вітер, але Підсніжник не здавався під натиском негоді і вперто чекав появи Сонця. І воно з'явилося. Зрадів Підсніжник! Голосно задзвенів квіточкою-дзвіночком, сповіщаючи друзям про прихід Весни. Так разом Сонце і маленький хоробрий Підсніжник перемогли злюку Зиму.

Є ще й інша оповідка. Коли на землі з'явився сніг, йому теж захотілося прикрасити себе яскравими квітами, та йому дістався лише білий підсніжник.

Проте сніг так зрадів квіточці, що дозволив їй цвісти прямо під сніговою ковдрою.

У наших лісах ростуть підсніжники звичайні. З цибулинок зірваної квітки на другий рік не виростає підсніжник і не вітатиме весну. Підсніжник, як дитина: щоб зацвісти з насінини, йому потрібно від 6 до 12 років.

ПЛАВУН ЩИТОЛИСТИЙ

Nymphoides peltata (S.G. Gmel) O. Kuntze

Родина. Бобівникові – *Menyanthaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид (третинний релікт) з диз'юнктивним ареалом.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий. Утворює рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою. Червона книга Польщі, вид, якому загрожує вимирання. Червона книга Республіки Білорусь, вид на межі зникнення. Охороняється в Росії, його занесено до регіональних Червоних книг (Червона книга Брянської області, вид, що знаходиться під загрозою зникнення), а також до Червоних книг Словаччини та Чехії.

Фото Л. Юглічек

Поширення. Центральна, Атлантична та Східна Європи, Середземномор'я, Кавказ, Західний і Східний Сибір, південь Далекого Сходу, північ Середньої Азії, Туреччина, Іран, Монголія, Китай та Японські острови. Вид занесений у Північну Америку. В Україні: Степ – спорадично; Полісся та Лісостеп – рідко; у Хмельницькій області виявлений в Південному Бузі та риборозплідних ставках сіл Чорний Острів Хмельницького району та Ставниця Летичівського району; біля с. Марківці Летичівського району, у гирлі р. Вовк та в заплаві р. Бужок у м. Летичеві, в м. Ізяславі на р. Горинь.

Чисельність. Утворює досить щільні багаточисельні популяції, чому сприяє викошування повітряно-водної рослинності у риборозвідних ставках.

Умови зростання. Гідрофіт, карбонатofil. Зростає в евтрофних непроточних чи проточних водоймах (природних та штучних) на мілководді (від 30 см до 50 см) з піщаними та мулистопіщаними відкладами; росте в угрупованнях водних рослин і виступає як домінант. Зазвичай формує монодомінантні ценози.

Рослини в міфах та легендах

ПОДІБНИЙ НА НІМФУ І ОЗБРОЄНИЙ ЩИТОМ

Латинська назва роду *Nymphoides* перекладається як «подібний на німфу», а видова назва *peltata* – «озброєний щитом». Німфа була дуже гарним божеством спокійної рівнинної річки і сама мала такий спокійний характер. Коли ж до міста, яке розкинулось на березі річки, підійшли вороги, вона кинулась його захищати. Вночі розставила по всій річці капкани зі стебел та листків. Вороги, намагаючись перепливати річку і добратись до міста, заплутувались у них. Німфа з щитом у ранковому тумані виникала над річкою то в одному місці, то в іншому, лякаючи насмерть ворогів. Врешті, ті відступили. Німфа кинула щит у воду, і на тому місці виросла рослина з листками, подібними на щит та довгим повзучим кореневищем – плавун щитолистий.

Причини зміни чисельності. Осушення, забруднення та засолення водойм.

Культивування. Вид не культивується у Хмельницькій області.

Заходи охорони. Охорона водойм, недопущення їх осушення на тривалий час, заборона руйнування прибережних ділянок, штучного регулювання рівня води у водоймах, її забруднення та викошування травостою в місцях зростання виду. Місцезростання на території Хмельниччини охороняється в гідрологічному заказнику загальнодержавного значення «Башта». Вид потребує охорони.

ПЛАУН РІЧНИЙ

Плаун колючий
Lycopodium annotinum L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Плаунові – *Lycopodiaceae*

Наукове і практичне значення. Палеоарктичний лісовий вид на південній межі свого ареалу; декоративний, лікарський, жиросімейний.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. Вид на межі ареалу. На Хмельниччині – вид під невеликою загрозою. В Польщі вид включено в Список видів, що охоплені суворю охороною.

Поширення. Західна і Східна Європа, Середземномор'я, Кавказ, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід; в Україні: часто трапляється в Карпатах, спорадично – на Поліссі, дуже рідко – в Лісостепу; у Хмельницькій області: на території східної частини Малого Полісся (Ізяславський, Славутський, Шепетівський райони) вид досить поширений і утворює угруповання.

Умови місцезростання. Вологі знижені екотопи на торф'янистих ґрунтах; соснові, березово-соснові та дубово-соснові ліси, угруповання соснового лісу крушиново-колючеплаунового, березово-соснового лісу колючеплаунового, дубово-соснового лісу крушиново-колючеплаунового.

Чисельність. У малополіській частині Хмельницької області вид досить поширений. Завдяки сланкому стеблу рослина формує густі великі зарості. Популяції стабільні, переважно багаточисельні, займають великі площі. Вид утворює угруповання груп асоціацій соснового лісу колючеплаунового, соснового лісу крушиново-колючеплаунового, березово-соснового лісу колючеплаунового, дубово-соснового лісу крушиново-колючеплаунового.

Причини зміни чисельності. Рубки лісів, осушення екотопів, збір пагонів на букети, вінки. Щоб вироста нова доросла особина плауна, повинно пройти 20 років. Цей аргумент також вказує на необхідність охорони плауна колючого.

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Збереження оселищ. Ділянки ценозів, в яких домінує плаун колючий, охороняються на території РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся», пам'ятки природи «Три дуби».

*Ботанічний глосарій***ЧОМУ БАГАТОРІЧНИЙ ПЛАУН НАЗВАЛИ РІЧНИМ?**

Плаун річний – багаторічна вічнозелена трав'яниста рослина, заввишки від 10 см до 30 см. Пагони її повзучі, довгі, циліндричні, негусто вкриті лінійно-ланцетними жорсткими (колючими) листками, спрямованими догори, і нагадують вовчу лапу. Звідси і походить наукова назва роду *Lycopodium*, що в перекладі з грецької означає «вовча лапа». Цю назву дав ще у XVI столітті німецький ботанік Табернемонтан. Плауном річним рослину назвали тому, що кожен рік у неї формується кільце притиснутих до стебла листочків. Порахувавши такі кільця, можна визначити вік різних частин рослини.

ПЛАУНЕЦЬ ЗАПЛАВНИЙ

Лікоподієла заплавна
Lycopodiella inundata (L.) Holub

Родина. Плаунові – *Lycopodiaceae*

Наукове і практичне значення. Вид зростає у невластивих для плаунових умовах. Входить у трав'яно-моховий флороценогенетичний комплекс, де презентує древній автохтонний елемент. Лікарський вид.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – вид, що перебуває під критичною загрозою зникнення.

Червона книга Білорусі, потенційно вразливий вид. Охороняється в Росії, де включений до Червоних книг кількох регіонів (наприклад, Червоної книги Брянської області, рідкісний); Червоних книг Словаччини, Чехії.

Фото А. Ковальчука

Поширення. Голарктичний вид, поширений у Європі, в Західному і Східному Сибіру, на Далекому Сході, в Північній Америці; в Україні: зрідка трапляється на Поліссі, рідше – у Карпатах, Закарпатті, ще рідше – в лісостеповій та степовій зонах на річкових терасах; у Хмельницькій області місцезростання виду виявлені на півночі в урочищі «Сільце» на Славутчині.

Умови місцезростання. Цей найменший плаун Хмельниччини (заввишки від 2 см до 10 см) зростає на вологих та мокрих пісках, торфовищах, берегах водойм, мокрих болотистих луках. Маючи слабку конкурентну здатність, часто трапляється в несформованих ценозах на ділянках, що зазнали антропогенного впливу. У виявленому на території Славутського району місцезнаходженні зростає у вологому заболоченому зниженні на місці зарослої, вірогідно штучної, водойми на терасі Горині.

Чисельність. Виявлене лише одне місцезростання на території Хмельниччини. Тут плаунець заплавної утворює багаточисельну популяцію, має добру життєвість.

Причини зміни чисельності. Зміна гідрологічного режиму територій, осушування боліт, освоєння річкових терас.

Культивування. Вид у культурі невідомий.

Заходи охорони. Потрібно контролювати стан популяцій. Місцезростання виду в області не охоплені охороною.

ПЛОДОРІЖКА БЛОЩИЧНА

Зозулинець блощичний

Anacamptis coriophora (L.) R.M. Bateman, Pridgeon et M.W. Chase
Orchis coriophora L.

Фото В. Гелюти

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Європейсько-середземноморсько-малоазійський вид на північній межі ареалу. Декоративна рослина. Медонос. Використовується у народній медицині.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

Вид занесений до Додатку II CITES.

Поширення. Центр, Атлантична та Східна Європа, Середземномор'я, Кавказ, Мала Азія; в Україні: Закарпаття, Українські Карпати, Передкарпаття, Розточчя, Опілля, Полісся, Лісостеп – спорадично, Степ – дуже рідко; у Хмельницькій області: Городоцький, Чеме́ровецький, Віньковецький, Новоушицький райони.

Умови зростання. Геліофіт, мезофіт, витримує незначне затінення, зростає на заболочених луках (серед вологих чагарників, у западинах) на лужних, нейтральних або слабокислих ґрунтах.

Чисельність виду. Популяції нечисленні (по кілька особин).

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов і циклу розвитку виду внаслідок господарської діяльності, викопування бульб як лікарської сировини.

Культивування: у Хмельницькій області в культурі не виявлений.

Заходи охорони. Вид охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій.

ПЛОДОРІЖКА ПІРАМІДАЛЬНА

Анакамптис пірамідальний

Anacamptis pyramidalis (L.) Rich.

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Вид на північній межі ареалу. Декоративна рослина. Медонос. Використовується у народній медицині.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – зниклий?

Вид занесений до Додатку II CITES.

Поширення. Центр, Атлантична та Східна Європа, Середземномор'я, Західна і Мала Азія; в Україні: Західний Лісостеп, Крим; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Городоць-

кий райони (за літературними даними, зараз місцезростання не підтверджені).

Умови зростання. Геліофіт, мезофіт, витримує незначне затінення; луки, чагарники, лісові галявини.

Чисельність виду. Місцезростання виду не виявлені.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов і циклу розвитку виду внаслідок господарської діяльності, викопування бульб як лікарської сировини.

Культивування. У Хмельницькій області в культурі не виявлений.

Заходи охорони. Необхідно виявити нові місця зростання. За умови повторного виявлення виду слід контролювати стан популяції, не допускати порушення умов зростання.

Фото А. Ковальчука

ПЛОДОРІЖКА САЛЕПОВА

Зозулинець салеповий

Anacamptis morio (L.) R.M. Bateman, Pridgeon et M.W. Chase
Orchis morio L.

Фото Х. Хілевар

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Європейсько-середземноморсько-азійський вид на східній межі ареалу. Лікарська, декоративна та медоносна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.

Вид занесений до Додатку II CITES.

Поширення. Вид поширений у Європі, Середземномор'ї; в Україні: в Українських Карпатах, Передкарпатті, Розточчі, Опіллі, на півдні Полісся, в Лісостепу, Криму – спорадично; вздовж Дніпра дуже рідко заходить до степової зони; у Хмельницькій області: в Ізяславському, Хмельницькому, Волочиському, Кам'янець-Подільському районах.

Умови зростання. Світлолюбний, теплолюбний, до ґрунтів невибагливий; займає лучні й степові схили південної та південно-західної експозиції, галявини, узлісся.

Чисельність виду. Локальні популяції нечисленні, часто складаються з невеликих груп, іноді рослини трапляються поодиночі. Кількість скорочується.

Причини зміни чисельності. Зривання на букети та збирання з метою одержання лікарської сировини (салепу), зменшення плодоношення і загальне пригнічення рослини через викопування, викошування, випасання та надмірне нерегламентоване рекреаційне навантаження.

Культивування. На Хмельниччині в культурі не виявлений.

Заходи охорони. Охороняється в урочищі «Запуст» Городоцького району. Необхідно постійно контролювати стан популяцій, здійснити додаткові дослідження виду у природі та культурі, створити заказники, розробити методи насінневого відновлення та вирощування рослини в ботанічних садах.

КОМАХОЇДНІ РОСЛИНИ

Виявляється, є рослини-хижаки. Їхня будова адаптована для лову і переварювання невеликих тварин, в основному комах, тому цих рослин називають комахоїдними. Чому рослини вирішили харчуватись не по-рослинному? Такий спосіб живлення – це пристосування до існування в місцях, де ґрунти дуже бідні на поживні речовини (оліготрофних болотах, торфовищах, пісках). У рослин-хижаків слабо розвинена коренева система і немає мікоризи, яка б допомагала витягувати з субстрату потрібні мінеральні речовини. Саме тому вони обрали особливу стратегію виживання – здатність вловлювати дрібних тварин і з'їдати їх. З тіла жертви рослини отримують такі необхідні N, P, K, S та інші елементи й органічні речовини. Одні з рослин-хижаків харчуються переважно комахами (росички, непентеси, сарацинії), інші водні – дрібними рачками, інфузоріями (пухирники, альдрованди), треті – личинками комах, дрібними червами, мальками риб, пуголовками, жабами, ящірками. А непентеси поїдають навіть щурів та невеликих птахів.

Ботанічні
цікавинки

Комахоїдні – високоспеціалізовані рослини. В процесі еволюції вони виробили цілий ряд пристосовань. Їхні листки перетворилися на різні ловильні структури:

- листки у формі глечиків із подвійним шаром воску. Верхній шар воску паралізує органи комах, які використовуються для утримання на поверхні. Нижній шар робить поверхню глечика дуже слизькою – не втримуються навіть комахи, здатні рухатися по вертикальному склу, і падають у глечик;

- захоплення за типом капкану (венерина мухоловка, альдрованда). Листок набуває форми пастки: черешок відіграє роль петлі, а листкова пластинка утворює дві облямовані зубцями частки. Кожна з них має чутливі волоски, дотик тварини до них приводять пастку у рух;

- липкі пастки; листки росички та жирянки виділяють клейку цукристу речовину. Сівши на листок, комахи прилипають до неї;

- засмоктувальні пастки з ефектом утягування за допомогою ловильних пухирців (пухирники).

Цікаво, що для всіх типів захоплення комах характерне виділення аромату.

У багатьох комахоїдних рослин виявлено «пружинні» клапани, що приводяться в рух за допомогою електричних імпульсів, які генерує сама рослина. Швидкі рухи здійснюються завдяки змінам тургору клітин і запускаються за допомогою потенціалів дії у відповідь на подразнення чутливих волосків. Під час подразнення в листках комахоїдних тварин спостерігаються електричні явища, що нагадують явища, які відбуваються під час поширення подразнень у нервово-м'язових структурах тварин і людини. Швидкість поширення потенціалу дії в листку мухоловки – 2 см/с, а в листку росички – приблизно 0,5 см/с. Рухи росички також більш повільні. Чутливість волосків настільки висока, що вони відчувають масу волосини людини (0,00082 г).

Для закриття листка венериної мухоловки потрібно, щоб комаха двічі зачепила один й той самий волосок або послідовно два різних волоски з інтервалом не більше 20 с. Якщо інтервал становить більше 20 с, то швидкість реакції листка знижується, і він закривається. Якщо інтервал між подразненнями більший, ніж інтервал від 40 с до 50 с, листок залишається нерухомим. Таким чином виключаються зайві рухи листка під дією випадкових поштовхів.

У рослин-хижаків позаклітинне травлення – гідролітичні ферменти виділяються назовні листка, в порожнину глечика, пухирця тощо. Тонучи у травному соці, спіймані тварини перетравлюються секретами численних залоз. Травлення відбувається за допомогою рослинних літичних екзоферментів, грибних літичних екзоферментів та симбіотичних бактерій. У травних соках рослин є пепсиноподібний фермент, подібний до тваринного пепсину і грибного мукорпепсину. Для роду *Непентес* відомий пепсиноподібний фермент непентезин, який розкладає білки здобичі на амінокислоти. Ці сполуки постачають рослині азот, якого часто бракує в місцях її проживання. Непентезин активний лише у кислому середовищі, тому тут виробляється також мурашина кислота. Екзоскелети комах – ще одне потенційне джерело азоту. Вони цілком складаються з майже неподатливої до руйнації речовини – хітину. Проте непентес виділяє фермент, що розчиняє і цей матеріал. Як вказує англійська дослідниця І. Хеслоп-Харрісон (1976), біохімічними дослідженнями встановлені такі ферменти, що виробляються залозами комахоїдних рослин: пероксидаза, альбонуклеаза, ліпаза, естераза, кисла фосфатаза, амілаза. В травному соці також виявлені кислі полісахариди, що складаються з ксилози, маннози, галактози і глюкуронової кислоти. Під дією такого складного секрету за відносно короткий час комаха розкладається і її вміст поступово всмоктується тими ж залозами всередину рослини.

Комахоїдні покритонасінні – бічна гілка еволюції, яка не стане домінуючою, оскільки основою екосистем є автотрофи, а не гетеротрофи.

У флорі України наявні 2 родини комахоїдних рослин – росичкові (*Droseraceae*), що представлена двома родами – росичка (*Drosera* L.) та альдрованда (*Aldrovanda* L.), і пухирникові (*Lentibulariaceae*), що представлена двома родами – товстянка (*Pinguicula* L.) та пухирник (*Utricularia* L.). До цих чотирьох родів належать 11 видів комахоїдних рослин. Більшість родів представлені декількома видами, лише у роді альдрованда – один вид – альдрованда пухирчаста (*Aldrovanda vesiculosa* L.) [3]. У флорі Хмельницьчини є 6 видів комахоїдних рослин: пухирник звичайний, пухирник малий, пухирник середній, росичка англійська, росичка середня та росичка круглолиста.

ПУХИРНИК МАЛИЙ

Utricularia minor L.

Родина. Пухирникові – *Lentibulariaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісна водна комахоїдна рослина, яка скорочує своє поширення, кормова, декоративна. Індикатор невеликих мілководних ацидотрофних замкнених і слабопроточних водойм з пониженням рівня води або пересиханням у літньо-осінній період. Піонерний вид бідних на поживні речовини водойм, які перебувають на початковій стадії розвитку рослинності.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.

У Польщі внесений у Список видів, охоплених суворою охороною. В Республіці Біло-

реть включений до Списку видів, що потребують профілактичної охорони.

Поширення. Арктика, Європа (Скандинавія, Середня та Атлантична), Кавказ, Західний та Східний Сибір, Далекий Схід, Середня Азія, Гімалаї, Японія, Китай, Північна Америка; в Україні: Полісся, Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Славутський, Шепетівський, Летичівський райони. В 1928 р. відмічався В. Козловим на захід від смт Чорний Острів у Хмельницькому районі.

Умови зростання. В прісноводних замкнених і малопроточних водоймах із мулисто-піщаними, мулистими, мулисто-торф'янистими і торф'янистими відкладами. В озерах, старицях, водоймах боліт, на мокрих торф'яниках на глибині від 5 см до 100 см. Ацидофіл. У Шепетівському районі пухирник малий зростає в еумезотрофному купинному болоті в угрупованні Рогіз широколистяний-осока висока-сфагнум. Інколи пухирник малий є співдомінантом рідкісного угруповання земноводногірчаково-малопухирникового, яке зростає в сла-

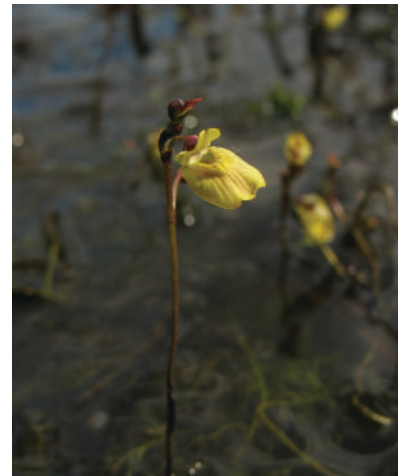

Фото А. Ковальчука

бопроточних або замкнених водоймах із товщею води до 1 м та мулисто-торф'янистими донними відкладами.

Чисельність. Популяції зазвичай малочисельні, інколи виступає співдомінантом угруповання. Утворює рідкісні угруповання формації *Utricularieta minoris*, занесені до Зеленої книги України.

Причини зміни чисельності. Коливання рівня води у водоймі, зміна гідрологічного режиму навколишніх територій, евтрофікація, забруднення водойм.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. У Хмельницькій області охороняється в НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка», урочищі «Сільце», озері «Три дуби». Необхідно забезпечити моніторинг стану популяцій, збереження оселищ, не допускати забруднення води та коливання її рівня в водоймах, де зростає вид.

КОМАХОЇДНІ ПУХИРНИКИ

Рід пухирник *Utricularia* L. охоплює близько 200 видів, переважно в східній частині тропічної Південної Америки, на півночі Центральної Африки, а також в Південно-Східній Азії та тропічній Австралії. В Європі відомо лише 6 видів, у флорі України – 4, флорі Хмельниччини – 3. Рід отримав свою назву завдяки наявності у його представників пухирців, які вловлюють дрібних водних тварин. Пухирці блідо-зеленкуваті, косояйцеподібної або кулястої форми. Вони розташовані на листках, рідше – стеблах рослин. В пухирці є ротовий отвір з розгалуженими волосками, які Чарльз Дарвін назвав антенами, а також декілька шорстких щетинок. Від верхнього краю ротового отвору відходить тонкий еластичний клапан. Спеціальні залози викачують з пухирця майже всю воду, аби клапан щільно затулювався під тиском води ззовні. На клапані назовні є велика кількість залоз. Вони виділяють клейку речовину та цукор, які приваблюють маленьких тварин. Клапан відкривається за найменшого дотику. Тиск змушує його відчинятися всередину, внаслідок чого здобич разом із водою засмоктується в пухирець, але назад вибратися не може. Далі клапан швидко закривається, вода викачується і розпочинається перетравлювання жертви.

ПУХИРНИК СЕРЕДНІЙ

Utricularia intermedia Hayne

Фото А. Ковальчука

Родина. Пухирникові – *Lentibulariaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісна водна комахоїдна рослина, яка скорочує своє поширення. Кормовий, декоративний вид.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області перебуває під загрозою зникнення.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою. В Польщі занесений до Списку видів, охоплених суворою охороною, як вид, що знаходиться під загрозою зникнення. В Білорусі включений у Список видів, що потребують профілактичної охорони.

Поширення. Арктика, Європа (Скандинавія, Середня та Атлантична), Кавказ, Західний та Східний Сибір, Далекий Схід, Середня Азія (Тянь-Шань), Середземномор'я, Японія, Китай, Північна Америка; в Україні: Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: Шепетівський, Ізяславський райони.

Умови зростання. Гігрофіт. Зростає в оліго- та мезотрофних, звичайно, замкнених водоймах, із шаром сфагнуму, який періодично затоплюється, та болотах із постійним рівнем води, мулувато-торфовими та торфовими донними відкладами, на мулистих берегах, у старицях та канавах на глибині від 10 см до 150 см; в угрупованні, утвореному пухирниками середнім та малим, а також пухирником середнім та сфагнами. Нерідко пухирник середній домінує в шарі води в угрупованнях осоки пухнастоплодої зі сфагнумом. На території РЛП «Мальованка» *Utricularia intermedia* виявлений в мезотрофних замкнених водоймах – канавах, водоймах боліт з мулисто-торф'янистими донними відкладами та помірним коливанням рівня води на сфагнумі; в угрупованнях ряски малої, жабурника звичайного.

Чисельність. Утворює невеликі популяції, зростає куртинами, добре помітними під час квітучості.

Причини зміни чисельності. Втрата природних екотопів, осушення водойм та прилеглих до них територій, забруднення води та коливання її рівня.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Не допускати забруднення води та коливання її рівня в водоймах, де зростає вид. Охороняється на території НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка».

РАННИК ВЕСНЯНИЙ

Scrophularia vernalis L.

Родина. Ранникові – *Scrophulariaceae*

Наукове і практичне значення. Вид із розірваним ареалом. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Середня Європа, Середземномор'я; в Україні: південь Лісостепу, Степу; у Хмельницькій області: Ізяславський, Білогірський райони.

Умови зростання. Мезофіт; росте в лісах.

Чисельність виду. Популяції нечисленні.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування, вирубування лісів.

Культивування. У Хмельницькій області в культурі не виявлений.

Заходи охорони. На території області не охороняється. Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій та створити природоохоронні території.

Фото А. Ковальчука

РОСИЧКА АНГЛІЙСЬКА

Drosera anglica Huds.

Родина. Росичкові – *Droseraceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісна комахоїдна рослина. Вид на південній межі поширення. Декоративний.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

В Республіці Білорусь включений до Списку видів, що потребують профілактичної охорони як рідкісний болотний вид із вразливими екотопами. В Польщі занесений у Червоний список судинних рослин Польщі як вид, що перебуває під загрозою. Включений у Червону книгу Брянської області як вид, що перебуває під загрозою зникнення.

Поширення. Північна частина Євразії та Північної Америки; в Україні: Полісся, Лісостеп, у Хмельницькій області: Летичівський, Деражнянський райони.

Умови зростання. Мезофіт; зростає на вогких місцях, на осоково-сфагнових болотах.

Чисельність виду. Популяції нечисленні.

Фото А. Ковальчука

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування, осушення та освоєння боліт, добування торфу, вузька екологічна амплітуда виду.

Культивування. У Хмельницькій області в культурі не виявлений.

Заходи охорони. Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій та створити природоохоронні об'єкти.

Ботанічні
цікавинки

КОМАХОЇДНІ РОСИЧКИ

В складі родини росичкових є 5 родів, які включають більше 100 видів. У флорі України – 2 роди: альдрованда (*Aldrovanda* L.) та росичка (*Drosera* L.). Рід росичка представлений 3 видами і гібридом між двома видами. Карл Лінней, засновник ботанічної номенклатури, в своїй праці «Філософія ботаніки» відзначав, що назва роду *Drosera* походить від слова «роса». Верхній бік та краї кожного листка росички вкриті волосками, що мають червону залозисту голівку, яку оточує крапелька тягучого липкого слизу. Саме ці крапельки, схожі на краплі роси, і дали назву роду. Комаху приваблюють блискучі солодкі краплі, вона до них підлітає і приліпає. Речовини краплі паралізують комаху. Листок закривається, і під впливом травних ферментів відбувається травлення. Рідкі речовини всмоктуються рослинними клітинами. Через кілька днів листок розкривається. Вітер здуває з нього тверді хітинові залишки комах.

В минулому в районах, багатих на верхові болота, листками росички парили молочні глечики, адже ці листки містять ферменти, які розчиняють білкові речовини, що залишилися у порах глиняного посуду.

Ще Ч. Дарвін помітив, що залозки на листочках реагують лише на живих істот, а український учений М.Г. Холодний довів, що росички відчують запах жертви – «мають рослинний нюх».

РОСИЧКА СЕРЕДНЯ

Drosera intermedia Hayne

Родина. Росичкові – *Droseraceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісна комахоїдна рослина. Вид на південно-східній межі поширення. Декоративний.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

В Польщі вид включено в Список видів, охоплених суворою охороною, і в Червоний список судинних рослин Польщі як вид, що перебуває під загрозою.

Поширення. Західна, Середня та Східна Європа; в Україні: Правобережний Лісостеп; у Хмельницькій області: Летичівський, Деражнянський райони.

Умови зростання. Мезофіт; зростає на вологих місцях, на осоково-сфагнових болотах.

Чисельність виду. Популяції нечисленні.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування, осушувальна меліорація.

Культивування. У Хмельницькій області в культурі не виявлений.

Заходи охорони. Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій та створити природоохоронні об'єкти.

Фото А. Ковальчука

РУТВИЦЯ СМЕРДЮЧА

Thalictrum foetidum L.

Фото В. Куделі

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид із розірваним ареалом, декоративний, отруйний.

Природоохоронний статус. Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

Поширення. Центральна, Південна, Східна Європа, Середня Азія, Далекий Схід; в Україні: Правобережний Лісостеп та Лівобережний Степ; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район (поблизу с. Кубачівка).

Умови зростання. Відкриті вапнякові відслонення; кам'янисто-вапнякові угруповання за участю авринії скельної, цибулі подільської, тонконога різнобарвного.

Чисельність виду. Єдине відоме місцезростання із кількох особин.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання.

Культивування. У межах Хмельниччини не культивується.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри» (Смотрицький каньйон). Потребує ретельного вивчення і контролю стану популяції.

Ботанічний глосарій

ЕФЕМЕРИ ТА ЕФЕМЕРОЇДИ

Необхідно розрізняти поняття ефемери та ефемероїди (табл. 4.5). Ефемери – однорічні трав'янисті рослини, які завершують повний цикл розвитку за дуже короткий вологий період (від 2-6 тижнів до 5-6 місяців). Розвиваються переважно рано навесні (лютий-травень), використовуючи час переважно до приходу засухи. Вони начебто випереджають її. Навесні в пустелі є волога в ґрунті, а температура повітря помірна. Ефемери використовують це і швидко закінчують свій ріст та розвиток. Так звані осінні ефемери починають розвиток ще з осені. Ефемери відносяться до мезофітів, але мають жаростійке насіння. Час проростання, тривалість життя і розміри рослин сильно відрізняються залежно від метеорологічних умов. Часто ефемери бувають дуже невисокі (1-3 см заввишки). Характерні для пустель, напівпустель, частково – степів. До ефемерів належать рослини різних родин: злакових, хрестоцвітих, макових тощо.

Таблиця 4.5

Порівняльна характеристика ефемерів та ефемероїдів

Ознака	Ефемери	Ефемероїди
Одно-, дво-, багаторічні	Однорічні	Багаторічні
Тип вегетації	Весняно-літньо-осіння або осінньо-зимово-весняна, наземна частина відмирає взимку або влітку	Осінньо-зимово-весняна, наземна частина відмирає влітку.
Тривалість циклу розвитку	Короткий цикл розвитку у вологий період	Короткий цикл розвитку у вологий період до розпускання листя на деревних рослинах
Екогрупа за ступенем пристосування до водного режиму	Мезофіти, але насіння жаростійке	Мезо-, мезогірофіти
Поширення	Аридні області (пустелі, напівпустелі), степи	Аридні області (пустелі, напівпустелі), лісостепи, широколистяні, мішані ліси
Приклади видів	Бурачок пустельний Рогоголовник серповидний	Підсніжник сніжно-білий Анемона дібровна Пшінка весняна Жовтяниця черговолиста Цибуля ведмежа

РЯБЧИК ГІРСЬКИЙ

Fritillaria montana Hoppe.

Родина. Лілійні – *Liliaceae*

Наукове і практичне значення. Вид з диз'юнктивним ареалом, на північно-східній межі ареалу. Пізньовесняний ефемероїд. Декоративна, медоносна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.

Вид включений до Додатку I Бернської конвенції.

Поширення. Центральна Європа, Балкани, Поділля; в Україні: Поділля (Хмельницька), Бесарабія (Чернівецька область); у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район (біля с. Устя).

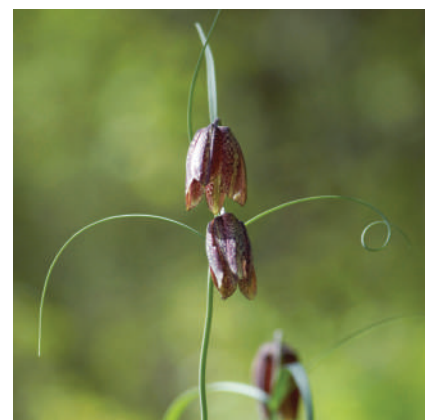

Фото М. Дребета

Умови зростання. Затінені вапнякові схили; зростає в лісах за участю дуба звичайного, дуба скельного, черешні, липи серцелистої разом із анемоною дібровою, анемоною жовтецевою, печіночницею звичайною.

Чисельність виду. Популяція нараховує майже 2000 різновікових особин.

Причини зміни чисельності. Збирання, викопування рослин, руйнування оселищ (вирубка лісу).

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, на колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри».

Заходи охорони. Охороняється у вилучених в користування НПП «Подільські Товтри» кварталах біля сіл Устя та Сокіл. Необхідно виявити та взяти під охорону всі місцезнаходження виду, контролювати стан популяції.

САЛЬВІНІЯ ПЛАВАЮЧА

Salvinia natans (L.) All.

Фото В. Гелюти

Родина. Сальвінієві – *Salviniaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид. Однорічна водна папороть. Кормова та декоративна рослина, має водорегуляційне значення.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – зниклий?

Вид занесений до Червоних книг Республіки Білорусь, вразливий вид, Брянської області Росії, вид перебуває під загрозою зникнення, Списку рослин, що підлягають суворій охороні в Польщі, вид перебуває під загрозою.

Поширення. Центральна Європа, Середземномор'я, Кавказ, Середня Азія, Західний Сибір, Китай, Японія, Північна Америка; в Україні: на всій території (в долинах Дніпра, Десни, Південного Бугу, Сіверського Дінця та інших рік); у Хмельницькій області: в долинах річок Південний Буг та Дністер. Відомостей про сучасні місцезростання виду немає.

Умови зростання. Мілководдя прісноводних стоячих і малопроточних водойм (глибина від 0,5 м до 2,5 м) з мулисто-піщаними та мулисто-торфовими відкладами, іригаційні канали; утворює самостійні угруповання, трапляється разом із ряскою малою.

Чисельність виду. Місцезростання не виявлені.

Причини зміни чисельності. Меліорація та надмірне рекреаційне використання екотопів, засолення та забруднення водойм.

Культивування. У Хмельницькій області невідоме.

Заходи охорони. Необхідно дослідити екотопи, в яких вид раніше зростав, виявити нові місцезростання. Не допускати забруднення, заболочування водойм.

САШНИК ІРЖАВИЙ

Schoenus ferrugineus L.

Родина. Осокові – *Scrophulariaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний центральноєвропейський реліктовий вид на східній межі ареалу в його острівній частині. Грунтозберігаючий, водоохоронний, торфотвірний вид.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. Формує рідкісні угруповання формації іржавосхенусово-гіпнової, які занесені до Зеленої книги України. У Хмельницькій області – зниклий?

У Польщі занесений до Списку видів, охоплених суворую охороною, як вид, що перебуває під загрозою.

Поширення. Центральна Європа, Скандинавський півострів, зрідка – Середземномор'я; в Україні: Мале Полісся, Волинська висо-

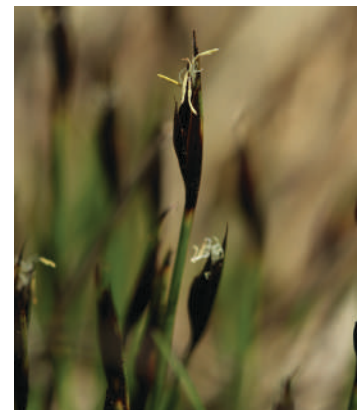

Фото А. Ковальчука

чина, Західне Поділля, Розточчя, Закарпаття; у Хмельницькій області: Летичівський район (цей локалітет датується 1977 роком, нові дані про зростання цього виду в області відсутні).

Умови місцезростання. Гігрофіт. Ростає на евтрофних обводнених карбонатних болотах. Домінант та співдомінант очеретяно-схенусових та молінієво-схенусових угруповань.

Причини зміни чисельності. Знищення екотопів. Як вид із вузькою екологічною амплітудою дуже чутливо реагує на зміну гідрологічного режиму території (осушення та освоєння карбонатних боліт).

Чисельність. Місцезростання не виявлене.

Культивування. У Хмельницькій області не культивується.

Заходи охорони. Необхідно виявити місцезростання виду, дослідити стан популяції, створити природно-заповідні території з метою збереження рідкісних ценозів.

СВЕРЦІЯ БАГАТОРІЧНА

Swertia perennis L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Тирличеві – *Gentianaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний європейський вид із розірваним ареалом. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

Поширення. Південна, Середня Європа; в Україні: Карпати, Мале Полісся, Поділля; у Хмельницькій області: Ізяславський, Білогірський райони.

Умови зростання. Гігрофіт; росте на болотах.

Чисельність виду. Популяції нечисленні.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування, осушення боліт.

Культивування. У Хмельницькій області в культурі не виявлений.

Заходи охорони. Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій та створити природоохоронні території.

СИТНИК БУЛЬБИСТИЙ

Juncus bulbosus L.

Родина. Ситникові – *Juncaceae*

Наукове і практичне значення. Центральноевропейський вид на східній межі ареалу; декоративний, берегозахисний.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області даних для оцінки природоохоронного статусу виду недостатньо.

Червоний список МСОП, вид під незначною загрозою.

Поширення. Скандинавський півострів, Центральна, Атлантична, Східна Європа, Середземномор'я; в Україні: Закарпаття, Правобережне Полісся; у Хмельницькій області: Ізяславський район.

Умови місцезростання. Кислі бідні ґрунти, обводнені (постійно чи періодично) мікропониження навколо неповністю зарослих заболочених водойм, серед або навколо сфагнових боліт; обводнені місця заплавл; в асоціації Осока омська-осока пухнатоплода-сфагнум.

Чисельність. Виявлено лише дві невеликі популяції.

Причини зміни чисельності. Осушення боліт, зменшення зволоження, пересихання невеликих водойм, збільшення евтрофізації водойм та боліт.

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Збереження оселищ. Заборона осушення водойм, в яких вид зростає. Заборона робіт, що призводять до зміни гідрологічного режиму території. Місцезростання виду охороняються в НПП «Мале Полісся».

Фото А. Ковальчука

СКОПОЛІЯ КАРНІОЛІЙСЬКА*Scopolia carniolica* Jack.

Фото М. Рябого

Родина. Пасльонові – *Solanaceae***Наукове і практичне значення.** Центральноєвропейський вид на східній межі ареалу. Декоративна, лікарська, отруйна рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, неоцінений. Формує рідкісні угруповання, занесені до Зеленої книги України. У Хмельницькій області – вразливий.**Поширення.** Центральна та Східна Європа, Кавказ; в Україні: Карпати, Правобережний Лісостеп; у Хмельницькій області: Городоцький, Чемеровецький, Кам'янець-Подільський райони.**Умови місцезростання.** Затінені місця, вапнякові схили; дубово-грабові, грабові, ясеневі ліси, зростає разом із цибулею ведмежою, анемоною жовтецевою, анемоною дібровою, рівноплідником рутвицелистим.**Чисельність.** У різних популяціях рослина налічує від кількох сотень особин до 10000.**Причини зміни чисельності.** Зміна рослинного покриву, викопування кореневищ.**Культивування.** Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, на колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри».**Заходи охорони.** Контролювати стан популяцій на території Панівецької дачі, Свіршковецького та Залісецького лісів, припинити заготівлю кореневищ. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри».**СОН ВЕЛИКИЙ***Pulsatilla grandis* Wend.**Родина.** Жовтецеві – *Ranunculaceae***Наукове і практичне значення.** Центральноєвропейський вид на східній межі ареалу; декоративний, медоносний, отруйний.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.

Занесений у Додаток I Бернської конвенції, Додаток II Директиви ЄС про біотопи.

Поширення. Середня Європа; в Україні: правобережна частина; у Хмельницькій області: Городоцький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.**Умови зростання.** Вапнякові відкриті схили, лучно-степові, степові (чагарниковий степ та відкриті степові) ділянки; угруповання сеслерії Хейфлера, ковили волосистої, разом із горицвітом, соном чорніючим.**Чисельність.** Малочисельні популяції в окремих локалітетах, трапляються спорадично.**Причини зміни чисельності.** Зривання на букети, випасання, викошування, витоптування, випалювання травостою, викопування, терасування схилів, виїмка вапняку.**Культивування.** Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, на колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри».**Заходи охорони.** Охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Потрібно контролювати стан популяцій, призупинити викопування та зривання на букети. Необхідно вивчати вид за межами заповіданих територій.

Фото М. Рябого

СОН ЛУЧНИЙ

Сон чорніючий

Pulsatilla pratensis (L.) Mill. (*Pulsatilla nigricans* Stoerck)

Фото М. Дребета

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративний, медоносний, отруйний вид.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – близький до загрозливого стану.

Червона книга Республіки Білорусь, потенційно вразливий вид. Червона книга Російської Федерації, рідкісний вид. Охороняється в Польщі.

Поширення. Південна, Центральна, Східна Європа; в Україні: Полісся, Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.

Умови зростання. Відкриті вапнякові схили; лучно-степові, степові (кущовий степ, відкритий степ), лісові галявини в угрупованні сеслерії Хейфлера, ковили волосистої, костриці валійської.

Чисельність виду. Багаточисленні популяції зустрічаються спорадично.

Причини зміни чисельності. Зривання на букети, випасання, викошування, витоптування, випалювання травостою, викопування, терасування схилів, виїмка вапняку.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, на колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри».

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», в заказнику «Дністровський» Новоушицького району. Потребує контролю стану популяцій та заготівлі сировини. Необхідно вивчати вид за межами заповіданих територій.

Рослини в міфах та легендах

ПУХНАСТА КРОЛЕВА

Модний, пухнастий, м'який козушок із сріблястих ворсинок – це одяг сон-трави. Ним квіточка захищається не тільки від весняних холодів і заморозків, але й від променів весняного сонця, яке пригріває все сильніше. Опушені рослини не переохолоджуються і не перегріваються.

А ростуть ці дивовижні рослини і в нас – на степових схилах Придністров'я.

Серед торішньої трави, ніби розсипані то сріблясті, то золоті кулі. Вдень, як тільки сонечко пригріє схили горбів, кульки перетворюються на темно-фіолетові, синюваті, а інколи й білі келихи з яскраво-жовтою серединкою. Перед кожним дощем та на ніч квітки закриваються, схиляють на стеблі свої голівки, перетворюючись знову в теплі кульки. Враження таке, ніби вони справді засинають. Ось і назвали рослину сон-травою. Насправді похилення голівок-

«дзвоників» сприяє збереженню тепла, яке виділяється рослиною під час дихання і захищає її від холоду. Крім того, схилені квітки захищаються від попадання на них холодної роси і дощу. Цілком можливо, що назва рослини пов'язана із її снодійними властивостями. За повір'ями, тварини, пожувавши корінь сон-трави, впадали в глибокий сон.

У скандинавському епосі «Едда» красуні Брунгільді, яка ніяк не могла заснути, під голову поклали пучечок сон-трави – і дівчина відразу ж заснула. За повір'ям слов'ян, якщо покласти сон-траву на ніч під подушку, то уві сні можна побачити своє майбутнє. Проте не варто забувати, що ця рослина містить отруйні речовини. Іноді квітку називають ще й «королевою весняної флори».

Якщо зігнути і поглянути на неї проти світла, то ніби потрапляєш у казку. «Модний козушок» переливається всіма кольорами веселки.

А квітка – справжня королева. Дуже боляче дивитися на зів'ялі букетики соню, які люди викидають на узбіччя дороги, бо ж квіточки без води довго не живуть. А ще гірше, коли люди викопують рослини. Тоді їх і в природі не стає, і біля оселі вони не приживаються.

Тож краще подивитися на ніжний сон, доторкнутися до його м'якої пухнастої квітки, щоб зіграла вона своїм теплом і зробила нас добрими.

СОН РОЗКРИТИЙ*Pulsatilla patens (L.) Mill. s.l.***Родина.** Жовтецеві – *Ranunculaceae***Наукове і практичне значення.** Вразливий європейський вид, близько від південної межі ареалу, декоративний.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – вид, що перебуває під загрозою зникнення.

Вид занесений до Додатку I Бернської конвенції і Додатку II Директиви ЄС про біотопи.

Поширення. Середня та Східна Європа, Скандинавія, південь Західного Сибіру; в Україні: Полісся, Лісостеп, Північний Степ, Прикарпаття та Розточчя; в Хмельницькій області: Ізяславський та Чемеровецький райони.**Умови зростання.** Ксеромезофіт. Не витримує затінення, обирає відкриті сонячні ділянки. У західних районах і Лісостепу, Степу зростає в лучних степах, остепнених луках на чорноземах або рендзинах; на півдні Полісся – в соснових, дубово-соснових лісах, на лісових галявинах, узліссях, у зрубах, на дерново-підзолистих ґрунтах. В Ізяславському районі вид зростає на узліссі соснового лісу.

Фото М. Рябого

Ботанічні
цікавинки**СОН-ТРАВА ЗАКОПУЄ
СВОЇ ПЛОДИ**

У травні-червні сон розкритий утворює плід – довгастий сильноволосистий багатогорішок. Його довжина разом зі стовпчиками становить від 4 см до 6 см. Зрілий плід може закопувати сам себе в ґрунт за допомогою гігроскопічної ості. Через коливання вологості остя закручується і вгвинчує плід у ґрунт.

Чисельність. Єдине малополіське місцезростання виду нараховувало 7 особин, а в заказнику «Івахновецький» (НПП «Подільські Товтри») – 12 різновікових особин.**Причини зміни чисельності.** Знищення степових та лучно-степових екотопів, надмірне випасання худоби, часте випалювання травостою, зривання рослин на букети, викопування генеративних особин для озеленення.**Культивування.** Не культивується.**Заходи охорони.** Охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Заборонено збирання рослин, заготівлю для пересаджування, торгівлю рослинами, порушення умов зростання (неконтрольовану рекреацію та випасання худоби).**ТОВСТЯНКА ЗВИЧАЙНА***Pinquicula vulgaris L.***Родина.** Пухирникові – *Lentibulariaceae***Наукове і практичне значення.** Вид на південно-східній межі ареалу. Декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

Охороняється в Польщі як вид під критичною загрозою, вимираючий; у Республіці Білорусь – як вид, що перебуває під загрозою зникнення.

Поширення. Арктика, Європа (крім крайнього півдня), Кавказ, північна частина Азії, Північна Америка; в Україні: Волинська височина, Мале Полісся, Західне Полісся, Поділля, Українські Карпати; у Хмельницькій області: Летичівський район.**Умови зростання.** Зростає на багатих на кальцій ґрунтах на відкритих вологих місцях та евтрофних болотах; переважно осоково-гіпнових, заболочених луках.

Фото А. Ковальчука

Чисельність виду. Популяція нечисленна. Потрібно провести контроль стану популяції.**Причини зміни чисельності.** Осушення та освоєння боліт та лук. Вид швидко зникає при осушенні місць зростання.

Культивування. Вирощується в Хмельницькому обласному еколого-натуралістичному центрі учнівської молоді.

Заходи охорони. Необхідно виявити та взяти під охорону всі місцезнаходження виду, контролювати стан популяцій, заборонити меліоративні роботи на ектопах та прилеглих до них територіях.

ФІАЛКА БІЛА

Viola alba Bess.

Родина. Фіалкові – *Violaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративний, медоносний вид.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Центральна Європа; в Україні: Закарпаття, Лісостеп, Степ і Крим; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Чемеровецький райони.

Умови зростання. Світлі відкриті чи напівзатінені ділянки; дубово-грабові, грабові ліси.

Чисельність виду. Невеликі групи чи одиничні екземпляри, спорадично.

Причини зміни чисельності. Вирубування лісів, зривання на букети.

Культивування. Вирощується у Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському дендропарку, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, на колекційній ділянці Хмельницького обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді, присадибних ділянках мешканців області.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри» (Кам'янець-Подільський дендропарк, урочище «На валу»). Потребує вивчення популяцій та виявлення нових місць зростання.

Фото Ю. Шумбера

ЦИБУЛЯ ВЕДМЕЖА

Allium ursinum L.

Родина. Цибулеві – *Alliaceae*

Наукове і практичне значення. Середньоєвропейський гірський вид, представлений в Україні окремим підвидом. Пізньовесняний ефемероїд; харчовий, лікарський, ефіроолійний.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – вразливий. Утворює рідкісні угруповання, занесені до Зеленої книги України: грабово-ясеново-звичайнодубових лісів із домінуванням у травостої цибулі ведмежої та липово-грабово-звичайнодубових лісів з домінуванням у травостої цибулі ведмежої.

Вид занесено до Червоних книг Чехії, Словаччини, Польщі.

Поширення. Атлантична, Середня і Східна Європа, Скандинавія, Кавказ, Мала Азія; в Україні: Лісостеп (в основному Правобережний), Карпати та Передкарпаття, Полісся та східна частина Лісостепу; у Хмельницькій області: в центральній та південній частинах.

Умови зростання. Мезофіт. Зростає на багатих вологих некісліх ґрунтах в широколистяних та мішаних лісах (дубово-грабових, букових, похідних грабових, сосново-дубових).

Чисельність. На північних територіях Хмельниччини зрідка трапляються невеликі популяції, подекуди (в Шепетівському районі) – великі популяції. В центральній та південній частинах області відмічаються досить великі за площею та чисельністю популяції. Рослина домінує в рослинному покриві, утворюючи рідкісні угруповання.

Причини зміни чисельності. Заготівля левурди як лікарської сировини та для споживання в їжу (раніше використовували листки рослини лише в салати, зараз їх також консервують), знищення оселищ (вирубування лісів, витоптування травостою, пожежі).

Фото М. Рябого

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, на колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри», приватних садибах.

Ботанічний глосарій

ЦИБУЛЯ, ШО ПАХНЕ ЧАСНИКОМ

Під час цвітіння цибуля ведмежа (черемша, левурда) виділяє велику кількість запашних ефірних масел. В теплі сонячні травневі дні на лісових галявинах, де вона квітує, стоїть сильний часниковий запах. Очевидно, з цим пов'язана родова назва рослини. Вона походить від слова *allium* (так називали часник римляни) або кельтського *all* – «пекучий», а видова назва *ursinum* – «ведмежий» вказує на те, що цибуля ведмежа і ведмідь мають спільні місця проживання.

листіків та цибулин для споживання, вирубку корінних порід у лісах, де зростає цибуля ведмежа, охороняти оселища.

Заходи охорони. Місцезростання виду в області охороняється на території НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри» та інших природно-заповідних територіях. Необхідно контролювати стан популяцій, заборонити заготівлю

ЦИБУЛЯ КОСА

Allium obliquum L.

Родина. Цибулеві – *Alliaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид із розірваним ареалом, декоративний, медоносний, харчовий.

Природоохоронний статус. Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

Охороняється в Російській Федерації (Башкортостан, Самарська, Челябінська області, Красноярський край).

Поширення. Південна Європа, Південний Урал, Алтай; в Україні: Поділля; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район, це єдине місцезростання в Україні.

Умови зростання. Вапнякові відкриті схили, кам'янисті осипища; агломерації кальцепетрофітних рослин за участю шиверекиї подільської, цибулі подільської, ковили волосистої.

Чисельність. Популяція налічує майже 2000 рослин, стан задовільний.

Причини зміни чисельності. Насіння та молоді рослини змиваються потоками води.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, на ділянці Кам'янець-Подільського еколого-натуралістичного центру, колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри».

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Необхідно контролювати стан екотопу, вести моніторинг популяції.

Фото М. Рябого

ЦИБУЛЯ КРУГЛОНОГА

Allium sphaeropodum Klok.

Фото О. Карала

Родина. Цибулеві – *Alliaceae*

Наукове і практичне значення. Ендемічний вид із розірваним ареалом (західнопричорноморсько-придністровський), декоративний, медоносний, харчовий.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

Поширення. Центральна Європа; в Україні: Поділля, Західне Причорномор'я; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район (між селами Жовтневе та Мукша).

Умови зростання. Вапнякові відкриті схили, кам'янисті осипища; агломерації кальцепетрофітних рослин за участю цибулі подільської, ковили волосистої.

Чисельність. Популяція налічує близько 20 рослин, стан задовільний.

Причини зміни чисельності. Випасання худоби, виїмка вапняку, низька конкурентність проростків.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Необхідно контролювати стан екотопу, вести моніторинг популяції.

ЦИБУЛЯ ПЕРЕОДЯГНЕНА

Allium pervestitum Klok.

Родина. Цибулеві – *Alliaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий та ендемічний вид із розірваним ареалом, декоративний, медоносний, харчовий.

Природоохоронний статус. Червона книга України, зникаючий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

Поширення. Центральна та Східна Європа; в Україні: Поділля, Західне Причорномор'я; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район (села Слобідка-Гуменецька, Привороття, Китайгород, Гораївка, між селами Жовтневе та Мукша).

Умови зростання. Вапнякові відкриті схили, кам'янисті осипища; агломерації кальцепетрофітних рослин за участю ковили волосистої, цибулі подільської, на залісених акацією білою степових схилах.

Чисельність. Популяції нечисленні, стан задовільний.

Причини зміни чисельності. Випасання худоби, виїмка вапняку, низька конкурентність проростків.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Необхідно контролювати стан екотопу, вести моніторинг популяції.

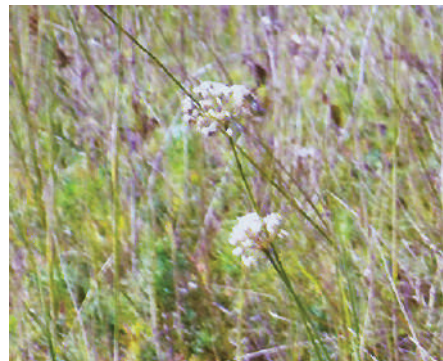

Фото М. Рябого

ЦИБУЛЯ ПРЯМА

Allium strictum Schrad.

Родина. Цибулеві – *Alliaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид із розірваним ареалом, декоративний, медоносний, харчовий.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

Поширення. Центральна Європа та Східна Азія; в Україні: Поділля (Львівська, Тернопільська та Хмельницька області); у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.

Вид занесений до Червоної книги Чехії, Польщі. Охороняється в Росії (Республіка Карелія, Рязанська область, Ханті-Мансійський АО).

Умови зростання. Вапнякові відкриті схили, кам'янисті осипища; степові угруповання та кальцепетрофітні агломерації за участю осоки низької, сеслерії Гейфлера.

Чисельність. Популяція налічує майже 20 рослин, стан незадовільний.

Причини зміни чисельності. Насіння та молоді рослини змиваються потоками води, низька конкурентність у фітоценозі.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри» («Устянський заказник»). Необхідно контролювати стан екотопу, вести моніторинг популяції.

Фото А. Ковальчука

ЧИНА ГЛАДЕНЬКА*Lathyrus laevigatus (Waldst. et Kit.) Fritsch***Родина.** Бобові – *Fabaceae***Наукове і практичне значення.** Релікт, ендем, перебуває на східній межі ареалу. Декоративний вид.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.**Поширення.** Середня і Східна Європа; в Україні: Закарпаття, Карпати, Поділля; у Хмельницькій області: Городоцький район.**Умови зростання.** Кальцефільний, тіневитривалий вид. Зростає в тінистих місцях у лісах; букових лісах за участю плюща звичайного, осоки волосистої.**Чисельність.** Трапляється поодинокими особинами чи малочисельними групами.**Причини зміни чисельності.** Вирубання лісу, знищення місць зростання.**Культивування.** У Хмельницькій області невідоме.**Заходи охорони.** Охороняється в НПП «Подільські Товтри» – урочищі «Сатанівська дача». Потребує виявлення всіх місць зростання та вивчення стану популяцій і охорони на незаповіданих територіях.

Фото С. Юрана

ЧИНА РЯБА*Lathyrus venetus (Mill.) Rouy***Родина.** Бобові – *Fabaceae***Наукове і практичне значення.** Релікт, вид на північно-східній межі ареалу.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – зниклий?**Поширення.** Центральна (Італія, Угорщина, Австрія) та Східна Європа (Україна), Мала Азія; в Україні: Західний і Правобережний Лісостеп (Хмельницька, Вінницька область), Лівобережний Лісостеп (Черкаська, Харківська область); у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони (місцезростання не підтверджені, ймовірно вони зникли).**Умови зростання.** Тіневитривала рослина; зростає в грабово-дубових та дубових лісах.**Чисельність виду.** Вид не виявлено в природних місцях зростання.**Причини зміни чисельності.** Затоплення місць зростання, вирубування лісів.**Культивування.** На Хмельниччині не культивується.**Заходи охорони.** Потребує виявлення нових місць зростання, контролю стану популяцій, охорони оселищ.

Фото О. Кагала

ШАВЛІЯ КРЕМЕНЕЦЬКА*Salvia cremenecensis Bess.***Родина.** Глухокропівові – *Lamiaceae***Наукове і практичне значення.** Подільський ендемік. Декоративний, лікарський, медоносний вид.**Природоохоронний статус.** Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.

Європейський червоний список тварин і рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі.

Поширення. В Україні: Подільська височина, Кременецькі гори, Середнє Придністров'я та Товтровий кряж; у Хмельницькій області виявлений на околицях м. Кам'янця-Подільського.

по лівих схилах долини р. Мукша, біля с. Жовтневе Кам'янець-Подільського району та в Шепетівському районі біля с. Жиленці. Останнє місцезнаходження виду є найбільш північним.

Умови місцезростання. Петро-термокальцефіл, зростає на малопотужних рендзинах і вилугованих чорноземах, петрофітно-кальцефітних, кам'янисто-щебенистих вапнякових чи крейдових схилах, сухих луках, галявинах; трапляється у складі петрофільних степових угруповань.

Чисельність. Локальні популяції нечисленні (включають 5-12 особин, які квітуть і плодоносять), повночленні, з переважанням генеративних особин. Поновлення відбувається повільно, але відносно задовільне. Насіннева продуктивність висока.

Причини зміни чисельності. Знищення екоотопів, розорювання схилів, викошування, неконтрольоване надмірне випасання, витоштування.

Культивування. Започатковано вирощування на колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри».

Заходи охорони. Збереження оселищ. Заборона розорювання схилів, викошування, неконтрольованого випасання, витоштування. На території області охороняється в НПП «Подільські Товтри» (заказник «Мукшанський», «Устянський»). Не охороняються місцезростання на степовій ділянці біля сіл Мала Слобідка Кам'янець-Подільського району та Жиленці Шепетівського.

Фото М. Рябого

ПОХОДЖЕННЯ ВИДУ ШАВЛІЯ КРЕМЕНЕЦЬКА

Вперше шавлію кременецьку виявив і описав біля околиць міста Кременця на Тернопільщині у 1822 р. В.Г. Бессер. Після цього 140 років ніхто з ботаніків цей вид не знаходив. І лише у 1958 р. Б.В. Заверуха виявив його на Кременецькому кряжі – на горі Страхова біля сіл Підлісці та Жолоби Кременецького району Тернопільської області. Там шавлія кременецька зростала на вапнякових пісках разом із шавлією пониклою (*S. Nutans* L.) та шавлією заростевою (*S. dumetorum* Andr.) й за ознаками посідала проміжне місце між цими видами (Заверуха, 1975). О.Г. Победимова (1954) та М.В. Клоков (1960) припустили, що в результаті гібридизації двох останніх видів і виник новий – шавлія кременецька. Б.В. Заверуха (1959) висловив припущення, що шавлія кременецька буде виявлена і в інших місцях, де масово зростають шавлії поникла та заростева. Це припущення підтвердилось. У 1974 р. Б.В. Заверуха знайшов шавлію кременецьку разом з цими видами в Тернопільській області біля села Вікна Гусятинського району на південно-східному схилі гори Гостра в центральній частині Товтрового кряжу (Заверуха, 1975). Шавлію кременецьку знаходили також А.В. Чернявський (1983), Л.Г. Любінська та А.В. Чернявський (1986) в Кам'янець-Подільському районі. На території Кам'янецького Придністров'я Л.Г. Любінська знайшла вид на схилах р. Мукша неподалік с. Жовтневе (тепер

Слобідка Китайгородська). Тут зростає десяток особин. А наступне місце зростання було виявлено на схилах р. Смотрич біля с. Устя. Через постійне випасання та випалювання цих ділянок популяції виду зменшувалися територіально і чисельно, що спонукало до написання наукових обґрунтувань і подальшого створення заказників «Мукшанський» та «Устянський».

Вид охороняється на території філіалу «Кременецькі гори» ПЗ «Медобори», НПП «Подільські Товтри», РЛП «Дністровський каньйон», у заказниках Центрального Поділля.

Л.С. Юглічек виявила місцезростання шавлії кременецької на межі Лісостепу та Малого Поділля, на Хмельниччині. Воно знаходиться неподалік від траси Шепетівка-Хмельницький, на схід від села Жиленці Шепетівського району. Це одне з найбільш північних місцезростань виду в Україні. Тут шавлія кременецька зростала на гребені та верхній частині схилу вапнякового горба, що спускався від пшеничного поля до потічка в лучно-степовому угрупованні. Популяція нараховувала 7 особин, з яких 6 – квітували. Поруч масово зростали і цвіли шавлії поникла та заростева. Всі вони створювали яскравий синьо-фіолетовий аспект ділянки на площі 1,5 м x 3 м. Ця знахідка – ще одне підтвердження припущень О.Г. Победимової, М.В. Клокова та Б.В. Заверухи про гібриденне походження шавлії кременецької.

ШАФРАН ГЕЙФЕЛІВ

Крокус Гейфелів
Crocus heuffelianus Herb.

Фото М. Рябого

Родина. Півникові – *Iridaceae*

Наукове і практичне значення. Карпатсько-балканський монтанно-альпійський вид на східній межі ареалу. Декоративна, лікарська рослина, ранньовесняний медонос, фарбувальний.

Природоохоронний статус. Червона книга України, не оцінений. Вразливий. У Хмельницькій області перебуває під критичною загрозою зникнення в регіоні.

Поширення. Європа (Боснія, Угорщина, Чехія, Словаччина, Румунія); в Україні: Українські Карпати, Закарпаття, Передкарпаття на висоті від 150 до 1850 м над рівнем моря, Поділля; у Хмельницькій області: Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Чемеровецький райони.

Умови зростання. Ефемероїд, світлолюбний, вологолюбний; дубово-грабові, грабові ліси, лісові галявини.

Чисельність виду. Трапляється суцільними заростями у вигляді великих і малих островів, місцями – невеликими групами.

Кількість рослин у популяціях зменшується.

Причини зміни чисельності. Зривання на букети, зривання разом із бульбоцибулинами, викопування бульбоцибулин, надмірне рекреаційне навантаження, лісогосподарські роботи.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, на колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри».

Заходи охорони. Охороняється у НПП «Подільські Товтри», заказнику «Залісецька дача» Дунаєвецького району. Потребує охорони на незаповіданих ділянках та виявлення нових місць зростання, контролю стану популяцій та заборони збору і продажу.

Рослини в міфах та легендах

СИМВОЛ РАНКОВОЇ ЗОРІ

Назва рослини – шафран або крокус – походить від арабського «заферан» та латинського «кроке», що означає «жовтий» і «нитка».

Не встигне сонечко розтопити міцний сніговий настил, а вже крізь зашкарублу крижану брилу пробиваються тендітні пуп'янки, розкриваючись назустріч весняному небу. Це шафран. Здається, ніби великі квітки виткнулися прямісінько із землі. Якщо ще холодно, то першими розвиваються листки. Якщо ж тепло, розкриваються великі зіркоподібні квітки темно-фіолетового, а інколи білого кольору. Комахи-запилувачі полюбляють гарну рослину і прилітають за солодким нектаром.

За декілька годин до негоди пелюстки квітки стуляються, причому так акуратно і міцно, що ні одна крапелька води не потрапить усередину і не знищить її пилок. Шафран дуже цінують іспанці, кожного останнього тижня жовтня у місті Консуегро вони проводять свято квітки крокуса.

А в давніх греків ця рослина вважалася символом щастя, квіткою ранкової зорі Аврори.

Про шафран є й легенда: одного разу бог торгівлі і прибутку, захисник подорожніх і торговців Гермес вправлявся в силі і спритності на стадіоні. Невдало метнувши диск, він попав у свого друга Крокуса. Сталось непоправне. Від смертельної рани Крокус помер.

Гермесу було совісно і, щоб увічнити пам'ять про друга, він попросив олімпійських богів зробити так, щоб із крапельок крові Крокуса, які пролилися на землю, виросла гарна рослина. Так з'явилися витончені крокуси.

З давніх-давен шафран використовували для виготовлення приправ, ліків та парфумів. Рослина цінувалася у 15 разів дорожче, ніж перець. Тому квітникарі стали розводити її у садах і парках ще з XVI століття. Шафран, вирощений із насіння, розцвітає на 3-5-й рік. Та не всі українці можуть помилуватися його гарненькою квіточкою, бо росте рослина лише в Карпатах, Криму та на Поділлі. І щоб подояни мали чим гордитися, надалі треба рослину не зривати, а оберігати.

ШЕЙХЦЕРІЯ БОЛОТНА

Scheuchzeria palustris L.

Родина. Шейхцерієві – *Scheuchzeriaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид третинного періоду, знаходиться на південній межі ареалу і скорочує свій ареал. Один із основних торфоутворювачів на оліготрофних та мезотрофних болотах. Бере участь у формуванні сфагнових плавів. Лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – вид, що перебуває під загрозою зникнення. Утворює рідкісні угруповання формації шейхцерієво-сфагнової, які занесені в Зелену книгу України.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою. Червона книга Брянської області, вид, що перебуває під загрозою зникнення. Шейхцерію болотну включено до Червоного списку судинних рослин Польщі.

Поширення. Скандинавський півострів, Атлантична та Центральна Європа, Кавказ, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід, Північна Америка; в Україні: Полісся (переважно Західне), Лісостеп, Українські Карпати. Південна межа суцільного поширення виду проходить через Любомль, Коваль, Колки, Сарни, Ракитно, Білокоровичі, Словечно, а південна межа ізольованих місцезнаходжень – через Косів, Івано-Франківськ, Шепетівку, Житомир, Переяслав-Хмельницький, Лубни, Харків. У Хмельницькій області: Ізяславський район, озеро Святе (єдине місцезростання).

Фото Л. Юглічек

Шейхцерієво-ринхоспорово сфагнове угруповання

Умови місцезростання. Обводнені мезотрофні та олігомезотрофні болота з рН 4-5, мікрзниження та мочажини, сфагнові плавий; трапляється в осоково-сфагнових ценозах.

Чисельність. В 1997-2000 роках Л.С. Юглічек відмічала лише кілька особин виду. Зараз популяція значно зросла. Вона тягнеться смугою, завдовжки більше 100 м. Шейхцерія болотна домінує у ценозах, утворює рідкісні угруповання.

Причини зміни чисельності. Осушення та освоєння боліт.

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. В області охороняється на території НПП «Мале Полісся». Контроль за станом популяції. Збереження оселищ. Заборона робіт, що призводять до зміни гідрологічного режиму території.

Ботанічні
цікавинки

РОСЛИНА, ЩО РОСТЕ НА ПЛАВАХ

К. Лінней назвав цю рослину шейхцерією на честь Іогана Шейхцера (1672-1733) – швейцарського фізика та природодослідника. Вона – багаторічна, заввишки від 25 см до 55 см. Має повзуче, довге (до 0,5 м), розгалужене кореневище, яке відіграє значну роль у закріпленні сфагнового покриву при формуванні плавів. Стебла поодинокі, прямостоячі, сплюснені, густо улиснені. Листки колючі, клочкувато-павутинисто-опушені, зібрані в прикореневу розетку та розміщені по стеблу. Біля основи листків є довгі відкриті піхви, відділені від листової пластинки поперечним перепончастим виросом – язичком, а дещо нижче верхівки листка на його верхній стороні добре помітна майже округла ямка – водяна пора, яка служить, подібно до гідатоли, для виведення надлишкової води. В піхвах листків шейхцерії містяться багатоклітинні волоски, гомологічні внутрішньопіхвовим лускам інших водних і болотних однодольних рослин. Вегетативні органи шейхцерії містять повітроносні тканини, які підтримують рослину на поверхні води під час підтоплення боліт. Квітки жовтувато-бурі на прямостоячих квітконіжках, зібрані в негусте китицеподібне суцвіття. Цвіте рослина у липні-серпні, запилюється вітром. У квітучому стані шейхцерія малопомітна, оскільки її китиці

з дрібними неясковими квітками ледь піднімаються над сфагнами. Можливість самозапилення зменшується за рахунок протандрії (більш раннього дозрівання пиляків порівняно з приймочками маточок тієї ж квітки). Плодоносить у червні-липні. В цей час шейхцерія більш помітна, її плоди – багатолістянки – нагадують м'ясисті жовто-зелені квіточки. Відносно велике насіння поширюється в основному водою. Воно дуже плавуче, оскільки в оболонці містить повітроносну тканину. Також шейхцерія розмножується вегетативно – частинами кореневища, пагони якого швидко втрачають зв'язок із материнською рослиною. Можливий ще один спосіб розмноження – перенесення водою під час повноводдя невеликих частин сфагнового плаву разом із кореневищами шейхцерії та інших болотних рослин.

ШИВЕРЕКІЯ ПОДІЛЬСЬКА

Schivereckia podolica Andr. ex DC

Родина. Капустяні – *Brassicaceae* (Хрестоцвіті – *Cruciferae*)

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид із розірваним ареалом, декоративний, медонос.

Природоохоронний статус. Червона книга України, не оцінений. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.

Поширення. Центральна і Східна Європа (Румунія, Україна, Росія); в Україні: Західний Лісостеп та Східний Лісостеп (Тернопільська, Хмельницька області), Степ (Одеська, Харківська, Донецька і Луганська області); у Хмельницькій області: Городоцький, Чемеровецький, Кам'янець-Подільський райони.

Умови зростання. Відкриті кам'янисті вапнякові скелі, схили, осипища, тріщини скель; зростає в угрупованнях осоки низької, цибулі подільської.

Чисельність. У різних популяціях по кілька тисяч особин.

Причини зміни чисельності. Виїмка вапняку, випалювання, низька конкурентність проростків.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри».

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Необхідно виявляти нові місця зростання, контролювати стан популяцій та охороняти.

Фото М. Рябого

Рослини в міфах та легендах

СКЕЛЯСТА НЕЗНАЙОМКА

Майже 200 років тому, мандруючи Придністров'ям, директор ботанічного саду Кременецького ліцею Віллібальд Бессер і професор того ж ліцею Антоній Анджейовський знайшли дивну незнайомку. Листя її нагадувало бархатисту зелену троянду, а квіти – сніжно-біле мереживо. Віднайти її в жодній відомій на той час літературі та визначниках не вдалося. Так було знайдено нову рослину.

І назвали її на честь відомого науковця Шиверека. А наша легенда розповідає, що ця дивна рослина з'явилася після трагічного побачення.

Покохали один одного бідний юнак та дівчина. Щоб батьки не бачили, як вони зустрічаються, гуляли подалі від села – на схилах каньйону. Він дарував їй барвисті весняні квіти, вона співала йому дивних пісень. Та одного разу закоханих вистежили.

З горя і страху вони, взявшись за руки, зіскочили із крутих скель униз.

Через деякий час на карнизах каньйону з'явилися квіти, які нагадували мережену білу блузу та оксамитову зелену керсетку дівчини.

ШИПШИНА ЧАЦЬКОГО

Rosa czackiana Besser

Фото М. Рябого

Родина. Розові – *Rosaceae*

Наукове і практичне значення. Ендемік. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, неоцінений. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Європа, Мала Азія, Кавказ; в Україні: Волино-Поділля; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Кущовий степ на вапнякових ґрунтах.

Чисельність. Трапляється спорадично.

Причини зміни чисельності. Засаджування схилів сосною, білою акацією, випалювання.

Культивування. На Хмельниччині не виявлено.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський». Необхідно виявляти нові місця зростання.

ШОЛОМНИЦЯ ВЕСНЯНА

Scutellaria verna L.

Родина. Глухокропівові – *Lamiaceae*

Наукове і практичне значення. Ендемічний реліктовий вид, декоративний.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Східна Європа; в Україні: Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька, Кіровоградська і Миколаївська області; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Відкриті вапнякові відслонення, кам'янисті осипища; кам'янисто-вапнякові угруповання за участю осоки низької, ковили волосистої.

Чисельність виду. Популяції нечисленні, але в окремих місцях утворюють куртини, невеликі групи, спорадично.

Причини зміни чисельності. Руйнування екотопів при виїмці вапняку, засмічення, випалювання травостою.

Культивування. Розпочато вирощування на колекційній ділянці НПП «Подільські Товтри».

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», в заказнику «Дністровський». Необхідно контролювати стан популяцій на незаповіданих територіях.

Фото М. Рябого

ШОЛУДИВНИК КОРОЛІВСЬКИЙ

Pedicularis sceptrum-carolinum L.

Родина. Вовчкові – *Orobanchaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид на південній межі ареалу. Напівпаразит. Отруйна, декоративна, лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

Поширення. Північна та Центральна Європа, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід, Центральна Азія (Монголія, Китай), Японські острови; в Україні: Полісся і Лісостеп, Передкарпаття; у Хмельницькій області: Летичівський, Вінковоцький райони. Також наводиться для смт Старокостянтинів, заплави р. Іква (Зеров, 1929), околиць м. Хмельницького, заплави Південного Бугу (В. Коз-

Фото В. Гелюти

лов, 1928), с. Сахнівці Ізяславського району (Нечепорук, 1976), міст Волочиська, Хмельницького (Мшанецька, 1995).

Умови зростання. Світлолюбний, вологолюбний кальцефіл; вологі та заболочені луки, у заростях чагарників по краях боліт.

Чисельність виду. Популяції нечисленні, стан багатьох із них невідомий.

Причини зміни чисельності. Осушення та освоєння боліт.

Культивування. Дані для Хмельницької області відсутні.

Заходи охорони. Необхідно виявити та взяти під охорону всі популяції, контролювати їх стан, охороняти екотопи.

ЯЗИЧНИК СИВИЙ

Ligularia sibirica Cass.

Родина. Айстрові – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Релікт з розірваним ареалом. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під критичною загрозою.

Поширення. Південно-Східна Європа, в Україні: Покуття, Поділля; у Хмельницькій області: Новоушицький район.

Умови зростання. Мезоксерофіт; лучно-степові вапнякові схили.

Чисельність виду. Популяції нечисленні.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування. Випалювання, виїмка вапняку.

Культивування. У Хмельницькій області в культурі не виявлений.

Заходи охорони. Необхідно здійснювати контроль за станом популяцій та створити природоохоронні об'єкти.

Фото А. Ковальчука

ЯЗИЧНИК СИБІРСЬКИЙ

Ligularia sibirica Cass.

Фото Ю. Кобіва

Родина. Айстрові – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий диз'активно поширений вид на межі ареалу. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, вразливий. У Хмельницькій області – під загрозою зникнення.

Занесений до Додатку I до Бернської конвенції, Додатку II Директиви ЄС про біотопи.

Поширення. Північно-східна Європа, Південний Сибір, Далекий Схід; в Україні: Карпати, Мале Полісся, у Хмельницькій області: Шепетівський, Летичівський, Хмельницький райони.

Умови зростання. Мезофіт; зростає у вільшняхках, на осоково-гіпнових болотах.

Чисельність виду. Популяції нечисленні.

Причини зміни чисельності. Порушення екологічних умов існування (сильватація місцезростань, зміни гідрологічного режиму, випас худоби).

Культивування. У Хмельницькій області в культурі не виявлений.

Заходи охорони. Здійснювати контроль за станом популяцій, заборонити несанкціонований збір рослин, руйнування оселищ внаслідок порушення гідрологічного режиму територій, випасання худоби. Необхідно створити природоохоронні об'єкти та території.

ЯЗИЧОК ЗЕЛЕНИЙ

Coeloglossum viride (L.) C. Hartm.

Родина. Зозулинцеві – *Orchidaceae*

Наукове і практичне значення. Голарктичний гірсько-лісовий та гірсько-лучний вид на південній межі ареалу. Лікарська, декоративна та медоносна рослина.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – зниклий?

Вид занесений до Додатку I CITES.

Поширення. Європа, Сибір, Далекий Схід, Середземномор'я, Кавказ, Азія, Північна Америка; в Україні: Українські Карпати, Полісся, Розточчя, Лісостеп, Гірський Крим; у Хмельницькій області: Хмельницький, Городоцький райони (за літературними та гербарними даними, які зараз не підтверджені).

Умови зростання. Світлолюбна рослина помірно зволених місць зростання; грабово-дубові та хвойні ліси, чагарники.

Чисельність виду. Сучасні місцезростання не виявлені.

Причини зміни чисельності. Порушення природних біотопів внаслідок меліоративних робіт, вирубування лісів, випасання худоби, нерегламентованого рекреаційного навантаження.

Культивування. У Хмельницькій області не відмічено.

Заходи охорони. Виявлення місцезростань. За умови повторного виявлення виду необхідно контролювати стан популяцій, не допускати порушення екотопів.

Фото А. Ковальчука

ЯСЕНЕЦЬ БІЛИЙ

Dictamnus albus L.

Родина. Рутові – *Rutaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктова рослина з розірваним ареалом, декоративна, лікарська, отруйна.

Природоохоронний статус. Червона книга України, рідкісний. У Хмельницькій області – вразливий.

Поширення. Центральна і Східна Європа; в Україні – Правобережний Лісостеп; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новошицький райони.

Умови зростання. Відкриті вапнякові схили; лучно-степові, степові угруповання за участю ковили волосистої, осоки низької, кальцепетрофітні агломерації.

Чисельність. Популяції нечисленні.

Причини зміни чисельності. Виробіток вапняку, випалювання травостою, викошування, руйнування місць зростання.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення

Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Потребує контролю стану популяцій, заповідання місць зростання за межами НПП.

Фото М. Дребета

НЕОПАЛИМА КУПИНА

Наукову родову назву Ясенець отримав за непарноперисті листки, схожі на листки ясена. Він має цікаві пристосування, що захищають від перегріву. Рослина густо вкрита залозистими волосками, які виділяють ефірні олії, а вони погано проводять тепло і таким чином захищають від впливу високої температури. В жарку погоду ясенець виділяє олій так багато, що вони можуть загорітися від запаленого сірника. Простір навколо рослини спалахує синім полум'ям, яке через деякий час гасне, не завдавши шкоди рослині. За це в народі ясенець прозвали неопалимою купиною.

Слід бути обережним – при дотику до рослини ефірні олії викликають опіки шкіри.

Домашній
звіринець

4.2.2. Характеристика регіонально рідкісних рослин Хмельниччини

АКОНІТ КУЩИСТИЙ

Aconitum euolphum Rchb.

Фото М. Рябого

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, отруйна, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під загрозою зникнення.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Карпати, Поділля; у Хмельницькій області: Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Затінені та освітлені галявини; грабово-дубові ліси, лучно-степові схили.

Чисельність. Малочисельні популяції.

Причини зміни чисельності. Рубка лісу, викопування, знищення місць зростання.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський» Новоушицького району.

АКОНІТ МОЛДАВСЬКИЙ

Aconitum moldavicum Hack. ex Rchb.

Фото П. Кондрата

Родина. Жовтецеві *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, декоративна, отруйна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під загрозою зникнення.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Карпати, Поділля; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.

Умови зростання. Затінені помірно зволожені лісові галявини; букові, грабово-дубові, грабові ліси.

Чисельність. Малочисельні популяції.

Культивування. Не виявлено.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання, рубки лісу.

Заходи охорони. Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

АКОНІТ СТРОКАТИЙ

Aconitum variegatum L.

Фото М. Рябого

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, отруйна, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Карпати, Поділля; у Хмельницькій області: Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Полонський райони.

Умови зростання. Затінені галявини; грабово-дубові ліси. В Полонському районі зростає в долині водотоку на вологій високо-травній торф'янистій луці.

Чисельність. Малочисельні популяції.

Причини зміни чисельності. Рубка лісу, викопування, знищення місць зростання.

Ботанічний глосарій

Видова назва *variegatum* пов'язана з яскравими квітами аконіту і походить від латинського слова *varius* – «різний, ріднобарвний, строкатий».

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка», заказнику «Дністровський» Новоушицького району.

АКОНІТ ШЕРСТИСТОВУСТИЙ

Aconitum lasiostomum (Reichenb. et Bess.)

Фото М. Рябого

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, отруйна, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Пропонується для занесення до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Південна і Середня Європа; в Україні: Лісостеп, Гірський Крим; у Хмельницькій області: Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Затінені галявини; грабово-дубові ліси.

Чисельність. Малочисельні популяції.

Причини зміни чисельності. Рубка лісу, викопування, знищення місць зростання.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка», заказнику «Дністровський» Новоушицького району.

Ботанічні цікавочки

НАВЕСНІ АКОНІТИ НАЙБІЛЬШ ОТРУЙНІ

У аконіту отруйні всі частини рослини. Проте найбільш небезпечний він навесні, коли вміст токсичних речовин найвищий. Якщо людина з'їсть м'ясо тварини, яка з'їла аконіт, то зможе також отруїтися. Через велику токсичність вживання аконіту в медицині обмежене, а самолікування заборонене.

АНДРОМЕДА БАГАТОЛИСТА*Andromeda polifolia L.*

Фото В. Реморова

Родина. Вересові – *Ericaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний бореальний болотний вид, гляціальний релікт, єдиний представник роду *Andromeda* в Україні. Рослина лікарська, отруйна, танідоносна, фарбувальна, декоративна.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид, вразливий у регіоні.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою. Занесений до Червоної книги Франції (1995).

Поширення. Євразія, Північна Америка; в Україні: Полісся, Розточчя-Опілля, Прикарпаття, Карпати; у Хмельницькій області: Славутський, Ізяславський, Шепетівський, Полонський райони.

Умови зростання. Зростає в заболочених хвойних і мішаних лісах, на сфагнових килимах торф'яних боліт; тіньовитривала рослина; в угрупованнях формації сосново-сфагнової оліготрофної.

Чисельність. Популяції малочисельні.

Причини зміни чисельності. Знищення оселищ (осушення та освоєння боліт), зривання рослин.

Культивування. Цей декоративний чагарник уже багато десятиліть активно культивується в країнах Європи. Ще 10-15 років тому він, разом з іншими представниками родини Вересових, був на піку популярності і в Україні, але зараз рейтинг цих культур у вітчизняному декоративному садівництві дещо

знизився. На кислих ґрунтах культивують вид і форми: «Alba», «Blue ice», «Compacta», «Macrophylla», «Major», «Nana».

Заходи охорони. Охороняється на територіях НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка».

Ботанічні
цікавинки

І НАРКОТИЧНА, І ОТРУЙНА, І ДУБИЛЬНА, І ФАРБУВАЛЬНА

У шкірястих вічнозелених листках андромеди багатолистої міститься глікозид андромедотоксин, який має подразнюючу і наркотичну дію, у деяких випадках викликає отруєння домашніх тварин. Також у листках цієї рослини утворюється багато ефірних масел, які надають характерний запах, схожий з ароматом розмарину. Пагони і листки андромеди містять таніди (фенольні сполуки, що мають дубильні властивості) й барвники, які забарвлюють тканини в чорний колір.

АНЕМОНА ЛІСОВА*Anemone sylvestris L.*

Фото М. Рябого

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний, декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид вразливий.

Червона книга Республіки Білорусь, потенційно вразливий вид. Занесено до Переліку видів Польщі, охоплених суворою охороною, вид перебуває під загрозою.

Поширення. Європа, Скандинавія, Східне Середземномор'я, Кавказ, Західний і Східний Сибір, північний схід Середньої Азії, північ Монголії і Північно-Східний Китай; в Україні: Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Ізяславський, Хмельницький, Вінковоцький, Волочиський, Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.

Умови зростання. У широколистяних і мішаних лісах, у чагарниках, на узліссях, сухих відкритих схилах, в степах, кам'янистих урвищах; лучні та лучностепові угруповання.

Чисельність. Трапляється спорадично групами, що займають ділянки площею від 1 м² до 16 м². Утворює невеликі куртини.

Причини зміни чисельності. Випасання, викопування, випалювання травостою, терасування, заростання ділянок кущами та деревами, виривання на букети.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський» Новоушицького району, лісовому заказнику «Бубнівський ліс» Волочиського району.

АРУМ (КЛІЩИНЕЦЬ) БЕССЕРІВ

Arum besseranum Schott

Фото М. Дребета

Родина. Ароїдні – *Araceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна, лікарська, отруйна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під невеликою загрозою.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Тернопільська, Вінницька, Хмельницька області; у Хмельницькій області: Вінковоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.

Умови зростання. Затінені вологі місця у грабово-дубових лісах.

Чисельність. Чисельні популяції.

Причини зміни чисельності. Рубка лісу, знищення місць зростання.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Чорний ліс» Дунаєвецького району.

АСТРАГАЛ АВСТРІЙСЬКИЙ

Astragalus austriacus L.

Фото Л. Любінської

Родина. Бобові – *Fabaceae*

Наукове і практичне значення. Кормова, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під критичною загрозою зникнення.

Поширення. Південь Середньої і Східної Європи, північ Балканського півострова, Кавказя, Західний Сибір; в Україні: південь Лісостепу, Степ; у Хмельницькій області: Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. На кам'янистих місцях, вапнякових відслоненнях; степові та кам'янисто-вапнякові угруповання за участю осоки низької.

Чисельність. Чисельні популяції, спорадично.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання, випалювання, ерозійні процеси.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський» Новоушицького району.

АСТРАГАЛ БІЛУВАТИЙ

Astragalus albidus Waldst. et Kit.

Фото М. Рябого

Родина. Бобові – *Fabaceae*

Наукове і практичне значення. Кормова, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид вразливий.

Поширення. Південь Середньої і південний захід Східної Європи; в Україні: за-

хід Лісостепу, південь Степу; у Хмельницькій області: Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. На кам'янистих місцях, вапнякових і гранітних відслоненнях; степові та кам'янисто-вапнякові угруповання за участю осоки низької, ковили волосистої, цибулі подільської, авринії скельної.

Чисельність. Чисельні популяції.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання, випалювання, ерозійні процеси.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський» Новоушицького району.

АСТРАНЦІЯ ВЕЛИКА

Astrantia major L.

Фото В. Гудзя

Родина. Селерові – *Ariaceae*

Наукове і практичне значення. Центральноевропейський вид на південній межі ареалу. Монтанний елемент флори. Рослина декоративна, медоносна. Використовується в народній медицині.

Природоохоронний статус. Рекомендується занести до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області» як уразливий вид.

Поширення. Центральна Європа; в Україні: Карпати, зрідка рівнини в західних регіонах; ареал виду доходить до Житомира, де його знаходив ще Монтрезор (Соколова гора, 1890) (KW). У Хмельницькій області:

Шепетівський, Ізяславський, Городоцький райони.

Умови місцезростання. Геліофіл, хоча може витримувати значне затінення; зростає у вологих грабово-дубових лісах, на узліссях, лісових галявинах, серед чагарників.

Чисельність. Вид поширений розсіяно (зростає поодинокі або групами, які налічують від 5 до 20 особин).

Ботанічний глосарій

КВІТКА-ЗІРКА

Квіти астранції великої зібрані у зонтики, що мають діаметр від 3,5 см до 4,5 см, і оточені білувато-рожевими великими видовженоланцетними листками обгортки. Крайові квітки тичинкові, внутрішні – двостатеві. Суцвіття рослини нагадує багатокутну зірку (*aster* – «зірка», *anti* – «схожий»), звідси походить родова назва *Astrantia*.

Причини зміни чисельності. Вирубування лісів, випасання худоби, збирання рослини як лікарської сировини, зривання на букети.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Охороняється в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся», орнітологічному заказнику «Плужнянський», заказниках загальнодержавного значення «Кошаринський» та «Іванковецький».

БАГАТОНІЖКА ЗВИЧАЙНА

Polypodium vulgare L.

Фото М. Рябого

Родина. Багатоніжкові – *Polypodiaceae*
Наукове і практичне значення. Рідкісний; декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під невеликою загрозою зникнення.

Червона книга Республіки Білорусь, потенційно вразливий вид. Список видів Польщі, охоплених суворою охороною; вид із низьким ступенем загрози.

Поширення. Європа, Кавказ, Мала Азія, Середня Азія, Північна Америка; в Україні: Полісся, Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Чемеровецький, Городоцький, Новошицький райони, околиці Нетішина.

Умови зростання. На затінених місцях.

Чисельність. Численні популяції.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський».

БАГАТОНІЖКА ПРОМІЖНА

Polypodium interjectum Shivas

Фото А. Ковальчука

Родина. Багатоніжкові – *Polypodiaceae*
Наукове і практичне значення. Рідкісний; декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку ре-

гіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Городоцький район.

Умови зростання: на вапнякових скелях у затінених місцях, товтрах, у вапняково-кам'янистих угрупованнях.

Чисельність. Нечисленні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Охороняти оселища. Виявляти нові місця зростання і заповідати.

БАГАТОРЯДНИК БРАУНА

Polystichum braunii (Spenn.) Fee.

Фото П. Жука

Родина. Щитникові – *Dryopteridaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під загрозою зникнення.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Карпати, правобережний Лісостеп, Полісся; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський райони.

Умови зростання. На вологих затінених місцях; в угруповання хвойних та мішаних лісів.

Чисельність. Нечисленні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Викопування, терасування товтрових схилів.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри».

БАГАТОРЯДНИК ШИПУВАТИЙ

Polystichum aculeatum (L.) Roth.

Фото А. Ковальчука

Родина. Щитникові – *Dryopteridaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний; декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під загрозою зникнення.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Карпати, Лісостеп, Крим; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Летичівський, Чемеровецький райони.

Умови зростання. Височини, скелясті оголення, на вапнякових схилах утворює трав'яний ярус у букових і хвойних лісах.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються спорадично.

Причини зміни чисельності. Викопування, терасування товтрових схилів.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри».

БАГНО ЗВИЧАЙНЕ

Ledum palustre L.

Фото В. Гудзя

Родина. Вересові – *Ericaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний бореальний вид на південній межі ареалу. Лікарська, ефіроолійна, інсектицидна, фітонцидна, отруйна, танідоносна і медоносна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під невеликою загрозою зникнення, стабільне існування якого залежить від охорони.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою.

Поширення. Північна Америка, Північна та Середня Європа, Азія; в Україні: Полісся, Закарпаття, Прикарпаття, Карпати; у Хмельницькій області: Полонський, Шепетівський, Славутський та Ізяславський райони.

Умови зростання. Зростає в сирих соснових чи дубово-соснових лісах; на сфагнових болотах, в угрупованнях формацій сосново-сфагнової оліготрофної, пухівково-сфагнової оліготрофної, багново-сфагнової оліготрофної.

Чисельність. Часто утворює суцільні зарості.

Причини зміни чисельності. Осушення й освоєння боліт, вирубування лісів, неконтрольована заготівля лікарської сировини.

Культивування. Культивується з метою одержання лікарської сировини, проте на Хмельниччині його не вирощують.

І ШІЛЮЩЕ, І ОТРУЙНЕ БАГНО

Багно трапляється серед моху, який постійно наростає на деяку висоту, тому змушене розвивати на пагонах, що занурилися в моховий покрив, додаткові корені. Вони замінюють ті, що сховалися в моховій подушці, і поступово відмирають. Молоді гілки багна вкриті іржаво-бурими волосками. Листки темнозелені, шкірясті, списоподібні, зверху майже голі, знизу – бурувато-руді повстисті з жовтими цятками залоз, які виділяють ефірну олію. Саме тому так п'ярко пахнуть малополіські заболочені хвойні ліси та сфагнові болота, в яких зростає цей невеличкий вічнозелений кущик. Коли багно цвіте (в травні-червні), здалеку чути його спочатку приємний, а потім одурманюючий запах. Рослина містить глікозид арбутін, флаваноїди та до 7,5 % ефірної олії, головна складова якої – сесквітерпенові спирти азуленового ряду – ледол, палюстрол. Тому не варто довго перебувати в заростях багна болотного. Саме зі здатністю виділяти ефірні олії пов'язана латинська назва роду *Ledum*. Вона походить від грецького *ledom*. Так Діоскорид називав рослину, з якої добували смолу ладану. А видова назва походить від латинського *paluster* – болотний і зумовлена місцями зростання. На це також вказує і українська назва – «багно» – болото. Загнуті краї листків та густе опушення складають враження, що багно болотне економить вологу. Але насправді рослина випаровує дуже багато води і стільки ж її поглинає. Навіть під водою продири в листовій порожнині, утвореній у результаті загинання листових пластинок, залишаються сухими і продовжують випаровувати воду. Білі квітки зібрані в суцвіття щиток. Вони продукують значну кількість нектару і тому їх залюбки відвідують бджоли. Але багновий мед має наркотичні властивості.

Вперше в європейську медичну практику багно болотне ввели шведські лікарі. Лікарські властивості цієї рослини описав у 1775 р. Карл Лінней. Застосовується у медицині перш за все завдяки відхаркувальній дії та протимікробним властивостям. Його використовують як противірусний засіб.

Рослина здавна застосовувалась в Україні. Люди знали, що вона отруйна, тому використовували в невеликих дозах. На Поліссі в кожній хаті зберігався пучечок багна, дбайливо схований десь на горищі. Він залишався і взимку таким же зеленим, пахучим та цілющим. Застосовували його при простудах, кашлі, золотусі, захворюваннях шкіри, ревматизмі. Помітили люди і те, що рослина очищає повітря і дезинфікує його, а настій багна оберігає від інфекції. Його пили, як профілактичний засіб, під час епідемій. Господині застосовували багно як засіб від молі, ним виганяли надокучливих мух.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Мале Полісся» та РЛП «Мальованка».

БАРВІНОК ТРАВ'ЯНИСТИЙ*Vinca herbacea* Waldst. et Kit.

Фото Т. Горелової

Родина. Кутрові – *Arosupaseae***Наукове і практичне значення.** Рідкісний; декоративний вид.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Пропонується для занесення до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.**Поширення.** Європа; в Україні: Лісостеп, Крим; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.**Умови зростання.** На лучно-степових, степових схилах річок, товтр.**Чисельність.** Нечисленні популяції трапляються часто.**Причини зміни чисельності.** Викошування, викопування, випалювання.**Культивування.** На Хмельниччині невідомо.**Заходи охорони.** Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказниках «Дністровський», «Глібівський». Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання, охорона екотопів.**БЕЗСМЕРТКИ ОДНОРІЧНІ***Xeranthemum annuum* L.

Фото В. Свириденка

Родина. Айстрові – *Asteraceae***Наукове і практичне значення.** Рідкісний; декоративний вид.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Пропонується для занесення до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під критичною загрозою.**Поширення.** Європа, Кавказ, Західна Азія; в Україні: Карпати, Лісостеп, Крим; у Хмельницькій області: Городоцький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.**Умови зростання.** На лучно-степових, степових схилах річок, товтр.**Чисельність.** Нечисленні популяції трапляються рідко.**Причини зміни чисельності.** Викошування, викопування, випалювання, зривання на букети.**Культивування.** На Хмельниччині вирощують на присадибних ділянках.**Заходи охорони.** Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання, охорона екотопів.**СИМВОЛ ВІЧНОСТІ ТА ПОСТІЙНОСТІ**

Назва «барвінок» походить від латинського слова *vincere*, що означає «зв'язувати». Його пагони швидко вкорінюються й утворюють мальовничий суцільний килим. Вічнозелені пагони барвінку та їхня здатність легко вкорінюватися привернули до себе увагу людей у середні віки. Рослину вважали символом вічності та постійності. Велику популярність набув барвінок у кінці 18 століття, після того, як про нього написав Жан-Жак Руссо в автобіографічній праці «Сповідь». Це улюблена рослина письменника-філософа.

Часто про барвінок згадують в українських народних піснях, його використовують у весільних обрядах. Вічносмагдадове листя та синьоокі квіти здавна слугують окрасою на весіллях. Його вінки одягають на голови наречених, ним оздоблюють гільце та коровай. Барвінок кладуть у колиску біля новонародженого.

Ботаніка
цікавинки

БЛЕХНУМ КОЛОСИСТИЙ

Blechnum spicant L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Багатоніжкові – *Polypodiaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний реліктовий вид; декоративний.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Європа, Північна Африка, Азія, Північна Америка; в Україні: Лісостеп, Полісся; у Хмельницькій області: Городоцький район.

Умови зростання. На вапнякових скелях у затінених місцях, на товтрах; у вапняково-кам'янистих угрупованнях.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Виявляти нові місця зростання і заповідати.

БОБІВНИК ТРИЛИСТИЙ

Menyanthes trifoliata L.

Фото Л. Колоднюк

Родина. Бобівникові – *Menyantheaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний болотний вид, індикатор новоутворених ділянок мілководь із потужними мулистими відкладами. Рослина лікарська, кормова, декоративна.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий у регіоні.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою.

Поширення. Кавказ, Західний і Східний Сибір, Середня Азія, Скандинавія, Середня та Атлантична Європа, Середземномор'я, Мала Азія, Монголія, Гімалаї, Японія, Китай, Північна Америка; в Україні: Полісся (звичайно), Лісостеп та Карпати, Степ (рідко); у Хмельницькій області: Полонський, Шепетів-

Ботанічний глосарій

БОЛОТЯНА КВІТКА

Бобівник трилистий має довге, товсте, повзуче кореневище з кільцевими слідами відмерлих листків. Кореневище вкорінюється у мулистому дні. Від його верхівки відходять повзучі надземні пагони. Сплітаючись своїм кореневищем з кореневищами інших рослин, бобівник трилистий утворює своєрідну сітку, яка лежить на воді. На цьому плаваючому килимі згодом поселяються осоки, мохи тощо. Таким чином бобівник бере активну участь в заростанні водойм. Листки бобівника трійчаторозсічені, короткочерешкові, оберненояйцевидні, на верхівці тупі, соковиті. Саме на трійчасті листки вказує латинська назва рослини, яку їй дав Теофраст, – батько ботаніки. Видова назва включає два латинських слова, що означають «три» і «листовий». Українська назва «бобівник» пов'язана з формою листків, які схожі на листки рослин із родини Бобові. Родова латинська назва рослини походить від двох слів «болото» і «квітка» й підкреслює гарний рожевий аспект, який створюють квіти бобівника на болоті. Вони добре помітні навіть уночі і ніби попереджують про те, що попереду водойма, стоять на вахті. Звідси походить ще одна назва рослини – «вахта трилиста».

ський, Славутський, Ізяславський, Летичівський, Деражнянський райони.

Умови зростання. Зростає на низинних та перехідних сильно обводнених болотах (осокових та осоково-гіпнових), плавах, заболочених берегах ставків та озер; у заболочених лісах.

Чисельність. Популяції трапляються спорадично, багаточисленні, бобівник трилистяний співдомінує в угрупованнях.

Причини зміни чисельності. Осушення і освоєння боліт, вирубування лісів, неконтрольована заготівля лікарської сировини

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Збереження оселищ, контроль за станом популяцій, лімітована заготівля лікарської сировини. Охороняється в НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка», гідрологічному заказнику державного значення «Башта», гідрологічному заказнику місцевого значення «Вовчанський».

БУРАЧОК СЕРЕДНІЙ

Allisum medium Iljinskaja

Фото Л. Любінської

Родина. Капустяні – *Brassicaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний; декоративний вид. Ендемік.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Пропонується для занесення до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під критичною загрозою.

Поширення. Східна Європа; в Україні: Поділля; у Хмельницькій області: Городоцький, Кам'янець-Подільський райони.

Умови зростання. На кам'янистих схилах товтр.

Чисельність. Нечисленні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Виїмка вапняку.

Культивування. На Хмельниччині не культивується.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання, охорона екоотопів.

БУШІЯ БОКОЦВІТА

Buschia lateriflora DC.

Фото Г. Малесона

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*.

Наукове і практичне значення. Елемент піонерних стадій заростання водойм.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Південна і Центральна Європа, Кавказ, Сибір, Середня Азія; в Україні: Закарпаття, Західний Лісостеп, Степ та Крим; у Хмельницькій області: Городоцький район.

Умови зростання. На вологих місцях, болотах; в угрупованнях за участю перстача повзучого, перстача гусячого.

Чисельність. Трапляється спорадично поодинокими рослинами.

Причини зміни чисельності. Меліорація, рекреація, випасання.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Заповідання місць зростання, збереження гідрорежиму екоотопів та прилеглих до них територій.

ВАЛЕРІАНА ВИСОКА

Valeriana exaltata Mikanfil.

Фото Л. Колоднюк

ВЕРБА РОЗМАРИНОЛИСТА

Salix rosmarinifolia L.

Фото В. Гелюти

Родина. Валеріанові – *Valerianaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний; декоративний, лікарський вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид близький до загрозового стану.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Карпати, Лісостеп, Полісся, Крим; у Хмельницькій області: Славутський, Ізяславський, Старокостянтинівський райони.

Умови зростання. На вологих болотних місцях; в осоково-лепешнякових угрупованнях.

Чисельність. Нечисленні популяції трапляються часто.

Причини зміни чисельності. Викошування, викопування, зміна гідрологічних режимів річок.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання, охорона екотопів.

Родина. Вербові – *Salicaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний бореальний вид. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під невеликою загрозою зникнення.

Поширення. Європа, Сибір. Центральна Азія. В Україні поширений на Поліссі, рідше – у Лісостепу. У Хмельницькій області спорадично трапляється у північній частині області.

Чисельність. Трапляється невеликими групами чи поодиночі.

Умови місцезростання. Зростає на евтрофних та перехідних болотах, торф'янистих луках, вологих пісках у долинах річок; є елементом трав'яно-мохово-чагарникових комплексів.

Причини зміни чисельності. Руйнування оселищ, осушувальна меліорація.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій.

Ботанічні
цікавинки

ЧОМУ КОТИ ТАК ЛЮБ'ЯТЬ ВАЛЕРІАНУ?

Здавня відомі лікувальні властивості валеріани. Її препарати зменшують збудливість і покращують діяльність центральної нервової системи, регулюють серцеву діяльність, знижують артеріальний тиск, проявляють спазмолітичну й слабку жовчогінну дію, підсилюють секрецію залоз травного тракту.

Проте дуже дивно впливає валеріана на представників родини котячих. Особливо полюбляють її домашні коти. Вони із задоволенням вдихають запах рослини, лижуть її. Потім починають качатися на спині, голосно муркотіти. Їхні зіниці розширюються. Очевидно за це валеріану прозвали «котячим коренем» або «котячою травою». Виявляється, корінь рослини містить унікальні ефірні масла, які дуже нагадують запах статевих гормонів кішок. Подібно реагують коти і на актинідію. Досліджено, що актинідін, який виявлено в екстракті коренів валеріани й актинідії, на запах схожий до 3-меркапто-3-метилбутан-1-олу, що міститься в сечі котячих.

ВЕРОНІКА ГІРСЬКА*Veronica montana L.*

Фото І. Каменічека

Родина. Ранникові – *Scrophulariaceae***Наукове і практичне значення.** Лікарська, декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесено до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.**Поширення.** Західна Європа, Аджарія; в Україні: Карпати і прилеглі до них райони, Полісся, дуже рідко (Житомир), Західний Лісостеп; у Хмельницькій області – Городоцький район.**Чисельність.** Спорадично, невеликі куртини.**Умови зростання.** Широколистяні ліси. На узліссях та галявинах.**Причини зміни чисельності.** Знищення лісів.*Рослини в міфах та легендах***СПРАВЖНЯ ВОГИНЯ ПЕРЕМОГИ**

Рід Вероніка нараховує близько 300 видів рослин.

Більшість із них мають цілющі властивості, які дозволяють подолати будь-які хвороби.

Це відмічено в латинській назві роду *Veronica*, яка походить від грецьких слів *vera* – «істинна, справжня» та *Nike* – «богиня перемоги».За іншою версією, назву роду дано на честь Святої Вероніки – благочестивої юдейки, яка супроводжувала Христа на його шляху на Голгофу. Вона дала Ісусу лляну хустку, щоб він міг витерти з обличчя кров і піт. На тій хустці закарбувався лик Христа. Припускають, що ім'я Вероніка походить від латинських слів *vera icon* – «справжній образ». Так називали «хустку Вероніки», відрізняючи її від інших образів Христа.**Культивування.** Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.**Заходи охорони.** Необхідно виявляти місця зростання та заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».**ВИШНЯ СТЕПОВА (КУЩОВА)***Cerasus fruticosa (Pall.) Woron.*

Фото М. Рябого

Родина. Розові – *Rosaceae***Наукове і практичне значення.** Харчова, лікувальна, медоносна рослина.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під загрозою зникнення.

Охороняється в Польщі та багатьох областях Росії як вид, що перебуває під загрозою зникнення.

Поширення. Середня Європа, північна частина Балкан, Середня Азія, Заволжжя; в Україні: південне Полісся, Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Славутський райони.**Умови зростання.** Світлі вапнякові схили, кущові степові угруповання.**Чисельність.** Трапляється спорадично невеликими куртинами.**Причини зміни чисельності.** Знищення місць зростання.**Культивування.** На дачних ділянках.**Заходи охорони.** Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказниках «Дністровський», «Калюський» Новоушицького району.

ВОВЧЕ ТІЛО БОЛОТНЕ

Comarum palustre L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Розові – *Rosaceae*

Наукове і практичне значення. Індикатор водойм, що заболочуються, ділянок із постійним ґрунтовим підтопленням, торф'янистими відкладами. Лікарський, медоносний, дубильний, кормовий, фарбувальний (з підземних частин рослини виготовляють червону фарбу) вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під невеликою загрозою зникнення, стабільне існування якого залежить від охорони.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою.

Поширення. Кавказ, Західний та Східний Сибір, Монголія, Японія, Китай, Середня та Атлантична Європа, Північна Америка; в Україні: Полісся, спорадично – Лісостеп, Степ, Прикарпаття та високогір'я Карпат – дуже рідко. У Хмельницькій області: малопольська частина Полонського, Шепетівського, Славутського та Ізяславського районів.

Чисельність. Популяції локальні, багаточисленні. Вид співдомінує в угрупованнях.

Умови зростання. Зростає на сильно обводнених, багатих на мінеральне живлення ділянках трав'яно-мохових і трав'яних боліт, канав, водотоків, на плавах, водоймах, що заболочуються; в сфагнових, осокових ценозах.

Причини зміни чисельності. Неконтрольована заготівля лікарської сировини, руйнування біотопів, висушування боліт та прилеглих до них територій.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Збереження оселищ. Контроль за станом популяцій. Потребує подальшого вивчення місць зростання, стану популяцій. Охороняється на території РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся», в гідрологічних заказниках «Башта» та «Вовчанський».

ВОВЧІ ЯГОДИ ЗВИЧАЙНІ

Daphne mezereum L.

Фото С. Бакея

Родина. Тимелеєві – *Thymelaeaceae*.

Наукове і практичне значення. Третинний релікт на східній межі ареалу. Лікар-

ВОВЧЕ ТІЛО НА БОЛОТІ

Латинська назва роду *Comarum* утворена від грецької назви плоду сунічного дерева, на який подібний за кольором та формою плід у вовчого тіла болотного. Видова назва походить від латинського слова *palustre* – «болотний» і пов'язана з умовами зростання рослини на болотах. Українська назва рослини «вовче тіло болотне» пов'язана, очевидно, з формою листків, що нагадують вовчу лапу, та зловісного темно-червоного кольору чашолистками й червоними пелюстками квіток, приймочками, вкритими червоними сосочками.

Вовче тіло болотне бере активну участь у заростанні водойм, формуванні ґлавів. Цьому сприяє ряд пристосовань. Рослина має довге повзуче кореневище. Листки знизу вкриті волосками, які захищають прориди від зайвої вологи. Насінина має щільну воскову оболонку, яка оберігає її від проникнення води. Вона здатна дрейфувати на воді до 15 місяців.

Ботанічні
нілабуки

ський вид, високо декоративний з оригінальними квітами та кулеподібною вічнозеленою кроною.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під невеликою загрозою ризику зникнення, стабільне існування якого залежить від охорони.

Список видів Польщі, охоплених суворою охороною, вразливий вид. Червона книга Брянської області Росії, рідкісний вид.

Поширення. Південна та Центральна Європа, Кавказ, Сибір; в Україні: Західне Полісся, Волинська височина, Розточчя, Мале Полісся та лісостепова частина Придніпров'я; у Хмельницькій області: Полонський, Шепетівський, Славутський Ізяславський, Кам'янець-Подільський, Дунаєвецький, Городоцький, Чемеровецький, Ярмолинецький, Новоушицький райони.

Чисельність. Популяції локальні, малочисленні.

Умови зростання. Відкриті сонячні або слабопритінені ділянки на піщаних ґрунтах; у сируватих тінистих лісах різного складу деревних порід.

Причини зміни чисельності. Неконтрольована заготівля лікарської сировини, збирання для букетів, руйнування біотопів, вирубування лісів, висушування боліт та прилеглих до них територій, роз'єднання ареалу на два локалітети, відсутність у популяціях молодих особин.

Культивування. Декоративна рослина, але культивується лише в ботанічних садах, оскільки дуже отруйна. На Хмельниччині в культурі не вирощується.

Заходи охорони. Збереження оселищ. Контроль за станом популяцій. Потребує подальшого вивчення місць зростання,

стану популяцій. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся», заказниках «Конвалія травнева», «Дорогоща» тощо.

ВОЛОВИК НЕСПРАВЖНЬО-БІДОЖОВТИЙ

Anchusa pseudoochroleuca Des.-Shost.

Фото Р. Кібзія

Родина. Шорстколисті – *Boraginaceae*

Наукове і практичне значення. Ендем. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під загрозою зникнення.

Поширення. Європа (Україна, Молдова по р. Дністер); в Україні: Закарпатська, Чернівецька, Хмельницька, Вінницька, Одеська області; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.

Умови зростання. На світлих кам'янистих місцях, кам'янистих степових схилах.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання, випалювання, виїмка вапняку.

Чисельність. Дуже рідко поодинокі рослини.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Виявлення нових місць зростання та заповідання. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

Ботанічна цікавину

ВОЛОВИК І ВОЛОВИЙ ЯЗИК

Наукова назва роду Воловик очевидно пов'язана з тим, що листок рослини нагадує волівий язик. Латинська назва роду *Anchusa* походить від грецького слова *anchein* – «в'язати». Рослину здавна використовують як в'язучий засіб. Препарати з трави воловика також застосовують для лікування кашлю, запалення нирок, виразки шлунку та дванадцятипалої кишки, загоювання ран.

ВОЛОШКА МАРШАЛЛА

Centaurea marcshalliana Spreng.

Фото М. Рябого

Родина. Айстрові (Складноцвіті) – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид близький до загрозливого стану.

Поширення. Кавказ, Середня Європа, Середземномор'я; в Україні: на півдні Степу; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.

Умови зростання. Відкриті вапнякові та кам'янисті схили; угруповання ковили волосистої, осоки низької, костриці валійської, бородача.

Чисельність. Спорадично, численними групами.

Причини зміни чисельності. Випас, пожежі, надмірна рекреація, викопування.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказниках «Дністровський», «Данилівський», «Калюський» Новоушицького району. Не охороняється біля сіл Смотрич, Яцківці, Блищанівка Дунаєвецького району.

ВОЛОШКА СХІДНА

Centaurea orientalis L.

Фото М. Рябого

Родина. Айстрові (Складноцвіті) – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Вид знаходиться на західній межі ареалу. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під загрозою зникнення.

Поширення. Азія, Східна Європа; в Україні: Лісостеп, Закарпаття та Прикарпаття; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський та Новоушицький райони.

Умови зростання. На світлих галявинах; вапняково-кам'янисті степи, Лучностепові схили.

Чисельність виду. Майже 10 місць зростання.

Причини зміни чисельності. Виривання, викошування, випалювання, руйнування місць зростання.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри».

*Рослини в міфах та легендах***ПРИВАБЛИВІ МАНДРІВНИЦІ**

Її латинську назву (центауреа) вжив ще в четвертому столітті до нашої ери давньогрецький лікар і натураліст Гіппократ. Дехто вважає, що ця назва походить від грецького «кентаурос» («кентайн» – колоти, «таурос» – бик). Виходить, та, що коле биків. Справді, у деяких видів волошки листочки, що обгортають суцвіття, жорсткі та колючі, і їх обминає худоба на пасовиськах. Такі види є і на Кам'яниччині. Але поширенішою є думка, що родова назва волошок походить теж від грецького слова, але іншого – «кентавр» або «сентавр». І дано їй в честь мудрого вченого-лікаря кентавра Хірона, який вирізнявся здібностями лікувати рани травами, зокрема і волошками. Цю квіточку однаково люблять і ненавидять. Волошковий цвіт оспівують з давніх-давен, з ним порівнюють очі коханих («Ой ви, очі волошкові...»), сплітають вінки, прикрашають оселі. Шанування рослини відчутне і в народних назвах: блакитнянка, васильчик, чичинчик, волошек, лоскутниця.

Та в деяких місцевостях волошку ще називають «квіткою полів» або «житньою волошкою». Бо ж вона здебільшого «прикрашає» житні та пшеничні поля. Народ навіть підмітив: «Де волошки, там хліба трошки». І стає квіточка тоді «ворогом хліборобів». Але одна стародавня легенда розповідає таке: «Якось волошки пожалілися покровительці жнив і землеробства, що не звертають на них уваги хлібороби, а все заклопотані, аби ряснішими та вагомішими були хлібні колоски. На що покровителька відповіла: «Любі мої, Ви розміщені, щоб бути образом чистої радості й надії. Красуйтеся серед жита і не схиляйте голівки, коли схиляє воно свої повні колоски. А одного разу в свято урожаю і вас підуть шукати жнивварі, щоб прикрасити вінками свої голови». Тепер уже не можна з упевненістю назвати батьківщину волошок, настільки переплуталися стежки, якими вони мандрують з пшеницею та житом багато віків. Більшість дослідників вважає, що волошки сині походять із Середземномор'я, деякі припускають – що з Передньої Азії. А в Північну Америку вперше ці рослини завезли з Європи як декоративні квіти. Там їх навіть називали французькими гвоздиками. Та не тільки в полях можна помилуватися волошками. Із 65 видів цих рослин, що ростуть в Україні, на Кам'яниччині, крім польової синьої волошки, зростає 12: два види трапляються на лісових галявинах, сім – на степових та лучно-степових схилах, три – на смітниках і вздовж доріг. Дуже цікавою є жовта волошка східна, яка, мандруючи степовими ділянками, зупинилася на Західному Поділлі й тепер росте тільки тут – і то лише в декількох місцях над Дністром та на кількох невеликих товтрах неподалік міста. Надзвичайно привабливою є і волошка Маршалла. Невеличка, майже при землі розетка сизих листочків та лілово-рожеві з білявою серединою квіти, як перли чи аметисти, розсипалися серед трав. Квітує вона двічі протягом весни-літа.

Обидва види волошок охороняються на Хмельниччині та «просять», щоб їх берегли.

Є ще одна легенда про рожеві, сині, білі, золотаві і голубі волошки:

«Жила-була щаслива родина: мати, батько та сім доньок. Небагаті, але працьовиті, вони завжди раділи сонцю, небу та добрим людям. Оскільки оселя була на краю села, то на ошатному подвір'ї часто зупинялися подорожні. Одного разу серед ночі на село напали розбійники. Вони забирали майно, худобу, нищили все навкруги. А коли побачили дівчат-красунь, вирішили забрати з собою. Як не бідкалися батьки, але вдягти нічого не змогли. Лише й встигла мати кожній донечці стрічками косу перев'язати. Куди їхали дівчата, там і залишали по стрічці, які перетворювалися на дивні різнобарвні квіти-волошки. Доньок все далі і далі везли від рідного краю. І марно батьки шукали дівчат, бо квіти росли скрізь.

Так і не довелося стареньким віднайти своїх красунь».

ВОЛЬФІЯ БЕЗКОРЕНЕВА

Wolffia arrhiza (L.) Horkel ex Wimm.

Фото О. Орлова

Родина. Ряскові – *Lemnaceae*

Наукове і практичне значення. Водна декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.

Поширення. Західна і Південна Європа, Середземномор'я, Південна Азія, Африка, Австралія; в Україні: переважно Лісостеп, рідше Полісся; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Хмельницький райони.

Умови зростання. В стоячих евтрофних водоймах із мулистими донними відкладами; в угрупованні ряски малої.

Чисельність. Спорадично, нечисленні групи.

Причини зміни чисельності. Знищення водотоків, ставків.

НАЙМЕНША КВІТКОВА РОСЛИНА В СВІТІ

На Землі до роду *Wolffia* належить 11 видів. З них в Україні зустрічається лише один вид – вольфія безкоренева. Це найменша квіткова рослина в світі. Вона нагадує маленьку зелену кульку діаметром близько 1 мм. Вольфія має кулясто-овальний пагін. Корінь відсутній. Рослина вільно плаває на поверхні води, поглинаючи розчинені в ній поживні речовини всією поверхнею тіла. Дуже рідко можна побачити квітання вольфії безкореневої. Її крихітне суцвіття складається з двох квіток – тичинкової та маточкової, які розвиваються в ямці зверху пагона. При сприятливих умовах вольфія безкоренева швидко розмножується поділом тіла і формує разом із видами рясок угруповання, затуляючи поверхню водойм суцільною плівкою.

Ботанічні
ілюстрації

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання, створювати заповідні об'єкти. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ВОРОНЕЦЬ КОЛОСИСТИЙ

Actea spicata L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, отруйна, декоративна рослина.

Природоохоронний статус, категорія. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під невеликою загрозою.

Поширення. Європа, Азія; в Україні: Карпати, Лісостеп; у Хмельницькій області: Славутський, Ізяславський, Шепетівський, Полонський, Хмельницький, Городоцький, Волочиський, Ярмолинецький, Дунаєвецький, Вінковоцький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання: затінені галявини; грабово-дубові ліси.

Чисельність. Малочисельні популяції.

Причини зміни чисельності. Рубка лісу, викопування, знищення місць зростання.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Здійснювати моніторинг стану популяції. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський» Новоушицького району, НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка».

В'ЯЗІЛЬ УВІНЧАННИЙ*Coronilla coronata* L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Бобові – *Fabaceae***Наукове і практичне значення.** Релікт. Кормова рослина.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид зниклий?*Ботанічний глосарій***В'ЯЗІЛЬ В'ЯЖЕ**

Українська назва роду В'язіль походить від слова «в'язати» і пояснюється здатністю рослини формувати сланкі міцні пагони, які піднімаються на незначну висоту, опираються на інші рослини, кріпляться до них за допомогою вусиків і ніби їх зв'язують між собою. При цьому утворюються зарості, через які складно пройти. А латинська назва роду *Coronilla* походить від слова *corona* – «вінок» і вказує на подібність суцвіття на віночок. Він утворений метеликоподібними квітками, які зібрані в прості зонтики на довгих квітконосах.

Поширення. Середня Європа, Середземномор'я, Кавказ; в Україні: Західний Лісостеп; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.**Умови зростання.** Вапнякові лучно-степові схили.**Чисельність.** Спорадично. Одиничні особини чи невеликі куртини.**Причини зміни чисельності.** Викошування, випалювання, знищення місць зростання.**Культивування.** У Хмельницькій області невідомо.**Заходи охорони.** Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».**ГАКЕЛІЯ ПОНИКЛОПЛОДА***Hackelia deflexa* (Wahlenb.) Opiz

Фото П. Жука

Родина. Шорстколисті – *Boraginaceae***Наукове і практичне значення.** Декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.**Поширення.** Європа, Північна Америка; в Україні: Опольські ліси, західне Полісся та Лісостеп; у Хмельницькій області: Городоцький, Кам'янець-Подільський райони.**Умови зростання.** На затінених кам'янистих місцях; на узліссях.**Чисельність.** Дуже рідко, поодинокі рослини.**Причини зміни чисельності.** Руйнування місць зростання, викошування.**Культивування.** На Хмельниччині невідомо.**Заходи охорони.** Виявлення нових місць зростання та заповідання. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ГВОЗДИКА АНДРЖИЄВСЬКОГО

Dianthus andrzejowskianus (Zapal.) Kulcz.

Фото М. Рябого

Родина. Гвоздичні – *Caryophyllaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під невеликою загрозою.

Вид занесено до Червоної книги Казахстану, а також до Червоних книг Білгородської, Курської, Московської, Рязанської областей та Чуваської Республіки в Російській Федерації.

Поширення. Східна Європа; в Україні: Мале Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: всі райони.

Умови зростання. На лучно-степових схилах, сухих луках, пісках, кам'янистих схилах.

Чисельність. Спорадично, невеликими групами.

Причини зміни чисельності. Зривання на букети.

Культивування. На присадибних ділянках.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Виявляти нові місця зростання, створювати заповідні об'єкти.

ГВОЗДИКА

НЕСПРАВЖНЬОРОЗЧЕПІРЕНА

Dianthus pseudosquarrosus (Novak) Klok.

Фото В. Гелюти

Родина. Гвоздичні – *Caryophyllaceae*

Наукове і практичне значення. Ендемік Полісся. Декоративна, лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.

Поширення. Східна Європа; в Україні: Полісся та Лісостеп; у Хмельницькій області: Ізяславський, Шепетівський райони.

Умови зростання. На пісках; у соснових лісах.

Чисельність. Спорадично, невеликими групами.

Причини зміни чисельності. Зривання на букети, меліорація.

Культивування. На присадибних ділянках.

Заходи охорони. Охороняти оселища, не вирубувати ліси. Заборонити зривати на букети. Виявляти нові місця зростання, створювати заповідні об'єкти.

Рослини в ліфтах та легендах

БОЖЕСТВЕННА КВІТКА

Рослини роду Гвоздика мають надзвичайно гарні квіти.

Це відмічено у латинській назві роду *Dianthus*, яка походить від грецьких слів *dios*, що означає «божественний», та *anthos* – «квітка», тобто «божественна квітка».

Один із давньогрецьких міфів розповідає, що примхлива богиня мисливства Діана якось дуже розсердилась на хлопчину-пастуха за те, що той, граючи на сопілці, розганяв звірів і заважав полюванню.

В приступі люті Діана вирвала хлопчині очі. Коли ж вона опам'яталась, то зрозуміла, що вчинила велике зло. Богиня безсило випустила з рук очі юнака, і ті, впавши серед трави, проросли чарівними п'ятипелюстковими квітками з вічком посередині.

ГВОЗДИКА СТИСНУТОЧАШЕЧНА

Dianthus speciosus Reichenb.

Фото С. Панченка

Родина. Гвоздичні – *Caryophyllaceae*

Наукове і практичне значення. Східноєвропейський ендемік, лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під загрозою зникнення.

Список видів Польщі, охоплених суворою охороною; вид, що перебуває під загрозою. Червона книга Брянської області, рідкісний вид.

Поширення. Східна Європа; в Україні: Полісся та Лісостеп, Степ (по долинах великих річок); у Хмельницькій області: Славутський, Шепетівський райони.

Умови зростання. Відкриті освітлені місця; соснові ліси, заплавні луки.

Чисельність. Спорадично, невеликими групами.

Причини зміни чисельності. Знищення оселищ (випалювання трави, надмірне випасання, сінокосіння під час цвітіння), зривання на букети.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Охорона оселищ. Виявлення нових місць зростання, створення заповідних об'єктів.

ГВОЗДИКА ФІШЕРА (*Dianthus fischeri* Spreng., 1810)

Фото О. Орлова

Родина. Гвоздичні – *Caryophyllaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.

Занесений до Червоної книги Латвійської республіки, Червоних книг ряду областей Росії.

Поширення. Східна Європа; в Україні: Полісся, Лісостеп, північна частина Криму; у Хмельницькій області: Шепетівський район.

Умови зростання. На відкритих схилах; у соснових борах і суборах, рідше – на піскуватих луках.

Чисельність. Спорадично, невеликими групами.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Охороняти оселища. Виявляти нові місця зростання, створювати заповідні об'єкти.

ГІАЦИНТИК БЛІДИЙ

Hyacinthella leucophea (C.Koch) Schur

Фото М. Рябого

Родина. Лілійні – *Liliaceae*

Наукове і практичне значення. Вид декоративний.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Вінницька, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області, Крим; у Хмельницькій області: Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Освітлені сухі території, лучно-степові схили.

Чисельність. Нечисленні популяції.

Причини зміни чисельності. Рубка лісу, викопування, знищення місць зростання.

Ботаніка
підкавічки

ЖИТТЯ ГЛЕЧИКІВ ЖОВТИХ У ЦИФРАХ

Листки глечиків жовтих живуть від 20 до 35 днів. Після появи на поверхні води листові пластинки інтенсивно ростуть 5-10 днів. Один розвинений листок займає площу 403,14 см². Маса 9-метрового кореневища становить 20 кг. Генеративна зрілість глечиків жовтих настає на 5-7 році життя. Спочатку 5-6 днів бутони на поверхні води закриті. Розкриття квіток триває 3-5 днів. Плід дозріває за 32-44 дні. Він містить 280+8 насінин.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення

Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський» Новоушицького району.

ГЛЕЧИКИ ЖОВТІ

Nuphar lutea Linnaeus & Smith

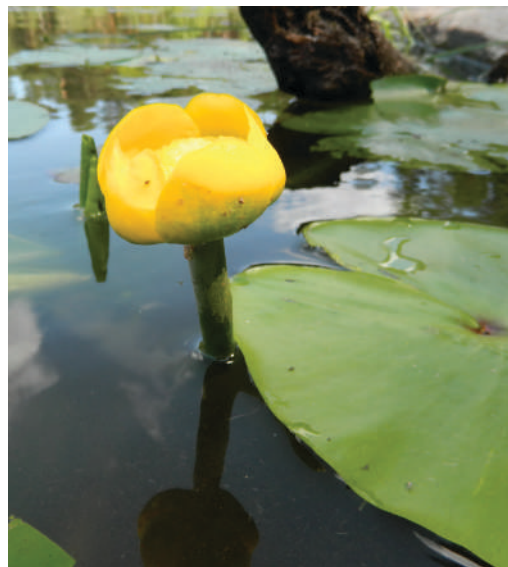

Фото С. Бирки

Родина. Лататтеві – *Nymphaeaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний; декоративний, лікарський, отруйний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Пропонується для занесення до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під критичною загрозою.

Поширення. Європа, Північна Африка, Західна і Середня Азія; в Україні: всі регіони, окрім Криму; у Хмельницькій області: у всіх районах.

Умови зростання. На водному плесі річок.

Чисельність. Численні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Зміна водного режиму, зривання на букети.

Культивування. На Хмельниччині вирощують на присадибних ділянках.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», НПП «Мале Полісся» та багатьох гідрологічних заказниках. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання, охорона екотопів.

ГЛІД ЛИПСЬКОГО*Crataegus lipskyi* Klok.

Фото А. Ковальчука

Родина. Розові – *Rosaceae***Наукове і практичне значення.** Ендемік, вид декоративний.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.**Поширення.** Середня Європа; в Україні: Тернопільська, Хмельницька області; у Хмельницькій області: Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.**Умови зростання.** Лучно-степові схили.**Чисельність.** Нечисленні популяції.**Причини зміни чисельності.** Знищення місць зростання.**Культивування.** У Хмельницькій області невиявлено.**Заходи охорони.** Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський» Новоушицького району.*Рослини в міфах та легендах***МІФІЧНИЙ ГЛІД**

Латинська назва роду Глід походить від грецького слова *cratas* – "сильний, міцний", що пов'язано з властивостями його деревини (вона дуже щільна, міцна, тяжка) та зі здатністю захищатись за допомогою колючок.

Люди здавна звернули увагу на рослини цього роду.

Вважали, що вони захищають від злих духів. Древні греки чіпляли гілочки глоду над входними дверима і вірили, що вони оберігають дім від нечисті. Буряти відганяли пагонами рослини зло, розмахуючи над колисками хворих дітей. Проте древні кельти вважали глід деревом зими і темряви, а молдавани – причиною пухлин та наривів. Ірландці дуже боялися викорчувати старе дерево глоду, бо, за легендою, в результаті цього могли втратити дітей, худобу, гроші.

ГОЛОКУЧНИК ДУБОВИЙ*Gymnocarpium dryopteris* (L.) Newm.

Фото А. Ковальчука

Родина. Щитникові – *Dryopteridaceae***Наукове і практичне значення.** Декоративний вид. Знаходиться на південній межі свого суцільного поширення.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.**Поширення.** Європа, Середземномор'я, Кавказ, Курильські острови, Сахалін, Сибір, Північна Америка; в Україні: Карпати та спорадично Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: біля м. Нетішина.**Умови зростання:** вид широкої екологічної амплітуди – зростає в мохових хвойних і широколистяних лісах, серед чагарників, на порівняно багатих перегнійних ґрунтах, інколи – на невеликих болітцях, вирубках з добре дренованими підзолистими ґрунтами; може підніматись на висоту до 3000 м над рівнем моря, на півночі області виявлений у ценозах асоціації соснового лісу злакового.**Чисельність.** Виявлена лише одна невелика популяція виду з 10 куртин.**Причини зміни чисельності.** Антропогенна зміна екоотопів.**Культивування.** Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.**Заходи охорони.** Потребує подальшого вивчення місць зростання, стану популяцій. Не охороняється.

ГОЛОКУЧНИК РОБЕРТІВ

Gymnocarpium robertianum (Hoffm.) Sloss.

Фото Є. Горака

Родина. Щитникові – *Dryopteridaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.

Занесений у Червону книгу Брянської області.

АЖУРНА ПАПОРОТЬ

Голокучник Робертів утворює невеликі ажурні куртини, заввишки від 10 см до 30 см. Він розмножується і спорами, і вегетативно, формуючи невеликі за площею щільні зарості. Трикутні темно-зелені тричі перисторозсічені листові пластинки кріпляться на тонкому щільному черешку і розміщуються горизонтально землі. Черешок в 1,5-2 рази довший, ніж листові пластинки. Знизу вони залозисті. Соруси округлі. Бобовидні гребінчасті спори дозрівають в червні-липні. Листки на зиму відмирають. Кореневище коротке, тонке, повзуче. Коренева система поверхнева, але потужна. Рослина полюбляє вапнякові ґрунти, затінок, але при достатньому зволоженні розвивається і на сонці.

Поширення. Європа, Азія; в Україні: Карпати, Прикарпаття, Західний Лісостеп; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. В лісах на виходах вапнякових порід; дубові, грабово-дубові, грабові ліси.

Чисельність. Рідко.

Причини зміни чисельності. Рекреація, рубки лісу.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання, створювати заповідні об'єкти. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ГОРДЕЛІМУС ЄВРОПЕЙСЬКИЙ

Hordelymus europaeus (L.) Harz.

Фото А. Ковальчука

Родина. Злакові – *Poaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.

Поширення. Європа; в Україні: Правобережний та Західний Лісостеп, Карпати, Крим; у Хмельницькій області: Волочиський, Городоцький, Кам'янець-Подільський райони.

Умови зростання. В тінистих лісах переважно у букових, грабово-дубових та дубових лісах.

Чисельність. Спорадично.

Причини зміни чисельності. Вирубування лісів.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання, створювати заповідні об'єкти. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

Ботанічні цікавинки

**ГОСТРОКІЛЬНИК
ВОЛОСИСТИЙ***Oxytropis pilosa* (L.) DC

Фото М. Рябого

Родина. Бобові – *Fabaceae***Наукове і практичне значення.** Декоративний вид.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», під загрозою зникнення.

Вид занесений до Червоної книги Республіки Білорусь, Естонії, ряду областей та республік Росії (Брянської, Московської, Ленінградської та ін.)

*Ботанічний глосарій***ГОСТРИЙ І ВОЛОСИСТИЙ**

Наукова назва роду *Oxytropis* походить від грецьких слів *oxis* – «лезо», *tropis* – «кіль» і пов'язана з тим, що зрослі пелюстки віночка утворюють човник, кіль якого різко загострений. А видова назва *pilosa* вказує на те, що рослина пухнаста, густо вкрита білими, м'якими волосками, від чого виглядає сірувато-зеленою і на сонці виблискує, ніби зіткана зі срібного пуху.

Поширення. Середня та Східна Європа, Кавказ, Сибір, Монголія; в Україні: Степ та південна частина Лісостепу; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.**Умови зростання.** На оголених кам'янистих ділянках, по степах, схилах, на узліссях; в угрупованнях костриці валійської, бордача, Сейслерії Гейфлера.**Чисельність.** Спорадично. Куртини чи поодинокі особини.**Причини зміни чисельності.** Випасання, витоптування.**Культивування.** У Хмельницькій області невідомо.**Заходи охорони.** Виявляти нові місця зростання, створювати заповідні об'єкти. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».**ГРОМОВИК
ВЕЛИКОЩЕТИНИСТИЙ***Onosma macrochaeta* Klok. et Dobroc.

Фото Л. Любінської

Родина. Шорстколисті – *Boraginaceae***Наукове і практичне значення.** Реліктовий вид.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.**Поширення.** Європа; в Україні: південна частина правобережного степу; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.**Умови зростання.** На вапнякових та кам'янистих схилах; в угрупованнях з сеслерією Гейфлера, ковилою волосистою.**Чисельність.** Рідко, поодинокі рослини.**Причини зміни чисельності.** Випалювання.**Культивування.** У Хмельницькій області невідомо.**Заходи охорони.** Виявляти нові місця зростання, створювати заповідні об'єкти. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ГРУШАНКА ЗЕЛЕНОВІТКОВА

Pyrola chlorantha Sw.

Фото А. Ковальчука

Родина. Грушанкові – *Pyrolaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративний, лікарський вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.

Поширення. Європа, Кавказ, Мала Азія, Середня Азія, Північна Америка; в Україні: Карпати, Прикарпаття, Розточчя, Полісся, рідше – Лісостеп і дуже рідко Крим; у Хмельницькій області: Шепетівський, Славутський райони.

Ботанічний глосарій

БОРЕАЛЬНІ ВИДИ РОСЛИН

Бореальні види – види північних територій, зайнятих здебільшого лісовою рослинністю; поширені в хвойних лісах та на болотах помірної зони Північної півкулі. Назва походить від імені міфологічного бога північного вітру Борея. Це північні види рослин, які на території України переважають лише на території Українського Полісся та в Карпатах. На Поліссі проходить південна межа їх суцільного поширення. Значна кількість таких видів зростає на півночі Хмельницької області, в малополіській її частині. Далі на південь Хмельниччини ці види стають все більше рідкісними.

Умови зростання. Лісовий вид; зростає в хвойних, мішаних і листяних лісах.

Чисельність. Популяції малочисленні.

Причини зміни чисельності. Вирубування лісів.

Культивування. На Хмельниччині не відомо.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка» та НПП «Мале Полісся».

ГРУШАНКА КРУГЛОЛИСТА

Pyrola rotundifolia L.

Фото Б. Кубера

Родина. Грушанкові – *Pyrolaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративний, лікарський вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.

Поширення. Євразія; в Україні: Карпати, Прикарпаття, Розточчя, Полісся, рідше – Лісостеп і дуже рідко – Крим; у Хмельницькій області: Шепетівський район.

Умови зростання. Лісовий вид; зростає в хвойних, мішаних і листяних лісах.

Чисельність. Популяції малочисленні.

Причини зміни чисельності. Знищення оселищ (вирубування лісів).

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка».

ГРУШАНКИ — ВІЧНОЗЕЛЕНІ РОСЛИНИ

Грушанки – рід рослин, що нараховує до 40 видів, поширених у Північній півкулі, головним чином, у помірних широтах. На Хмельниччині трапляються три види роду. Вони зимують зеленими і від цього мають перевагу над іншими трав'янистими рослинами лісу. Тільки зійде сніг, зелені листочки грушанок, зібрані в прикореневу розетку, відразу ж, не втрачаючи часу, починають фотосинтезувати. Прикореневі листки округлі, нечіткогородчасті. Своєю формою вони нагадують

ДЗВОНИКИ БОЛОНСЬКІ*Campanula bononiensis L.*

Фото В. Гелюті

Родина. Дзвоникові – *Campanulaceae*
Наукове і практичне значення. Рідкісний європейсько-азіатський вид, декоративний.

Природоохоронний статус. Пропонується занести до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не занесені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області» як вразливий вид. Занесений до переліку регіонально рідкісних видів рослин Хмельницької, Житомирської, Чернігівської областей.

Поширення. Європа, Прибалтика, Молдова, Західна Азія, Західний Сибір, Кавказ; в Україні: спорадично по всій території; у Хмельницькій області: зрідка трапляється в малополіській частині та спорадично – в центральній та південній частинах.

Умови зростання. Світлолюбивий, морозостійкий. Зростає на виходах карстових порід, сухих луках, галявинах, берегах річок.

Чисельність. Трапляється невеликими групами – по 2-6 особин.

Причини зміни чисельності. Знищення оселищ, зривання на букети.

*Ботаніка
цікавила*

листки груші, тому рослину називають «грушанка». Стебла тупогранисті з 1-2 видовженими піхвовими листками. Коли настає пора квітучості, з розетки листків вгору піднімається довгий квітконос із гарними білими або біло-рожевими дзвоникоподібними квітами, зібраними в суцвіття-китицю.

Культивування. Культивується з 1773 року. Вирощується на присадибних ділянках.

Заходи охорони. Охороняється на території РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри».

Рослини в міфах та легендах

**ДЗВІН ДЗВІНОЧКІВ
ТРІЙОК КОНЕЙ**

Ця рослина має світлололубі квіткі на коротких квітконіжках. Вони пониклі, дзвоникоподібні. Саме тому й отримала рослина назву «дзвіночки».

За переказами, ці гарні рослини з'явилися в ті далекі часи, коли єдиним засобом пересування були трійки коней з ямщиками. Від дзвону їхніх дзвіночків і проростали у глухих і похмурих околицях ці дивовижні невибагливі квіти.

ДЗВОНИКИ ОЛЕНЯЧІ*Campanula cervicaria L.*

Фото А. Ковальчука

Родина. Дзвоникові – *Campanulaceae*
Наукове і практичне значення. Рідкісний європейсько-азіатський вид, декоративний.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Вид занесений до Червоних книг Естонії, Польщі, ряду областей та республік Росії.

Поширення. Північна, Середня і Східна Європа, Сибір. В Україні – рідко по всій території. У Хмельницькій області виявлене лише одне місцезростання в Полонському районі.

Умови зростання. Зростає на суходільних луках, узліссях, у лісах, серед чагарників. У Полонському районі вид зростає в лісовій гущавині.

Чисельність. В оселищі, яке виявлено у Полонському районі, зросло лише 5 особин.

Причини зміни чисельності. Знищення оселищ, зривання на букети.

Культивування. Вид культивується з середини 16 століття. На території області вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Охороняється на території РЛП «Мальованка».

ДЗВОНИКИ ПЕРСИКОЛИСТИ

Campanula persicifolia L.

Фото М. Рябого

Родина. Дзвоникові – *Campanulaceae*

Наукове і практичне значення. Високодекоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид з невеликою загрозою зникнення.

Поширення. Кавказ, Сибір, Середня і Передня Азія, Європа, Північна Америка; в Україні: спорадично по всій території, крім південних степових районів; у Хмельницькій області: спорадично по всій території.

Умови зростання Росте в світлих лісах, на галявинах, лісових луках, схилах, у чагарниках.

Чисельність. Популяції малочисельні.

Причини зміни чисельності. Знищення оселищ, зривання на букети.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, садах і парках, присадибних ділянках мешканців області.

Заходи охорони. Охороняється на території РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри» та ін.

Ботанічні
цікавинки

МИ ДЗВІНОЧКИ, ЛІСОВІ ДЗВІНОЧКИ

Це багаторічна трав'яниста рослина, заввишки від 50 см до 70 см. Має повзуче кореневище. Стебло прямостояче, містить молочний сік. Прикореневі листки персиковидні (звідси і походить видова назва «персиколісти»), а стеблові – широколінійні.

Квітки великі і гарні, синьо-фіолетові з темними жилками, зібрані по 2-6 у однобічну китицю. Квітка має дзвоникоподібний 5-лопатевий віночок, 6-роздільну чашечку, 5 тичинок, 1 маточку з трироздільною приймочкою. Пиляки довгі, на коротких тичинкових нитках, у нижній частині розширених і увігнутих, з торочками на краях. Між торочками є вузькі щілини, в які лише бджоли та джмелі можуть просунути свої довгі хоботки і дістати нектар, що міститься в глибині квітки. Квіткові бруньки і бутони звернені вгору, але як тільки квітка розкриється, квітконіжка її загинається донизу, і квітка поникає. Таким чином вона захищає пилок від дощу. Цвіте рослина у червні-липні. Квітка цвіте протягом тижня. Потім утворюється плід – 3-гнізда коробочка. В кожній коробочці міститься до 400 овальних, сплюснутих, до середини окрилених насінин. Після цвітіння квітконіжка випрямляється, і коробочка спрямовується верхівкою вгору. В ній відкриваються дірочки, крізь які висипається насіння. У дощову погоду дірочки закриваються. У квітках нерідко ночують дрібні комахи, адже вночі всередині квіток температура вища, ніж навколишнього повітря.

ДРІК ГЕРМАНСЬКИЙ*Genista germanica* L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Бобові – *Fabaceae***Наукове і практичне значення.** Декоративна, фітомеліоративна, медоносна рослина.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.**Поширення.** Європа; в Україні: Правобережний Лісостеп, рідше Лівобережний Лісостеп; у Хмельницькій області: Славутський, Ізяславський, Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Старосинявський, Чемеровецький, Ярмолинецький райони, м. Нетішин.**ПЕРЕХРЕСНЕ ЗАПИЛЕННЯ ДРОКУ**

Квітка дрочу має 5 пелюсток: 2 з них зрослися в човник, 2 вільні – це весла й одна велика – парус. Стовпчик маточки шилоподібний. Навколо нього зростаються в трубку нитки тичинок. Першими дозрівають тичинки. Їхній пилок висипається в човник. Запилюється дрік метеликами та іншими комахами, які збирають лише пилок, оскільки нектару немає. Коли комах сідає на квітку, човник з веслами різко опускається вниз, і тичинки ніби вистрілюють пилок. Він попадає на черевце комах, і та переносить його на іншу квітку, яка перебуває на більш пізній стадії розвитку. Вона вже віддала свій пилок і маточка висунулася вперед, щоб прийняти принесений комахою пилок.

Умови зростання. На піщаних та супіщаних ґрунтах; в соснових, в сосново-широколистяних лісах, на лучно-степових схилах, борових терасах Горині.**Чисельність.** Рідко. Невеликі куртини.**Причини зміни чисельності.** Випалювання, руйнування місць зростання.**Культивування.** У Хмельницькій області невідомо.**Заходи охорони.** Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».**ЕГОНІХОН
ФІОЛЕТОВО-ГОЛУБИЙ***Aegonychon purpureo-caeruleum* (L.) Holub.

Фото М. Рябого

Родина. Шорстколисті – *Boraginaceae***Наукове і практичне значення.** Рідкісний; декоративний, лікарський, ценозоутворюючий вид. Релікт. Угрупування за участі виду включені до «Зеленої книги України».**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Пропонується для занесення до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.**Поширення.** Середня та Східна Європа, Кавказ, Мала Азія; в Україні: Лісостеп, Крим; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.**Умови зростання.** Грабово-дубові ліси.**Чисельність.** Нечисленні популяції трапляються рідко.**Причини зміни чисельності.** Вирубання лісів.**Культивування.** На Хмельниччині не вирощують.**Заходи охорони.** Охороняється в НПП «Подільські Товтри», у заказнику «Дністровський». Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання, охорона екоотопів.

ЕРЕМОГОНЕ СКЕЛЬНА

Eremogone saxatilis (L.) Ikonn.

Фото М. Рябого

Родина. Гвоздичні – *Caryophyllaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Середня, Східна Європа, Сибір; в Україні: Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: м. Нетішин, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.

Умови зростання. На вапнякових схилах, пісках, у степу та на лісових галявинах соснових лісів.

Чисельність. Спорадично, нечисельними куртинами.

Ботанічний глосарій

РІД ЕРЕМОГОНЕ

Назва роду *Eremogone* походить від латинського слова *eremus* – «пустельний» і пов'язана з місцями зростання деяких видів. Рід включає 71 вид. Це багато-, рідше одно- чи дворічні трави, інколи напівкущики. Вони мають супротивно розміщені листки. Їх пластинки – від округлих до майже шиловидних. Квітки переважно білі, поодинокі або зібрані в небагатоквіткові суцвіття. Оцвітина 5-членна, рідше – 4-членна. Плід – коробочка.

Причини зміни чисельності. Руйнування місця зростання.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», НПП «Мале Полісся». Виявляти нові місця зростання, створювати заповідні об'єкти.

ЕФЕДРА ДВОКОЛОСКОВА

Ephedra distachia L.

Фото М. Рябого

Родина. Ефедрові – *Ephedraceae*

Наукове і практичне значення. Вид на західній межі ареалу, релікт. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під критичною загрозою. Охороняється в багатьох областях України.

Поширення. Південна і Середня Європа, Іран, Сибір, Тибет, Кавказ; в Україні: Лівобережний Лісостеп, Степ, Крим; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.

Умови зростання. Відкриті вапнякові схили, луки; в угрупованнях ковили волосистої, костриці валійської, бородача, костриці лучної.

Чисельність. Рідко, формує куртини.

Причини зміни чисельності. Знищення екоотопів, виїмка вапняку. Окремі популяції зникли під час створення Дністровської ГЕС при затопленні.

Культивування. На території області вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ЖИВОКІСТ СЕРЦЕВИДНИЙ

Symphytum cordatum Waldst. Et Kit. ex Willd.,

Фото А. Ковальчука

Родина. Шорстколисті – *Boraginaceae*

Наукове і практичне значення. Карпатський ендемік, представник монтанного елементу флори, центральноєвропейський вид на східній межі ареалу.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий у регіоні.

Вид внесено до Червоного списку Словаччини.

Поширення. Карпати: Угорщина, Румунія, Чехія, Словаччина, Україна; в Україні: Карпати, Прикарпаття, зрідка – південно-західна частина Лісостепу; у Хмельницькій області: лише одне оселище живокосту серцелистого – у Полонському районі.

Умови місцезростання. Зростає в темних свіжих широколистяних лісах. У Карпатах живокіст серцелистий є однією з найхарактерніших рослин гірських букових лісів. У Полонському лісництві вид зростає в ценозах асоціацій дубово-соснового лісу копитнякового з весняною синузією анемони дібрової та дубово-липового лісу ліщиново-зеленчукового.

Чисельність. В одному випадку вид зростає великою плямою, площею 100 м², в іншому – групою із 7 особин. Популяція має високі параметри життєздатності.

Причини зміни чисельності. У гірському субареалі поширення живокосту серцелистого є майже суцільним. Натомість

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛОНСЬКОЇ ПОПУЛЯЦІЇ ЖИВОКОСТУ СЕРЦЕЛИСТОГО

В.М. Кобів встановила, що лише в Полонському оселищі у живокосту серцелистого трапляється явище бічного пагоноутворення на генеративному пагоні. При цьому на головному генеративному пагоні може бути 1-2 бічних пагони збагачення, які розвиваються з бічних бруньок у нижній або середній частині стебла. Кожен із них несе від 2 до 8 листків і 1-2 суцвіття.

Полонська популяція живокосту серцелистого є найбільш віддаленою від Карпат і найбільш відмінною від інших популяцій за індивідуально-груповими показниками та фенетичними ознаками. Очевидно, тривала ізоляція та пристосування до життя в нетипових для виду рівнинних умовах призвели до виникнення у ній генетичних змін.

на суміжних рівнинних територіях вид утворює невеликі ізольовані популяції. Чим далі від Карпат, тим рідше вони трапляються. В.М. Кобів (2007) зазначає, що в частині своїх рівнинних осередків вид поступово вимирає. До цього призводять вирубування лісів, надмірне затінення. Через неінтенсивне генеративне розмноження пригнічується здатність до розселення та генетичного урізноманітнення потомства.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій, збереження оселищ. Охороняється в РЛП «Мальованка».

ЖОВТЕЦЬ ЗАПАЛОВИЧА

Ranunculus zapalowiczii Pacz.

Фото М. Рябого

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Карпатсько-подільський субендемичний вид. Лікарська, отруйна, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під критичною загрозою.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Карпати, Поділля; у Хмельницькій області: Городоцький район.

Умови зростання. Букові та грабово-дубові ліси.

Чисельність. Одиничні особини.

Причини зміни чисельності. Вирубування лісів.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ЖОВТЕЦЬ ЯЗИКОЛИСТИЙ

Ranunculus lingua L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, отруйна, декоративна рослина.

Природоохоронний статус, категорія. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид близький до загрозливого стану.

Поширення. Європа, Середземномор'я, Кавказ, Середня Азія; в Україні: Карпати, Лісостеп; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Віньковецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. На сухих луках, світлих галявинах.

Чисельність. Малочисельні популяції.

Причини зміни чисельності. Випалювання, викошування.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський» Новоушицького району.

ЖОВТОЗІЛЛЯ ДІБРОВНЕ

Senecio nemorensis L.

Фото П. Кондрата

Родина. Айстрові (Складноцвіті) – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Лікарський вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.

Поширення. Західний і Східний Сибір, Середня Азія; в Україні: Західний Лісостеп, Розтоцько-Опільські ліси, Карпатські ліси; у Хмельницькій області: Віньковецький, Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Чемеровецький, Новоушицький райони.

Умови зростання: відкриті галявини, помірно зволожені луки; в грабово-дубових лісах, на лісових галявинах, луках.

Чисельність виду. Спорадично, нечисельними групами.

Причини зміни чисельності. Зміни умов зростання, вирубування лісів.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ЖУРАВЛИНА БОЛОТНА*Oxycoccus palustris Pers.*

Фото В. Гелюти

Родина. Брусничні – *Vacciniaceae***Наукове і практичне значення.** Рідкісний бореальний вид. Релікт льодовикового періоду. Рослина харчова, вітамінна, лікарська.**Природоохоронний статус.** Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий. Охороняється в ряді областей та республік Росії.**Поширення.** Ареал виду циркумполярний. В Україні: Західне Полісся, рідше – Правобережне та Лівобережне Полісся, зрідка – Карпати, Прикарпаття; у Хмельницькій області: малополіська частина Ізяславського, Шепетівського, Славутського та Полонського районів.**Умови зростання.** Світлолюбивий вид оліготрофних та мезотрофних боліт, заболочених рідколісь; зростає у сфагнових ценозах.**Чисельність.** Популяції багаточисленні. Трапляються зрідка.**Причини зміни чисельності.** Руйнування оселищ. Осушувальна меліорація. Руйнування оліготрофних та мезотрофних боліт. Нелімітований збір цілющих плодів. Витоптування.**Культивування.** На Хмельниччині невідомо.**Заходи охорони.** Потребує подальшого вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся».**ЗИМОЛЮБКА ЗОНТИЧНА***Chamaphila umbellata (L.) W. Barton*

Фото А. Ковальчука

Родина. Грушанкові – *Pyrolaceae***Наукове і практичне значення.** Лікарський, декоративний вид.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид, що перебуває під критичною загрозою зникнення в регіоні.

Вид занесений до Червоної книги Балтійського регіону (1993), Червоної книги Чехії та Словаччини (1999).

Поширення. Євразія, Далекий Схід; в Україні: Розточчя, Полісся, Середнє Придніпров'я, Лівобережний Лісостеп, Гірський Крим; у Хмельницькій області: Шепетівський район (дуже рідко).**Умови зростання.** Лісовий вид, тіневитривалий; зростає в соснових, мішаних і букових лісах.**Чисельність.** Трапляється невеликими групами.**ЛЮБИТЬ ЗИМУ І МАЄ ЗОНТИК**

Зимолюбка зонтична – багаторічна трав'яниста рослина, заввишки від 8 см до 20 см. Має кореневище з мікоризою та висхідні пагони, що галузяться в нижній частині. Родова назва рослини походить від грецьких слів *cheimon* – «зима», *philein* – «любити» і, очевидно, пов'язана з тим, що рослина вічнозелена. Її листки шкірясті, видовжено-ланцетні, клиноподібно звужені до основи. Зверху вони темно-зелені, блискучі, знизу – блідо-зелені. Листки розміщені майже мутівками. Квітконіжки довгі. На

Ботанічні цікавинки

відміну від інших представників родини Грушанкові, у зимолюбки квіти зібрані в суцвіття зонтик. Ця особливість відмічена в видовій назві рослини (*umbellum* – зонтик). Пелюстки рожеві, по краю мають війки. Пиляки фіолетові з двома червонуватими виростами. В основі квітки є нектарний диск, який продукує багато нектару. Коли комаха до нього пробирається, вона просовує свій хоботок між тичинковими нитками і таким чином розсуває пиляки. Оскільки пиляки розкриваються бічною щілиною, пилок висипається тільки при розсуванні пиляків. Таким чином зимолюбка пригощає комаху нектаром і економно та щедро посипає її своїм пилком.

Причини зміни чисельності. Вирубвання лісів, збір на ліки.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, контролю стану популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка».

ЗМІЙКА ПІЗНЯ

Cleistogenes serotina (L.) Keng.

Фото І. Каменічка

Родина. Тонконогові – *Poaceae*

Наукове і практичне значення. Вид на північній межі ареалу. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.

Поширення. Середземномор'я, Мала Азія; в Україні: Крим, Хмельницька область; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. На відкритих кам'янистих ділянках, вапнякові агломерації.

Чисельність. Рідко, малочисельні групи.

Причини зміни чисельності. Знищення екотопів, біологічні особливості.

Культивування: На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання, створювати заповідні об'єкти. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ЗОЛОТОТИСЯЧНИК ЗВИЧАЙНИЙ

Centaurim erythraea Rafn.

Фото А. Ковальчука

Родина. Тирличеві – *Gentianaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.

Поширення. Європа, Західна Азія, Північна Африка; в Україні – по всій Україні; у Хмельницькій області – у всіх районах.

Умови зростання. Світлі галявини, схили; на сухих луках, степових схилах.

Чисельність. Спорадично, нечисельними групами.

Причини зміни чисельності. Заготівля лікарської сировини.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Охороняти оселища. Заборонити неконтрольований збір лікарської сировини. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка».

Рослини в міфах та легендах

ТРАВА КЕНТАВРА

Латинська назва рослини *Centarium* трапляється ще в праці Діоскорида. Є кілька легенд про її походження. Згідно з однією легендою, назва дана на честь кентавра лікаря Хірона, який жив на горі Пеліон і вчив героїв та синів богів мистецтву траволікування. Соком цієї рослини він лікував рани, тому її назвали «трава кентавра». Згідно з іншою легендою, один безнадійно хворий чоловік дав клятву у випадку одужання пожертвувати сто золотих на користь бідних. У сні до нього з'явився ангел і сказав: «Ти одужаєш, якщо будеш використовувати траву, що я приніс, але не забудь про свою клятву». Хворий вилікувався травою, яку залишив йому ангел, а рослину стали називати *centaurium*, що означає «сто золотих» (*centrum* – «сто», *aurum* – «золото»). Монахи, звичайно, писали в рецептах «100 золотих», засекаючи назву цілющої рослини, але учень помилково дописав зайвий нуль, і рослина стала називатись «золототисячником».

ЗУБНИЦЯ ЗАЛОЗИСТА
Dentaria glandulosa Waldst. et Kit.

Фото Л. Любінської

Родина. Капустяні – *Brassicaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид, близький до загрозливого стану.

Поширення. Балкани, Середня Європа; в Україні: Правобережний Лісостеп, Карпати; у Хмельницькій області: у всіх районах.

Умови зростання. Букові та грабово-дубові, дубові ліси.

Чисельність. Ефемероїд. Формує весняні синузії.

Причини зміни чисельності. Виривання на букети.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ЗУБНИЦЯ П'ЯТИЛИСТА
Dentaria quinquefolia M.Bieb.

Фото В. Гелюти

Родина. Капустяні – *Brassicaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не

включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під загрозою.

Поширення. Європа, Мала Азія, Кавказ; в Україні: Правобережний Лісостеп, Карпати, Крим; у Хмельницькій області: Городоцький, Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Дунаєвецький райони.

Умови зростання. Букові та грабово-дубові, дубові ліси.

Чисельність. Ефемероїд. Нечисленні популяції.

Причини зміни чисельності. Виривання на букети.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ЇЖАЧА ГОЛІВКА МАЛА

Sparganium minimum Wallr.

Фото О. Орлова

Родина. Їжачоголівкові – *Sparganiaceae*

Наукове і практичне значення. Вид рідкісний, декоративний, кормовий.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид з невеликим рівнем ризику зникнення, стабільне існування якого залежить від охорони. Утворює рідкісні угруповання, занесені до Зеленої книги України. В Україні вони перебувають на південній межі ареалу.

Поширення. Європа; в Україні: Полісся, Лісостеп, північна частина Степу; у Хмельницькій області: на півночі області – рідко (Шепетівський та Славутський райони), в

центральної і південній частині області трапляється спорадично.

Чисельність. Нечисленні популяції трапляються спорадично.

Ботанічний глосарій

ВУЗЬКА СТРІЧКА

Рослина має плаваючі стебла. Наукова назва роду *Sparganium* походить від грецького *sparganon* – «стрічка» і пов'язана з формою листків. Видова назва *minimum* підкреслює, що вони вузьколінійні (3 мм завширшки), плоскі, не перевищують стебел. Українці називають цю рослину їжачою голівкою, оскільки жіночі суцвіття – головки – нагадують їжачків. Тісно зближені плоди-кістянки у верхній частині звужені, стирчать в різні боки, зберігають залишки стовпчиків. Кістянки містять повітроносні тканини, завдяки чому здатні довго триматися на поверхні води і переноситися течією на далекі відстані. Інколи плоди поїдають водоплавні птахи. Оскільки через твердий внутрішній вміст вони в шлунку пташок не перетравлюються, то птахи також сприяють розселенню виду. За умов насінного розмноження перші листки сформуються через 1,5 місяця після проростання насіння, а плодоносити рослина починає на третій рік життя.

Умови зростання. У водоймах, на болотах, мілководдях та періодично обводнених ділянках. У Шепетівському районі виявлений у широкій зарослій канаві в зниженні на краю луки, в асоціації осоки омської.

Причини зміни чисельності. Зміна гідрологічного режиму водойм, осушувальна меліорація.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри».

КАДИЛО САРМАТСЬКЕ

Melittis sarmatica Klok.

Фото М. Рябого

Родина. Губоцвіті – *Lamiaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна, медоносна, лікарська, ефіроолійна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.

Занесений до Червоної книги Республіки Білорусь, Червоної книги Молдови.

Поширення. Європа (Польща, Україна); в Україні: Вінницька, Житомирська, Київська, Тернопільська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська області; у Хмельницькій області: Ізяславський, Славутський, Шепетівський, Полонський, Віньковецький, Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Красилівський, Новоушицький, Хмельницький, Чемеровецький райони.

Умови зростання. На вапняках; у грабово-дубових, грабових лісах.

Чисельність. Рідко, по кілька особин.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання, зривання рослин на букети, заготівля лікарської сировини.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка», заказнику «Дністровський» Новоушицького району.

КИТЯТКИ СИБІРСЬКІ

Polygala sibirica L.

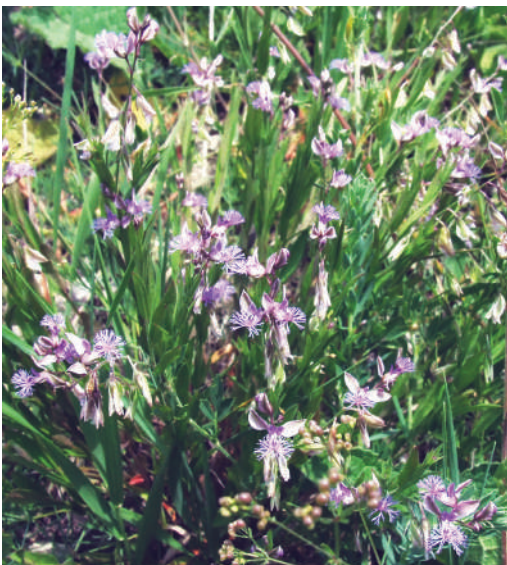

Фото М. Рябого

Родина. Китяткові – *Polygalaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Перелі-

ку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.

Поширення. Середня та Східна Європа, Кавказ, Сибір, Монголія, Китай; в Україні: Івано-Франківська, Вінницька, Харківська, Луганська області; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.

Умови зростання. На світлих вапнякових схилах; вапняково-кам'янисті агломерації, степи.

Чисельність виду. Спорадично. Невеликими куртинами.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання.

Культивування. На Хмельниччині не виявлено.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Виявляти нові місця зростання і заповідати.

КЛОПОГІН ЄВРОПЕЙСЬКИЙ

Cimicifuga europea Schipcz.

І. Каменічека

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, отруйна, декоративна рослина.

Природоохоронний статус, категорія. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид близький до загрозливого стану.

Поширення. Середня і Східна Європа; в Україні: Карпати, Лісостеп; у Хмельницькій області: Городоцький, Волочиський, Ярмолинецький, Дунаєвецький, Віньковець-

кий, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Славутський, Ізяславський, Шепетівський, Полонський райони.

Умови зростання. Затінені галявини; грабово-дубові ліси.

Чисельність. Малочисельні популяції.

Причини зміни чисельності. Рубка лісу, викопування, знищення місць зростання.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка», заказнику «Дністровський» Новоушицького району.

КОНЮШИНА БЛІДО-ЖОВТА

Trifolium ochroleucon Huds.

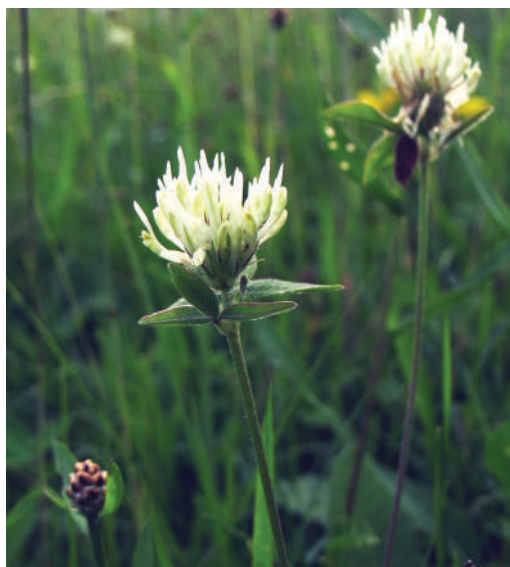

Фото А. Ковальчука

Родина Бобові – *Fabaceae*

Наукове і практичне значення. Кормова рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вразливий.

Поширення. Атлантична та Середня Європа, південний захід Східної Європи, північна частина Середземномор'я; в Україні: Карпати, Лісостеп (Поділля), Степ; у Хмельницькій області: Городоцький, Кам'янець-Подільський райони.

Умови зростання. Відкриті світлі місця; на вогких луках, узліссях, у чагарниках, широколистяних лісах.

Чисельність. Спорадично. Малочисельні куртини.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання, викошування, виривання.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

КОНЮШИНА ПАННОНСЬКА

Trifolium pannonicum Yacq.

Фото М. Рябого

Родина. Бобові – *Fabaceae*

Наукове і практичне значення. Кормова рослина, придатна до культури в Лісостепу, зимостійка, посухостійка.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Занесений до Червоної книги Молдови.

Поширення. Південь Середньої Європи, південний захід Східної Європи; в Україні: Західна частина Поліських та Лісостепових районів; у Хмельницькій області: Хмельницький, Чемеровецький, Городоцький райони.

Умови зростання. Світлі, мезотрофні лучно-степові та лісові галявини.

Чисельність. Спорадично. Одиначні особини чи невеликі куртини.

Причини зміни чисельності. Викосування, знищення місць зростання.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

КОТЯЧІ ЛАПКИ ДВОДОМНІ*Antenaria dioica* (L.) Gaertn.

Фото А. Ковальчука

Родина. Айстрові (Складноцвіті) – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Декоративний, лікарський вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під критичною загрозою.

Поширення. Кавказ, Західний та Східний Сибір, Арктика, Далекий Схід, Середня Азія, Скандинавія; в Україні – по всій території; у Хмельницькій області: Славутський, Ізяславський, Шепетівський, Полонський, Кам'янець-Подільський, Хмельницький райони.

Умови зростання. Світлі місця зростання; в соснових, мішаних, грабово-дубових лісах.

Чисельність. Малочисельні групи, трапляються дуже рідко.

Причини зміни чисельності. Зривання, вирубування лісів.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка».

КРЕМ'ЯННИК ГАРНИЙ*Telekia speciosa* (Schreb) Baumg.

Фото А. Ковальчука

Родина. Айстрові (Складноцвіті) – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид перебуває під критичною загрозою зникнення.

Занесений до Червоних книг Азербайджанської Республіки, Ставропольського краю.

Поширення. Центральна та Східна Європа, Кавказ, Мала Азія; в Україні: Закарпаття, Івано-Франківська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька, Дніпропетровська області; у Хмельницькій області: Городоцький (місцезростання не підтверджені) та Шепетівський райони (єдине в області сучасне місцезростання виду).

Умови зростання. На вологих луках по берегах річок; осоково-очеретяні, лучні угруповання.

Чисельність. Кілька особин виявлено на торф'янистій луці біля болота.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання.

Культивування. Не виявлено у Хмельницькій області

Заходи охорони. Виявлення нових місць зростання, дослідження стану популяції, охорона екотопів, заборона зривання та збору рослин. Охороняється в РЛП «Мальованка».

КУПАЛЬНИЦЯ ЄВРОПЕЙСЬКА

Trollius europaeus L.

Фото В. Гудзя

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Вид рідкісний, декоративний, ранній травнево-червневий медонос, дає велику кількість нектару.

Природоохоронний статус. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид вразливий у регіоні.

Вид занесений у Червону книгу Республіки Білорусь, Списку видів Польщі, охоплених суворою охороною.

Ботанічні
цікавинки

ГОРДА КУПАЛЬНИЦЯ

Чашолистки та оранжеві пелюстки утворюють квітку оригінальної кулястої форми, яка захищає пилок від вологи. Тому горда купальниця ніколи не схиляє квітку. Комахи попадають в неї через один вузький отвір, який знаходиться наверху квітки. Вони люблять сидіти там у негоду та вночі, оскільки захищені від холоду і дощу. Температура всередині квітки на 5-6°C вища, ніж назовні. Саме з особливою формою квітки пов'язана родова назва *Trollius*, що в перекладі з латинської мови означає «кулеподібна ємність».

Поширення. Атлантична, Середня та Східна Європа, Середземномор'я, Західний Сибір; в Україні: Лісостеп, Полісся, Карпати; у Хмельницькій області: Шепетівський, Полонський, Славутський, Ізяславський, Городоцький, Волочиський райони.

Умови зростання. Українська назва «купальниця» пов'язана з місцезростаннями рослини у вологих місцях – на заболочених луках, евтрофних (у тому числі і карбонатних) та мезотрофних болотах, узліссях, серед чагарників.

Чисельність. Малочисельні групи на невеликих ділянках зустрічаються спорадично.

Причини зміни чисельності. Трансформація оселищ, збір рослин, сінокошіння до дозрівання плодів, випасання, заміна лучних угруповань лісовими.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється в РЛП «Мальованка», заповідному урочищі «Адамове займисько».

Рослини в ліфтах та легендах

ЛЕГЕНДА ПРО ЕЛЬФІВ, ЕЛІКСИР МОЛОДОСТІ ТА КУПАЛЬНИЦЮ

Відомо, що ельфи – довгожителі. Живуть вони на світі довго завдяки еліксиру молодості, який самі варять червневими ночами. А роблять це так. Коли настає повний місяць, ельфи дістають зі сховищ округлі золоті чаші, ставлять їх на жердини, оскільки знизу дуже велика роса. На верхівці жердин, під чашами на лавочках, сидять по два ельфи. Вони додають і перемішують складники для еліксиру, які приносять інші ельфи, снуючи вверх-вниз по драбинах. Повний місяць заглядає в чаші і дивується: як може варево кипіти без вогню? Коли починає світати, еліксир розливають по пляшках, їх закупорюють і кудись виносять. Цього еліксиру вистачить на цілий рік. Зникають і ельфи, а порожні золоті чаші залишаються стояти на шестах, але тепер вони перетворилися на квіти купальниці. І якщо заглянути в квітку, то можна там помітити ельфа, що спить, згорнувшись клубочком.

ЛАЗУРНИК ТРИЛОПАТЕВИЙ*Laser trilobum (L.) Borkh*

Фото Л. Любінської

ЛАТАТТЯ БІЛЕ*Nymphaea alba L.*

Фото В. Гудзя

Родина. Селерові (Зонтичні) – *Ariaceae*
Наукове і практичне значення. Релікт. Декоративний, лікарський вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид близький до загрозливого стану.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Лісостеп; у Хмельницькій області: Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Ярмолинецький, Полонський райони.

*Ботанічний глосарій***РІД ЛАЗУРНИК**

Лазурник (*Laser*) – рід рослин родини Зонтичні. Це багаторічні високі (від 60 см до 200 см) трави з двічі- і трилопатовими або цільними листками. Квіти зібрані в суцвіття зонтик. Їх пелюстки білі, із заломленими всередину верхівками. Плоди яйцевидні або довгасті, з потовщеними ребрами.

У Європі та Західній Азії зростає лише 3 види цього роду; в Україні – один – лазурник трилопатовий. Цю рослину вперше описав Карл Лінней у 1753 році в книзі «*Species plantarum*», яка поклала початок сучасній ботанічній номенклатурі.

Молоді пагони лазурника трилопатового споживають у вареному вигляді. Плоди містять ефірне масло.

Умови зростання. На лісових галявинах, у чагарниках, грабово-дубових лісах.

Чисельність виду. Малочисельні популяції трапляються спорадично.

Причини зміни чисельності. Випасання, витоптування, випалювання травостою, терасування схилів.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка».

Родина. Лататтеві – *Nymphaeaceae*
Наукове і практичне значення. Рідкісний; декоративний, лікарський вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Червона книга Республіки Білорусь, уразливий вид. Червона книга Брянської області, рідкісний вид, чисельність якого зменшується. Список видів Польщі, які підлягають суворій охороні.

Поширення. Європа; в Україні: Лісостеп, Степ, Полісся; у Хмельницькій області: Летичівський, Полонський, Старокостянтинівський, Старосинявський, Славутський, Чемеровецький райони.

Умови зростання. На водоймах з повільною течією з глибиною від 150 см до 200 см; формує рослинні угруповання, де домінує, і трапляється в угрупованнях Lemnetaea за участю ряски малої.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Зміна гідрологічних режимів водойм замулення та осушення водойм, евтрофікація, зривання.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання.

ЛАТАТТЯ СНІЖНО-БІЛЕ

Nymphaea candida J. et C. Presl.

Фото Л. Колоднюк

Родина. Лататтеві – *Nymphaeaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна, лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Червона книга Польщі, вид під загрозою зникнення, Червона книга Брянської області, рідкісний вид.

Поширення. Європа; в Україні: Лісостеп, Степ, Полісся; у Хмельницькій області: Летичівський, Старокостянтинівський, Славутський, Шепетівський, Полонський, Ізяславський райони.

Умови зростання. на водоймах із повільною течією з глибиною від 150 см до 200 см; зростає в угрупованнях Lemnetae за участю ряски малої.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Зміна гідрологічних режимів водойм забруднення, замулення та осушення водойм, евтрофікація, зривання.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання.

ня. Охороняється в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся».

ЛЕОПОЛЬДІЯ ТОНКОЦВІТА

Leopoldia tenuiflora (Tausch) Heldr.

Фото М. Рябого

Родина. Лілійні – *Liliaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний; декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Пропонується для занесення до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Європа, Кавказ, Західна Азія; в Україні: Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Лучно-степові, степові угруповання.

Чисельність. Нечисленні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Випалювання, викопування, виїмка вапняку.

Культивування. На Хмельниччині вирощують у приватних садибах.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», у заказнику «Дністровський». Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання, охорона екотопів.

ЛЕОПОЛЬДІЯ ВИРОЩУЄТЬСЯ В БОТСАДУ

В Кам'янець-Подільському ботанічному саду на колекційній ділянці, яка обробляється, висаджені віргінільні особини леопольдії тонкоцвітої, взяті в 2003 р. з природної популяції біля с. Смотрич. Вони добре почувуються на рівній ділянці, частково затіненій сусідніми деревами, на чорноземах. У 2005 р. рослини *Leopoldia tenuiflora* перейшли у генеративну стадію, цвітуть і плодоносять щорічно. Їх можна назад репатріювати в природу. Це один із способів збереження рослин.

Рід Леопольдія названо на честь великого герцога Тоскани Леопольда II, який сприяв організації ботанічного музею Флоренції.

Ботанічні
цікавинки

ЛИПУЧКА НАПІВОТОЧЕНА*Lappula semicincta* L. (Stev.)
M.Pop. ex Dobrocz.

Фото П. Дворської-Гочманової

Родина. Шорстколисті – *Boraginaceae*
Наукове і практичне значення. Вид рідкісний; декоративний.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під загрозою зникнення.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.

Умови зростання. На кам'янистих схилах; в угрупованнях за участю цибулі подільської, вероники колосистої, очитку їдкою.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються спорадично.

Причини зміни чисельності. Витоптування, випалювання травостою, терасування схилів.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри».

Дотримуйтесь
законів

ПАПОРОТЬ ІЗ ШІЛСНИМИ ЛИСТКАМИ

Дуже специфічним видом папоротей, що зростає переважно на затінених вологих скелях, є листовик сколопендровий. Це папороть із цілими, шкірястими, видовжено-ланцетними листками з серцеподібною основою і коротким черешком завдовжки від 30 см до 80 см. Соруси лінійні, зближені парами, розміщені косо впоперек пластинки листка, по обидва боки – жилки. Спороносить у липні-вересні.

**ЛИСТОВИК
СКОЛОПЕНДРОВИЙ***Phyllitis scolopendrium* (L.) Newm.

Фото М. Рябого

Родина. Аспленієві – *Aspleniaceae*
Наукове і практичне значення. Релікт. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Занесений до червоних книг Республіки Молдови, ряду областей та республік Росії (зокрема, Ставропольського краю).

Поширення. Південна (Середземномор'я) і Середня Європа, Мала Азія, Іран, Кавказ; в Україні: Вінницька, Житомирська, Київська, Хмельницька, Чернівецька області; у Хмельницькій області: Городоцький, Чеме-ровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. На затінених кам'янистих ділянках; вапнякові скелі у грабово-дубових лісах.

Чисельність. Рідко, малочисельні групи.

Причини зміни чисельності. Знищення екоотопів, викопування.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Виявляти нові місця зростання і заповідати.

ЛОМИНІС ЦІЛОЛИСТИЙ

Clematis integrifolia L.

Фото М. Рябого

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний; декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Пропонується для занесення до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Середня, Південна, Східна Європа, Кавказ, Західна і Середня Азія; в Україні: Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Лучно-степові, степові угруповання.

Чисельність. Нечисленні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Випалювання, виїмка вапняку, викопування.

Культивування. На Хмельниччині не вирощують.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», у заказнику «Дністровський». Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання, охорона екотопів.

КЛЕМАТИСИ

Культурні ломиниси прийнято називати клематисами. Вирощувати ломиниси почали в Західній Європі в XVI столітті. Ще раніше розпочали культивувати клематиси в Японії. На території України вони з'явилися як оранжерейні рослини на початку XIX століття.

Додатки
зі збірки

ЛОПУХ ДІБРОВНИЙ

Arctium nemorosum Lej

Фото О. Орлова

Родина. Айстрові – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, кормова, жиросімейна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під загрозою зникнення.

Занесений до Червоних книг Республіки Білорусь, Латвійської Республіки, Литовської Республіки та Естонської Республіки, Республіки Татарстан.

Поширення. Південна і Середня Європа, Кавказ; в Україні: Закарпаття, Полісся, Лісостеп, Крим; у Хмельницькій області: Ізяславський, Шепетівський, Хмельницький, Городоцький райони.

Умови зростання. Мезофіт, зростає в грабово-дубових лісах.

Чисельність. Рідко, малочисельні групи.

Причини зміни чисельності. Знищення екотопів, викопування.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Охороняти екотопи. Виявляти нові місця зростання і заповідати.

ЛОХИНА (БУЯХИ)*Vaccinium uliginosum L.*

Фото А. Ковальчука

Родина. Брусничні – *Vacciniaceae***Наукове і практичне значення.** Борельний вид. Харчова і лікарська рослина.**Природоохоронний статус.** Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під невеликою загрозою.**Поширення.** Північна Європа, гірські масиви Центральної та Південної Європи; в Україні: Карпати, Розточчя-Опілля, північ Правобережного Полісся, південна частина Полісся; у Хмельницькій області: спорадично Полонський, Шепетівський, Славутський, Ізяславський райони.**Умови зростання.** Зростає на бідних кислих ґрунтах верхових боліт, заболочених лісів, у заростях кущів, пухівкових, сфагнових, осокових ценозах асоціацій.**Чисельність.** Локальні популяції численні.**Причини зміни чисельності.** Знищення боліт, вирубування лісів, культивування вологих вересових пустищ, нелімітована заготівля ягід.**Культивування.** На Хмельниччині невідомо.**Заходи охорони.** Потребує подальшого вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій. Охороняється на територіях РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся».**ЛЬОН ЛІНІЙНОЛИСТИЙ***Linum linearifolium (Lindem.) Jav.*

Фото О. Красової

Родина. Льонові – *Linnaceae***Наукове і практичне значення.** Декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.**Поширення.** Середня Європа; в Україні: Тернопільська, Вінницька, Чернівецька, Одеська області; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.**Умови зростання.** Освітлені сухі території; вапнякові відслонення.**Чисельність.** Малочисельні популяції.**Причини зміни чисельності.** Заліснення сосною, акацією, розорювання, випалювання, виїмка вапняку.**Культивування.** Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.**Заходи охорони.** Здійснювати моніторинг стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський» Новоушицького району.**ЛОХИНА І ГРИБ**

Лохина – це листопадний кущик заввишки від 30 см до 60 (100) см з повзучим кореневищем і коренями, обплетеними грибними гіфами. Гриб, з яким живе лохина в симбіозі, швидко розкладає речовини, важкорозчинні для рослинних клітин, і, виконуючи роль кореневих волосків, підсилює всмоктування рослиною мінеральних речовин з ґрунту. Також гриб дає лохині тіамін, який стимулює ріст коренів.

МЕДУНКА ВУЗЬКОЛИСТА

Pulmonaria angustifolia L.

Фото О. Орлова

Родина. Шорстколисті – *Boraginaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під невеликою загрозою.

Поширення. Середня та Східна Європа; в Україні: Лісостеп, Степ, Полісся; у Хмельницькій області: у всіх районах.

Умови зростання. На світлих лісових галявинах.

Чисельність. Спорадично. Утворює малі куртини.

Причини зміни чисельності. Викопування, випалювання, руйнування місць зростання.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Виявляти нові місця зростання, контролювати їх стан, заповідати.

МЕДУНКА М'ЯКА

Pulmonaria mollis Wulf. ex Hornem

Фото Л. Любінської

Родина. Шорстколисті – *Boraginaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під невеликою загрозою.

Поширення. Європа, Мала Азія, Західний Сибір; в Україні: Лісостеп, Степ, Полісся; у Хмельницькій області: у всіх лісостепових районах.

Умови зростання. На світлих лісових галявинах, вологих луках.

Чисельність. Спорадично. Утворює великі куртини.

Причини зміни чисельності. Викопування, випалювання, руйнування місць зростання.

Культивування. На Хмельниччині не виявлено.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», урочищі «Адамове займисько». Необхідно виявляти нові місця зростання і заповідати.

Рослини в міфах та легендах

МЕДУНКА-РЯТІВНИЦЯ

В народі медунку називають брат-і-сестра та розповідають таку легенду. Чоловік, коли померла дружина, привів собі іншу жінку. Мачуха була лиха і скупа. Вона весь час дивилася на двійко діточок і думала як їх позбутися. Як тільки батько поїхав до міста, мачуха загадала дітям йти до лісу і принести хмизу. Весняний день був ще холодним. Голодні і змерзлі вони зайшли на лісову галявину і розплакались. Діти кликали маму і просили прийти до них. Так у тузі і заснули. А прокинулись від теплого дотику

МИГДАЛЬ СТЕПОВИЙ*Amygdalus nana L.*

Фото М. Рябого

Родина. Розові – *Rosaceae***Наукове і практичне значення.** Вид на північній межі ареалу. Лікарська, декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид близький до загрозливого стану.

Червоний список МСОП, відомості недостатні.

Поширення. Європа; в Україні: Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.**Умови зростання.** Світлі галявини; вапняково-кам'яністі степи, лучностепові схили.**Чисельність.** Спорадично. Утворює великі куртини.**Причини зміни чисельності.** Викопування, випалювання, руйнування місць зростання.**Культивування.** Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.**Заходи охорони.** Охороняється в НПП «Подільські Товтри». Виявляти нові місця зростання і заповідати.**МІНУАРЦІЯ ДНІСТРОВСЬКА***Minuartia thyratica Klok.*

Фото М. Рябого

Родина. Гвоздичні – *Caryophyllaceae***Наукове і практичне значення.** Ендемік. Декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.**Поширення.** Східна Європа; в Україні: Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька області; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.**Умови зростання.** На відкритих вапнякових схилах; вапняково-кам'яністі угруповання за участю цибулі подільської, очитка їдкою.**Чисельність.** Спорадично, чисельними куртинами.**Причини зміни чисельності.** Руйнування місця зростання.**Культивування.** На Хмельниччині невідомо.**Заходи охорони.** Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказнику «Дністровський» Новоушицького району. Виявляти нові місця зростання, створювати заповідні об'єкти.

і надзвичайного медового запаху. Навколо них росли дивні квіти з ніжними та м'якими, як мамині руки, листками та голубими і рожевими квітами. Аромат так приваблював дітей, що вони вирішили зірвати квітку і подивитися, що ж там є. На дитячі пальчики, як сльоза, скотилася медово-солодка краплина нектару. Радісні і втішені дітлахи повернулися додому, де чекав на них люблячий татко. Після розповіді дітей він вигнав злу мачуху. Але кожної весни діти і батько ходили до лісу і частувалися дарами медунки.

МОЛОЧАЙ ГРАНЧАСТИЙ (РЕБРИСТИЙ)

Euphorbia angulata Jacq.

Фото Т. Горелової

Родина. Молочайні – *Euphorbiaceae*
Наукове і практичне значення. Рідкісний декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Ботанічний глосарій

МОЛОЧАЙ – РОСЛИНИ З МОЛОЧНИМ СОКОМ

Українська назва роду Молочай вказує на наявність у всіх тканинах рослин білого молочного соку. У деяких видів молочаїв цей сік отруйний, викликає опіки, рани, запалення слизових оболонок очей, губ, носа.

Латиною рід названий на честь придворного лікаря нумідійського царя Юби (54 р. до н. е.) Еуфорба, який уперше застосував лікувальні властивості цієї рослини.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Карпати, південно-західний Лісостеп; у Хмельницькій області: Ізяславський Полонський, Славутський, Шепетівський, Летичівський райони.

Умови зростання. У розріджених лісах мішаних, листяних; дубово-грабові та дубові ліси.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються спорадично.

Причини зміни чисельності. Випасання, витоптування, випалювання травостою, вирубки.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання.

МОЛОЧАЙ ДНІСТРОВСЬКИЙ

Euphorbia tyraica Klok et Artemcz.

Фото М. Рябого

Родина. Молочайні – *Euphorbiaceae*
Наукове і практичне значення. Ендемічний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Середня Європа; в Україні – Лісостеп; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.

Умови зростання. На сухих кам'янистих схилах; степові угруповання.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються спорадично.

Причини зміни чисельності. Випасання, витоптування, випалювання травостою, терасування схилів.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри».

ДИКОРОСЛА КАЛА

Рослина має двостатеві, без оцвітини квітки. Вони зібрані в початок, обгорнений великим покривалом, яке зсередини сніжно-біле, а зовні – зеленкувате. Рослини нагадують свічки перед образами, звідси походить родова назва – образки. Латинська ж назва роду *Calla* походить від латинського *callum* – «товста шкіра»

НЕЗАБУДКА ЛИТОВСЬКА*Myosotis lithuanica* (Schmalh.)
Besser ex Dobroc

Фото Г. Конечної

Родина. Шорстколисті – *Boraginaceae***Наукове і практичне значення.** Рідкісний, декоративний вид.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.**Поширення.** Середня Європа; в Україні: Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: Славутський, Старокостянтинівський, Шепетівський райони.**Умови зростання.** На болотах та вологих луках; осоково-лепешнякові угруповання.**Чисельність.** Малочисельні популяції трапляються спорадично.**Причини зміни чисельності.** Випасання, витоптування, випалювання травостою, зміна гідрологічних режимів.**Культивування.** На Хмельниччині невідомо.**Заходи охорони.** Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання.

і підкреслює наявність щільного покривала навколо початку. Наприкінці літа на місці оригінальних суцвіть зав'язуються яскраві червоні ягодоподібні плоди. Їхня оболонка містить повітряні тканини, завдяки чому плоди плавучі і швидко поширюються водою. Рослина отруйна. Найчастіше причиною отруєння є вживання її гарних плодів. Образки болотні є біологічними фільтраторами, вони очищують воду водойм.

*Ботанічна
ілюстрація*

ОБРАЗКИ БОЛОТНІ*Calla palustris* L.

Фото В. Гудзя

Родина. Ароїдні – *Araceae***Наукове і практичне значення.** Голарктичний вид на південній межі ареалу. Бере участь у заростанні озер, формуванні болотних плавів. Отруйна, декоративна рослина, біофільтратор.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під невеликою загрозою, стабільне існування якого залежить від охорони.

Занесений до Червоної книги Балтійського регіону (1993), Червоної книги Франції (1995), Червоних книг ряду областей та республік Росії.

Поширення. Євразія, Північна Америка (переважно в лісовій зоні); в Україні: Полісся; у Хмельницькій області: Полонський, Шепетівський, Славутський та Ізяславський райони.**Умови зростання.** Гелофіт, гігрофіт, сциогеліофіт, оліготермофіт. Зростає на грузьких берегах річок, по берегах мезо- та оліготрофних водойм, меліоративних каналів, нерідко трапляється в вільшняхках. Зустрічається в угрупованнях формації сосново-сфагнової оліготрофної. На території РЛП «Мальованка» поширені болотні угруповання, що сформувалися внаслідок заростання мезотрофних озер сфагновими плавами зі значною участю образків болотних: приозерні зниження займають угруповання груп асоціацій болотнообразково-сфагнової; на більш глибоких ділянках

формується унікальне угруповання болотно-образково-сніжнобілолататтєве-сфагнове.

Чисельність. Трапляються великі популяції цього виду. Найчисельніша – на заростаючих торфових кар'єрах біля с. Мальованки.

Причини зміни чисельності. Знищення оселищ, осушення та освоєння боліт.

Культивування. Культивується на присадибних ділянках. Найбільш популярні багатопелюсткові сорти «Plena» та «Flore pleno».

Заходи охорони. Охороняється на територіях РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся». Необхідно контролювати стан популяцій, оберігати оселища виду. Заборонити осушення боліт. Зменшити рекреаційне навантаження на озера.

ОДНОКВІТКА ЗВИЧАЙНА

Moneses uniflora (L.) A.Grey

Фото В. Гелюти

Родина. Грушанкові – *Pyrolaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний бореальний вид; декоративний, лікарський, єдиний вид роду Одноквітка (*Moneses*). Подекуди з рослини готують чай. У 1995 році при дослідженні одноквітки виявили новий антибіотик – хлорохімафілін.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид, що перебуває під критичною загрозою зникнення в регіоні.

Червона книга Балтійського регіону (1993), Червона книга республіки Білорусь (2005). Цей вид пропонувався для занесення до третього видання Червоної книги України. Він є регіонально рідкісним у Волин-

Додатки
цікавінки

ОДНОКВІТКА ОДНОКВІТКОВА

Ця невеличка (від 5 см до 10 см) рослина трапляється в наших лісах дуже рідко. Але коли ви її зустрінете, то назавжди запам'ятаєте. Вона має розетку вічнозелених круглих шкірястих листків з городчасто-пильчастими краями. Щороку рослина формує стебло лише з однією білою запашною квіткою. Звідси і походить латинська назва виду *Moneses uniflora*, яка перекладається як «одноквітка одноквіткова». Квітка спершу поникла, а потім підноситься догори. Її чашолистки яйцевидно-округлі, вийчасті. Віночок широко відкритий, від 15 мм до 20 мм в діаметрі. Стовпчик прямий, у 1,5-2,5 рази довший за тичинки, має п'ятироздільну приймочку. Тичинки сидять по дві навколо стовпчика. Пиляки мають довгі різьки. Рослина цвіте в червні-липні. Як тільки комаха сідає на квітку, пелюстка під її вагою опускається, зігнуті тичинкові нитки розправляються, пиляки повертаються отворами донизу, і пилок висипається з них на комаху. Коли ж довго немає запилювачів, стоїть негода, то перехресне запилення не відбувається. Тоді одноквітка приступає до самозапилення. Її тичинкові нитки випрямляються, нахилена квітка починає поволі підніматися і займає положення, при якому пилок, падаючи з пиляків при найменшому подиху вітру, попадає на приймочку маточки. Так відбувається самозапилення. Плід – прямостояча, округла п'ятигніздна коробочка. Насіння проростає лише за наявності у ґрунті мікоризоутворюючого гриба. І цей гриб буде жити в симбіозі з одноквіткою все її життя. Молодий проросток може кілька років існувати в ґрунті як сапрофіт, але врешті восени на кореневищі формуються бруньки, з яких потім розвиваються зелені наземні пагони.

ській, Рівненській, Тернопільській, Черкаській, Київській, Полтавській та Хмельницькій областях.

Поширення. Європа, Кавказ, Сибір, Далекий Схід, Середня Азія, Японія, Корея, Китай, Тайвань, Північна Америка; в Україні: Карпати і Прикарпаття, рідше – Розточчя та Західне Полісся; у Хмельницькій області: лише одне місцезростання в Ізяславському районі.

Умови зростання. Гемікриптофіт. Лісовий вид, зростає на вологих місцях у темних хвойних та змішаних, зрідка – листяних лісах.

Чисельність. Трапляються лише поодинокі особини виду.

Причини зміни чисельності. Знищення оселищ, вирубування лісів, рекреаційне навантаження. Складний цикл розвитку одноквітки (насіння проростає лише за участю гриба, проросток кілька років живе під землею) вимагає особливої уваги до цієї рослини.

Культивування. На Хмельниччині не культивується.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка».

ОЖИКА ЛІСОВА*Luzula sylvatica (Hudz.) Gaudin*

Фото А. Ковальчука

Родина. Ситникові – *Juncaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний центральноевропейський вид на східній межі ареалу; декоративний, кормовий, лікарський.

*Ботанічний глосарій***БЛИСКУЧА ОЖИКА**

Родова назва *Luzula* походить від латинського *lucere* – «блискіти» і пов'язана з тим, що рослина має сріблясті квітки, оточені пливчатими приквітниками. Від них вона виглядає блискучою. Українська назва роду Ожика можливо пов'язана зі словом «їжак» і дана за головчасті колоски з листочками приквітників, які стирчать, ніби голки. Видова ж назва *sylvestris* – «лісовий» вказує на місця зростання рослини.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид вразливий у регіоні.

Поширення. Європа, Кавказ; в Україні: Карпати, Західне Поділля; у Хмельницькій області: Шепетівський, Ізяславський, Славутський, Городоцький райони.

Умови зростання. Зростає в букових та мішаних лісах.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються спорадично.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Вивчати місця зростання, досліджувати стан популяцій. Вид охороняється в НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка».

ОМАН ВИСОКИЙ*Inula helenium L.*

Фото В. Куделі

Родина. Складноцвіті – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Лікарський, декоративний, медоносний, кормовий вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під невеликою загрозою.

Поширення. Європа, Середземномор'я, Мала Азія, Західний Сибір, Середня Азія; в Україні: по всій території; у Хмельницькій області: у всіх районах.

Умови зростання: на болотах та вологих луках по берегах річок, балках; осокові-очеретяні, лучні, лучно-степові угруповання, лісові галявини.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються спорадично.

Причини зміни чисельності. Заготівля лікарської сировини.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету; на колекційній ділянці Хмельницького обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді, присадибних ділянках мешканців області.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», у заказниках Новоушицького, Дунаєвецького, Віньковецького районів. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання.

ОСОКА БАГНОВА

Carex limosa L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове і практичне значення. Циркумпольярний вид на південній межі ареалу. Рідкісний мезотрофноболотний вид. Торфотвірний.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид, що перебуває під загрозою зникнення.

Занесений до Червоної книги Польщі.

Поширення. Північна та Середня Європа, Азія, Північна Америка. В Україні проходить південна межа його ареалу. Межа суцільного поширення виду в Україні йде через Любомль–Коваль–Луцьк–Житомир–Золотоношу–Прилуки–Семенівку (О.С. Балашов, Т.Л. Андрієнко). Рослина нині трапляється переважно в Західному Поліссі та Карпатах. На Хмельниччині (Шепетівський район). Л.С. Юглічек уперше виявила два місцезростання *Carex limosa*.

Умови зростання. Це один із найбільш гідрофільних видів болотної флори. В Україні рослина зростає на дуже обводнених мезотрофних та евтрофних болотах, причому на Лівобережжі і Придніпров'ї – на евтрофних, а в Поліссі – на мезотрофних. Це мохові (переважно сфагнові), трав'яно-осокові болота, мулисті береги водойм. На Шепетівщині на одному з боліт зростає в асоціації, яку утворюють сосна звичайна, осока здута та сфагнуми.

Чисельність. Виявлена на двох болотах. Популяції малочисельні. Значна частина

відомих раніше місцезростань у лісовій та лісостеповій зонах вже не існує.

Причини зміни чисельності. Осушення боліт, зміна гідрологічного режиму прилеглих до боліт територій.

Культивування. У Хмельницькій області не культивується.

Заходи охорони. Охороняється на території РЛП «Мальованка». Необхідно заборонити осушення боліт, контролювати стан популяцій.

ОСОКА ГАРТМАНА

Carex hartmanii Cajand.

Фото С. Панченка

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове і практичне значення. Циркумпольярний вид на південній межі ареалу. Рідкісна мезотрофноболотна рослина. Торфотвірний.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; даних для оцінки природоохоронного статусу недостатньо.

Поширення. Південь Скандинавії, Середня Європа, Західний Сибір, Середня Азія, Кавказ; в Україні: Полісся, Лісостеп, Карпати. Найбільше місцезнаходжень – у Центральному Поліссі. Л.С. Юглічек уперше виявила осоку Гартмана на Хмельниччині. Вид зростав у східній частині Малеого Полісся біля с. Мальованка Шепетівського району.

Умови зростання. Гігромезофіт. Сирі луки, сирі листяні ліси та чагарники, узлісся. В Шепетівському районі осока Гартмана зростала в угрупованні асоціації щучника дернистого.

Чисельність. Знайдено декілька куртин виду на великому масиві торф'янистих лук.

Причини зміни чисельності. Осушення боліт, зміна гідрологічного режиму прилеглих до боліт територій.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Охороняється на території РЛП «Мальованка». Заборонити осушувати болота. Контролювати стан популяцій.

ОСОКА КУЛЬКОНОСНА

Carex pilulifera L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний європейський вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; даних для оцінки природоохоронного статусу недостатньо.

Поширення. Північна, Атлантична, Центральна та Південна Європа, Прибалтика, Європейська частина Росії, західна частина Білорусі, Північна Африка (Марокко); в Україні: Карпати, Мале Полісся; в Хмельницькій області: малополіські території Шепетівського, Полонського, Славутського, Ізяславського районів.

Умови зростання. Мезофіт. Зростає на галявинах, узліссях соснових та сосново-дубових лісів.

Чисельність. Популяції малочисельні.

Причини зміни чисельності. Знищення оселищ.

Культивування. У Хмельницькій області не культивується.

Заходи охорони. Охороняється на території РЛП «Мальованка». Контроль за станом популяції.

ОСОКА ОСТЮКОВА

Carex atherodes Spreng.

Фото П. Шліхтера

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове і практичне значення. Кормова рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Центральна Європа; в Україні: Полісся, Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Білогірський, Ізяславський, Старокостянтинівський райони.

Умови зростання: на вологих луках, низинних болотах та вільшаниках в осоково-лепешнякових угрупованнях.

Чисельність. Трапляється спорадично.

Причини зміни чисельності. Зміна гідрологічного режиму водно-болотних масивів, випасання, викошування, витоптування, випалювання травостою, викопування.

Культивування: На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Потребує вивчення стану популяцій.

ОСОКА ПАРВСЬКА

Carex brevicollis DC.

Фото Р. Страту

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове і практичне значення. Релікт, декоративна, лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під невеликою загрозою. Формує угруповання, занесені до Зеленої книги України.

Поширення. Центральна Європа; в Україні: Правобережний Лісостеп; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання: широколистяні ліси, чагарники, грабово-дубові, дубові ліси.

Чисельність. Утворює угруповання на рівні асоціацій.

Причини зміни чисельності. Вирубвання лісів.

Культивування: На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри».

ДОПОМАГАЄ ПРИ ПОЛОГАХ

У науковій медицині осоку парвську використовують для виготовлення бревіколіну, який застосовується як допоміжний засіб при пологах. Діючим чинником сировини є алкалоїд бревіколін, який, блокуючи проведення імпульсів в автономних вузлах, здійснює фармакологічну денервацію органів, змінює їх функцію, зменшуючи приплив до них нервових імпульсів по симпатичних і парасимпатичних нервах. Бревіколін розширює судини, особливо артеріоли, в результаті чого знижується загальний артеріальний і центральний венозний тиск.

Ботанічна
ідентифікація

ОСОКА ПУХНАСТОПЛОДА

Carex lasiocarpa Ehrh.

Фото А. Ковальчука

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний вид оліго- та мезотрофних боліт. Відіграє важливу роль у заростанні озер болотними плавами. Грунтотвірний.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під невеликою загрозою зникнення, стабільне існування якого залежить від охорони.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою.

Поширення. Скандинавія, Північна, Центральна та Східна Європа, Південний Урал, Західний та Східний Сибір, Далекий Схід, Казахстан, Східна Азія, Північна Америка; в Україні: Полісся, Лісостеп (переважно в північних районах), північна частина Степу, Карпати; у Хмельницькій області: Полонський, Шепетівський, Славутський та Ізяславський райони.

Умови зростання. Осоково-сфагново оліго- та мезотрофні болота, грузькі береги водойм, заболочені ліси, мочажини. В угрупованнях бобівниково-пухнастоосокових сфагнових.

Чисельність. Спорадично трапляється на оліго- та мезотрофних ділянках, де утворює зарості. Популяції багаточисельні.

Причини зміни чисельності. Осушення оліго- та мезотрофних боліт, порушення гідрологічного режиму прилеглих до боліт територій.

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Охороняється на території РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри» та ін. Заборонити руйнувати оселища. Контролювати стан популяцій.

ОСОКА ЯЧМЕНЕВИДНА

Carex hordeistichos Vill.

Фото В. Коломійчука

Родина. Осокові – *Cyperaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний лучний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під невеликою загрозою зникнення, стабільне існування якого залежить від охорони.

Поширення. Атлантична, Центральна і Південна Європа, Кавказ, Західна Азія, Північна Африка; в Україні: Карпати, Крим, середня частина басейну Дніпра; у Хмельницькій області: м. Кам'янець-Подільський (Ю.Д. Клеопов, 1927), Летичівський (Л.С. Балашов, Н.А. Парахонська, 1977) та А.І. Кузьмичов, 1979), Полонський та Славутський райони (Л.С. Юглічек, 2005).

Умови зростання. На сирих і заболочених луках у долинах річок, у місцях виходу джерел, по краях доріг, на дерново-піщаних ґрунтах.

Чисельність. У знайдених місцезростаннях виявлено декілька куртин виду.

Причини зміни чисельності. Знищення оселищ, зміна гідрологічного режиму території

Культивування. Не культивується.

Заходи охорони. Охороняється на території РЛП «Мальованка». Охороняти оселища. Контролювати стан популяцій.

ПЕРВОЦВІТ ВЕСНЯНИЙ

Primula veris L.

Фото В. Гудзя

Родина. Первоцвіті – *Primulaceae*

Наукове і практичне значення. Вітамінна, лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під невеликою загрозою.

Поширення. Європа, Азія; в Україні: Прикарпаття, Полісся, Лісостеп, південно-східні частини Степу; у Хмельницькій області: всі райони.

Умови зростання. На відкритих та затінених, слабо зволжених ділянках; на околицях лісу, лучних, лучно-степових, лісових галявинах, в паркових та лісопаркових насадженнях.

Чисельність. Багаточисельні популяції.

Причини зміни чисельності. Збір лікарської сировини.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка».

ПЕРВОЦВІТ ВИСОКИЙ

Primula elatior (L.) Hill

Фото М. Рябого

Родина. Первоцвіті – *Primulaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктова, лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид близький до загрозливого стану.

Занесений до Червоної книги Республіки Білорусь та Червоних книг деяких областей Росії (Псковської, Смоленської, Ленінградської).

Поширення. Європа, Азія; в Україні: Прикарпаття, Карпати, Західний Лісостеп; у Хмельницькій області: Ізяславський, Славутський, Шепетівський, Полонський, Хмельницький, Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький, Ярмолинецький райони.

Умови зростання. Світлі лісові галявини, розріджений ліс, вапнякові ґрунти; в дубових, грабово-дубових лісах.

Чисельність. Малочисельні групи.

Причини зміни чисельності. Вирубання лісів, збір лікарської сировини, викопування, зривання в букети.

Безкоровайна Лілія, учениця Ліцанської ЗОШ І-ІІІ ст. досліджує популяцію первоцвіту високого

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка», лісовому заказнику Бубнівський ліс (Волочиський район).

ПЕРВОЦВІТ ЗВИЧАЙНИЙ

Primula vulgaris Huds.

Фото Л. Юглічек

Родина. Первоцвіті – *Primulaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарський, декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид, що перебуває під загрозою зникнення.

Охороняється в Польщі, Данії, Швеції, Німеччині.

Поширення. Європа, Мала Азія, Північна Африка; в Україні: Гірський Крим, передгір'я та гірський лісовий пояс Карпат, Полісся; у Хмельницькій області: Шепетівський район.

Умови зростання. Вологі теплі місця з багатими ґрунтами, старі листяні ліси, зниження, де створюється певний мікроклімат. Зростає в лабільних умовах освітлення, але все ж тяжіє до значного освітлення або напівтіні. На Шепетівщині первоцвіт звичайний зростає в дубово-грабових, соснових

та мішаних лісах, серед чагарників, на лісових галявинах.

Чисельність. Локальні популяції невеликі.

Причини зміни чисельності. Слабо виражена здатність до вегетативного розмноження, в природі розмножується головним чином насінням. Знищення оселищ (вирубання лісів, зміна гідрологічного режиму територій). Знищення збирачами для перенесення на присадибні ділянки та на продаж. Часто об'єктом торгівлі є не лише квіти, а й цілі рослини з кореневищами. В результаті

цього такий цінний для науки вид зникає, чисельність його в природних місцезнаходженнях помітно зменшується.

Культивування. Цінна декоративна рослина, відома в культурі з XVI століття. За результатами інтродукційного випробування лісових багаторічників вид відносять до перспективних. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій. Збереження оселищ. Місцезростання виду охороняються на території РЛП «Мальованка».

В ПОЛЬЩІ РІВНИННУ ПОПУЛЯЦІЮ ПЕРВОЦВІТУ ЗВИЧАЙНОГО ВТРАЧЕНО. ЗБЕРЕЖЕМО НАШУ ПОПУЛЯЦІЮ БІЛЯ ШЕПЕТІВКИ!

Локалітет первоцвіту звичайного вперше для рівнини України з околиць м. Полонного навів О.С. Рогович в 1868 р. Пізніше І.Ф. Шмальгаузен (1886) вказав ще один локалітет – луки на околиці м. Житомира. «Флора УРСР» містить відомості вже про ряд місцезнаходжень *P. vulgaris* з Малого Полісся: біля Полонного (Рогович) та Шепетівки (Троїцький), але більш пізніми гербарними зборами ці знахідки не підтверджувалися. За даними цього ж видання, в Центральному Поліссі згаданий вид був повторно зібраний в околицях м. Житомира (Липський, 1922; Копачевська, Барбарич, Панек, 1910; Матківський, 1925) та околицях м. Коростишева (Совинський). Крім того, в гербарії Житомирського краєзнавчого музею зберігаються збори первоцвіту звичайного з околиць м. Житомира, зроблені Р.И. Собкевичем, М.І. Бурчаком-Абрамовичем та Є.М. Кондратюком. В даному гербарії також наявні збори виду із Житомирського району, з лісу біля с. Тулин (нині с. Ліщин), зроблені О. Філоненко (1946), приблизно в 15 км на південний схід від локалітету в околицях м. Житомира.

Детальні дослідження, проведені в Центральному

Поліссі, виявили, що з відомих раніше місцезнаходжень первоцвіту звичайного там нині збереглося єдине – в околицях м. Житомира, а локалітети біля с. Тулин та м. Коростишів, певно, зникли.

Під час польових досліджень 1998 р. Л.С. Юглічек знайшла кілька масових місцезростань первоцвіту звичайного в Малому Поліссі – на північ від м. Шепетівки.

На рівнині в умовах, подібних до тих, де вид зайдено в східній частині Малого Полісся, він відмічався в Польщі. В «Польській Червоній книзі рослин» вказується єдине місцезнаходження виду в Польщі – Дембувка біля Любліна. Там він зростав у невеликих вологих грабово-ліщинових заростях, які знаходилися серед сільськогосподарських угідь. У 1988 році популяція виду нараховувала 30 екземплярів, а в 1991-му – тільки 12. Проте це єдине місцезростання первоцвіту звичайного в Польщі нині втрачене. Ліс вирубали, а територію розорали. Частина популяції перенесли до ботанічного саду Університету Марії Кюрі-Складовської в Любліні, робиться спроба ренатуралізації виду. А в нас біля Шепетівки цей вид ще є! Збережемо його!

ПЕРЕЛІСКА ЯЙЦЕВИДНА

Mercurialis ovata Sternb. et Hoppe

Фото Є. Горака

Родина. Молочайні – *Euphorbiaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Середня Європа, північна частина Балканського півострова, Західний Кавказ; в Україні: Західний Лісостеп; у Хмельницькій області: Чемеровецький район.

Умови зростання: переважно на кам'янистому ґрунті; в лучностепових угрупованнях.

Чисельність. Малочисельна популяція.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри» (товтра «Самовита»).

ПЕРСТАЧ БІЛИЙ

Potentilla alba L.

Фото М. Рябого

Родина. Розові – *Rosaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид близький до загрозливого стану.

Занесений до Червоної книги Республіки Білорусь та Червоних книг багатьох областей Російської Федерації.

Поширення. Європа; в Україні: Лісостеп, Полісся, Прикарпаття; у Хмельницькій області: Славутський, Ізяславський, Шепетівський, Полонський, Вінковоцький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.

Умови зростання. На світлих галявинах; вапняково-кам'янистих степах, лучно-степових схилах, у світлих дубових, грабово-дубових лісах.

Чисельність. Спорадично, невеликими куртинами.

Причини зміни чисельності. Виривання, збір лікарської сировини, викошування, рубка лісу, руйнування місць зростання.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», НПП «Мале Поліс-

ся», РЛП «Мальованка», урочищі «Адамове займисько». Необхідно контролювати заготівлю рослин як лікарської сировини, охороняти біотопи, виявляти нові місця зростання і заповідати.

ПІВНИКИ ЗЛАКОЛИСТІ

Iris graminea L.

Фото М. Рябого

Родина. Півникові – *Iridaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Південна, Центральна і частково Західна Європа; в Україні: Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Вінковоцький, Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.

Чисельність. Багаточисельні популяції трапляються рідко.

Умови зростання. На освітлених луках в злаково-лучних угрупованнях та грабово-дубових, дубових лісах.

Причини зміни чисельності. Випасання, викошування, витоптування, випалювання травостою, викошування.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання.

ПІВНИКИ УГОРСЬКІ*Iris hungarica L.*

Фото М. Рябого

Родина. Півникові – *Iridaceae***Наукове і практичне значення.** Вид на північній межі ареалу. Лікарська, декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид близький до загрозливого стану.

Включений до Додатку II Бернської конвенції, Червоної книги Польщі (вид під загрозою зникнення), Червоної книги Білорусі (зникаючий вид) і потребує включення до Червоної книги України.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Віньковецький, Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Ярмолинецький райони.**Умови зростання.** На добре світлих сухих вапнякових галявинах; вапняково-кам'янисті степи, вапнякові схили південної експозиції.**Чисельність.** Спорадично. Утворює куртини.**Причини зміни чисельності.** Викопування кореневищ, зривання квітів на букети, руйнування місць зростання (випалювання травостою, надмірне випасання худоби) та сукцесійні зміни, при яких відбувається заростання галявин, світлі розріджені ліси замінюються на зімкнені широколистяні.**Культивування:** Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загаль-

нодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, Ботанічному саду Хмельницького національного університету.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказниках «Дністровський», «Глібівський» Новоушицького району. Необхідно виявляти нові місця зростання і заповідати.

Рослини в міфах та легендах

ІРИДА ТА ІРИСИ

Богиня Ірида вирізнялася серед подруг своєю красою. Коли вона сходила на землю, то залишала різнобарвний місток, який назвали Веселкою Ірис.

А на землі, у залишених слідах Богині Іриди, проростали квіти, якими милувалися і люди, і звірі. А ще вони були такі духмяні, що всі навкруги тишилися і співали. Наукову назву рослини дав Гіппократ, а Карл Лінней її ввів до наукового переліку назв.

ПІДМАРЕННИК ДНІСТРОВСЬКИЙ*Galium tyraicum Klokov*

Фото Л. Любінської

Родина. Маренкові – *Rubiaceae***Наукове і практичне значення.** Субендем. Декоративна рослина.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид близький до загрозливого стану.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Середнє Придністров'я; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Вапняково-кам'янисті степи, вапнякові схили.

Чисельність. Спорадично. Утворює куртини.

Причини зміни чисельності. Випалювання, руйнування місць зростання.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», заказниках «Дністровський», «Глібівський» Новоушицького району. Виявляти нові місця зростання і заповідати.

ПІЛОЗЕЛЛА ШУЛЬТЕСА Нечуйвітер Шультеса

Pilosella x schultesii (F.Schultz)

F.Schultz et Sch.Bip.

(*Hieracium schultesii* F.Schultz)

Фото П. Дворської-Гочманової

Родина. Айстрові (Складноцвіті) – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна, медоносна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Скандинавія, Середня Європа, Середземномор'я; в Україні: Полісся, Прикарпаття; у Хмельницькій області: Шепетівський район.

Умови зростання: світлі місця зростання; в лісах, на луках.

Чисельність. Поодинокі. Дуже рідко.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Мале Полісся».

ПІЩАНКА КОРОТКОЛИСТА

Arenaria brevifolia Gilib.

Фото Т. Мальчуковської

Родина. Гвоздикові – *Caryophyllaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна, медоносна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Європа, Кавказ, Середня Азія, Середземномор'я; в Україні: Середнє Придністров'я, Причорномор'я; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Вапнякові схили.

Чисельність. Дуже рідко.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ПЛАВУШНИК БОЛОТНИЙ*Hottonia palustris* L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Первоцвіті – *Primulaceae*

Наукове і практичне значення. Вид рідкісний, лікарський.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Міжнародний Червоний список МСОП, вид перебуває під невеликою загрозою.

Охороняється в Естонській Республіці, багатьох областях і республіках Російської Федерації.

Поширення. Європа; в Україні: Лісостеп, Закарпаття, Полісся; у Хмельницькій області: Ізяславський, Славутський, Шепетівський, Полонський, Хмельницький, Кам'янець-Подільський райони (береги річок та озер, заплави Південного Бугу, Дністра).

Умови зростання. У стоячих водоймах по берегах річок; осоково-лепешнякові угруповання.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються спорадично.

Причини зміни чисельності. Зміна гідрологічного режиму водойм, меліорація.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється в НПП «Мале Полісся», РЛП «Мальованка», гідрологічному заказнику «Грузевицький» (Хмельницький район), НПП «Подільські Товтри».

ПЛАУН БУЛАВОВИДНИЙ*Lycopodium clavatum* L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Плаунові – *Lycopodiaceae*.

Наукове і практичне значення. Лікарський, декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид близький до загрозливого стану, стабільне існування якого залежить від охорони.

Охороняється в Естонській Республіці, багатьох областях і республіках Російської Федерації.

Ботанічні
цікавинки

ПЛАУН І ГРИБ

Зі спори плауна булавовидного виростає невеличкий, сланцевої будови заросток (це його статеве покоління – гаметофіт). У клітини гаметофіту проникають нитки гриба. Якщо цього не відбудеться, то заросток плауна загине, бо він не здатний до фотосинтезу. Заросток живе і розвивається за рахунок виділень гриба, який поселяється в його клітинах. Разом із грибом заросток поступово розростається, розвиваючись дуже повільно. Він перетворюється на маленьку бурвато-кремову бульбочку, яка живе в симбіозі з грибом до 10-18 років. Весь цей період заросток живиться за рахунок гриба. На заростку утворюються статеві органи архегонії (жіночі) та антеридії (чоловічі). Статеві органи гаметофіта продукують сперматозоони та яйцеклітини, які зливаються тільки за наявності води. З зиготи розвивається нестатеве покоління – спорофіт. Він живиться за рахунок тканин заростка протягом кількох років. Поступово заросток (гаметофіт) відмирає, а спорофіт переходить на самостійне живлення. Від утворення спор до запліднення у плауна булавовидного минає близько 20 років. Це ще один аргумент, що говорить про необхідність охорони цієї рослини.

Поширення. Євразія, Північна Америка; в Україні: Карпати, Полісся, Лісостеп, північна частина Степу; у Хмельницькій області: Шепетівський, Славутський, Полонський, Ізяславський райони.

Умови зростання. Мезофіт, трапляється на свіжих кислих, дерново-підзолистих, бурих некарбонатних ґрунтах; зростає в середньовологих соснових, березово-соснових лісах і на узліссях.

Чисельність. Локальні популяції невеликі.

Причини зміни чисельності. Рослини мають складний і тривалий життєвий цикл, тому повільно відновлюються після виривання пагонів, збирання рослин як лікарської сировини, вирубування лісів, рекреаційного навантаження.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій. Місцезростання виду охороняються в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся».

ПЛЕУРОСПЕРМ АВСТРИЙСЬКИЙ

Pleurospermum austriacum (L.) Hoffm.

Фото М. Данчака

Родина. Селерові (Зонтичні) – *Ariaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Занесений до Червоної книги Республіки Білорусь, Червоної книги Естонської Республіки, охороняється в ряді областей і республік Російської Федерації.

Поширення. Середня Європа, Скандинавія, Балканський півострів; в Україні: Карпати, на рівнинах – рідко; у Хмельницькій області: Волочиський, Хмельницький райони.

Умови зростання: світлі галявини у грабово-дубових лісах і чагарниках.

Чисельність. Малочисельні групи.

Причини зміни чисельності. Зміна умов зростання.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати.

ПЛЮЩ ЗВИЧАЙНИЙ

Hedera helix L.

Фото М. Рябого

Родина. Аралієві – *Araliaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид, лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид під невеликою загрозою.

Поширення. Центральна Європа; в Україні: Полісся й Правобережний Лісостеп; у Хмельницькій області: Білогірський, Вінницький, Волочиський, Городоцький, Дунаєвецький, Ізяславський, Кам'янець-Подільський, Красилівський, Летичівський, Новошицький, Старокостянтинівський, Старосинявський, Хмельницький, Чемеровецький, Шепетівський, Ярмолинецький райони.

Умови зростання. У затінених місцях, на вапнякових ґрунтах; дубово-грабові ліси.

Чисельність. Багаточисленні популяції в окремих локалітетах, часто.

Причини зміни чисельності. Вирубка лісу, викопування.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного

університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», в заказниках. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання.

Рослини в ліфах та легендах

СИМВОЛ ВІЧНОГО КОХАННЯ

Давним-давно на землі не було ні плюща, ні інших ліан. Жили в той час Трістан та Ізольда, які кохали один одного. Та не судилося їм бути разом. Усі родичі старалися їх розлучити.

Коли юнака поранили в бою, він попросив привести його кохану. Ізольда як могла добиралася до будинку коханого та, на жаль, не встигла. Юнак помер. Згорьована дівчина не витримала такої втрати. Їх поховали в різних могилах. А через деякий час люди побачили, як на похованнях виросли виноград і плющ, які переплелися між собою у вінку.

Відтоді плющ називають символом вічного кохання.

ПУХІВКА БАГАТОКОЛОСКОВА (ПУХІВКА ВУЗЬКОЛИСТА)

Eriophorum polystachyon L.
(*Eriophorum angustifolium Honck.*)

Фото В. Гудзя

Родина. Осокові – *Syringaceae*

Наукове і практичне значення. Торфоутворювач, декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під невеликою загрозою, стабільне існування якого залежить від охорони.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою.

Поширення. Європа; в Україні: Полісся, спорадично – Лісостеп; У Хмельницькій області: Ізяславський, Славутський, Шепетівський, Полонський райони.

Умови зростання. На олігомезотрофних трав'яно-мохових болотах, у ценозах осоки Девела, з гіпсовими мохами.

Чисельність. Локальні популяції багаточисельні.

Причини зміни чисельності. Осушення та освоєння боліт.

Ботанічний глосарій

РІД ПУХІВКА

Рід Пухівка (*Eriophorum*) об'єднує баторічні рослини, які зростають на сфагнових болотах і є важливими торфоутворювачами. Після цвітіння волоски оцвітини у цих рослин сильно подовжуються, набувають вигляду пухнастих головок – пухівок. Ось чому наукова назва роду *Eriophorum* походить від грецького слова *Erioforos* – «та, що несе пух». Такі видовжені волоски оцвітини є пристосуванням для перенесення насіння вітром. На старих куртинах пухівок зростають інші болотні рослини – журавлина болотна, лохина, шейхцерія болотна, ризоспора біла та інші.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся».

ПУХІВКА СТРУНКА

Eriophorum gracile W. D. J. Koch

Фото Ф. Брамлія

Родина. Осокові – *Syperaceae*

Наукове і практичне значення. Торфоутворювач, декоративний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; даних для оцінки природоохоронного статусу недостатньо.

Занесений до Червоних книг Польщі, Білорусі.

Поширення. Євразія, Північна Америка; в Україні: Прикарпаття, Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: Шепетівський район.

Умови зростання. Вид зростає на перехідних торфовищах із сильним зволоженням в угрупованнях осоки пухнастоплодої.

Чисельність. Виявлено невелику групу особин.

Причини зміни чисельності. Осушення та освоєння боліт. Вид мало толерантний до зміни водних умов і при зміні гідрологічного режиму швидко зникає.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Охорона торфовищ. Потребує подальшого вивчення місць зростання, контролю стану популяцій. Охороняється на території РЛП «Мальованка».

ПУХІВКА ШИРОКОЛИСТА

Eriophorum latifolium Hoppe

Фото А. Ковальчука

Родина. Осокові – *Syperaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний болотний вид, торфоутворювач, декоративний.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під невеликою загрозою зникнення, стабільне існування якого залежить від охорони.

Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою.

Поширення. Північна і Східна Європа, Азія, Сибір, Північна Америка; в Україні: Карпати, Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: Славутський, Ізяславський, Полонський, Шепетівський, Летичівський, Хмельницький райони.

Умови зростання. Зростає на евтрофних і мезотрофних болотах, інколи – на заболочених луках та на осоково-гіпнових і сфагнових болотах.

Чисельність. Малочисленні куртини.

Причини зміни чисельності. Осушення та освоєння боліт, заболочених лук.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій. Заборонити осушувати болота та прилеглі до них території.

ПУХИРНИК ЗВИЧАЙНИЙ

Utricularia vulgaris L.

Фото В. Гудзя

Родина. Пухирникові – *Lentibulariaceae*
Наукове і практичне значення. Рідкісна водна комахоїдна рослина. Вид кормовий, декоративний.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під невеликою загрозою зникнення, стабільне існування якого залежить від охорони.

Червоний список МСОП, вид перебуває під невеликою загрозою.

Поширення. Кавказ, Західний і Східний Сибір, Арктика, Далекий Схід, Середня Азія, Скандинавія, Середня й Атлантична Європа, Середземномор'я, Малайзія, Японія, Китай, Північна Америка; в Україні: Полісся та Лісостеп, Степ, Закарпаття, Крим; у Хмельницькій області: Ізяславський, Полонський, Славутський, Шепетівський райони (у малополіській частині).

Чисельність. Популяції багаточисельні.

Умови зростання. Зростає в оліго-, мезо- і евтрофних замкнених і слабопроточних водоймах із мулистими, мулисто-торф'янистими та торф'янистими донними відкладами; в озерах, старицях, канавах, водоймах боліт; у ценозах формацій ряски, спіродели.

Причини зміни чисельності. Осушення та освоєння боліт.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся».

РЕМНЕЦВІТНИК ЄВРОПЕЙСЬКИЙ

Loranthus europeus Yacq.

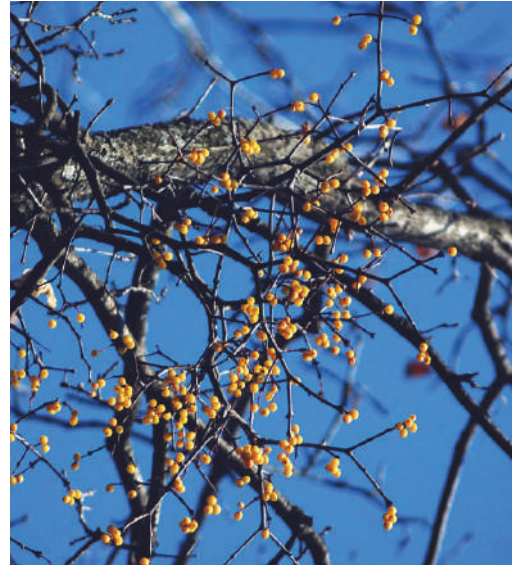

Фото Д. Свиридюка

Родина. Ремнецвітникові – *Loranthaceae*
Наукове і практичне значення. Напівпаразит. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

ЧИ ВПЛИВАЮТЬ РЕМНЕЦВІТНИКИ НА РОСЛИНИ, НА ЯКИХ ПАРАЗИТУЮТЬ?

На планеті нараховується 500 видів роду Ремнецвітник. Більшість із них зростає в тропічних країнах Східної півкулі. В Європі зустрічається лише один вид – Ремнецвітник європейський. Ремнецвітники пошкоджують дерева, на яких поселяються, сповільнюють їх ріст, викликають утворення на них гіпертрофованих галів, які формуються в результаті сильного розростання тканин рослини-господаря в місцях прикріплення гаусторій напівпаразита.

Поширення. Середня Європа, Балкани, Крим, Мала Азія; в Україні: Закарпаття, Західний Лісостеп та Крим; у Хмельницькій області: Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський райони.

Умови зростання. Паразитує на буці лісовому, дубах звичайному та скельному; лісові масиви.

Чисельність виду. Малочисельні групи.

Причини зміни чисельності. Вирубування дерев.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

«Дивовижні
роботи»

РИНХОСПОРА БІЛА

Rhynchospora alba (L.) Vahl

Фото А. Ковальчука

Родина. Осокові – *Sypergaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний циркумполярний болотний вид на південній межі ареалу.

Природоохоронний статус. Червоний список МСОП, вид знаходиться під невеликою загрозою. Є співдомінантом угруповань ринхоспорово-шейхцерієво-сфагнових, занесених до Зеленої книги України. Ринхоспора біла охороняється як регіонально рідкісний вид у Волинській, Рівненській, Харківській, Черкаській, Львівській та Житомирській областях. Ми пропонуємо занести цей вид до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області» як вразливий.

Поширення. Євразія, Північна Америка; в Україні: Правобережне і Західне Полісся, Прикарпаття, Лівобережний Лісостеп; у Хмельницькій області виявлено лише одне місцезростання виду в Славутському районі (озеро Святе).

Умови зростання. Це рослина драговин, плавів. Ацидофіл. Зростає на напівзанурених сфагнових мохах на обводнених олігомезотрофних та мезотрофних болотах, торфовищах, окраїнах озер, що заростають; у рідкісних угрупован-

На сфагновому плаву квітує ринхоспора біла

нях формацій шейхцерієво-сфагнової, осоково-шейхцерієво-сфагнової, ринхоспорово-шейхцерієво-сфагнової.

Чисельність. Популяція багаточисельна.

Причини зміни чисельності. Знищення оселищ, порушення болотних екосистем (осушування боліт, порушення гідрологічного режиму прилеглих територій).

Культивування. На території області не культивується.

Заходи охорони. Охорона оселищ. Недопущення меліоративних робіт на прилеглих територіях, контроль за станом популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся».

РОДОДЕНДРОН ЖОВТИЙ

Rhododendron luteum Sweet

Фото А. Корзуна

Родина. Вересові – *Ericaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид на межі локалітету. Декоративний. Лікарський. Отруйний. Ефіро-олійний. Має інсектицидні, дубильні властивості.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид, що перебуває під загрозою зникнення в регіоні.

Формує рідкісні угруповання звичайно-дубово-звичайнососнових лісів жовторододендронових, які занесені до Зеленої книги України.

Занесений до Червоної книги Республіки Білорусь, охороняється в деяких областях Російської Федерації.

Поширення. Ареал виду розірваний, один локалітет знаходиться на Кавказі, інший – в Європі; в Україні вид поширений у східній частині Західного Полісся (північно-східній частині Рівненської області і північно-західній – Житомирській); у Хмельницькій області виявлено лише одне місцезростання виду – в Полонському районі.

Умови зростання. Місцезростання приурочені до вологих місць, гранітних порід Українського кристалічного щита; зростає в дубово-соснових лісах.

Чисельність. Єдина популяція багаточисленна, займає площу 0,2 га.

Причини зміни чисельності. Вирубвання лісів. Виривання на букети. Викопування і пересадження на садові ділянки.

Культивування. В західній Європі рододендрон жовтий вирощують у садах із 1792 року. В області культивують на присадибних ділянках.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, контролю стану популяцій. Необхідно заборонити викопувати рослини. Єдина популяція охороняється на території РЛП «Мальованка».

Ботанічні
цікавинки

ДЕРЕВО ТРОЯНД

Рододендрон жовтий дуже гарно квітує. Ця властивість відображена в родовій назві, яка походить від грецьких слів *rhodon* – «троянда, рожевий» та *dendron* – «дерево» (тобто «дерево троянд»). У видовій назві зазначено колір дзвоникоподібного віночка (*luteum* – жовтий). Квіти (від кількох до 30) зібрані в зонтиковидні суцвіття. Вони дуже запашні, дурманяць голови. А причина цього – наявність у рослині глікозидів андромедотоксину та рододендрину. Андромедотоксин здійснює місцевоподразнюючу та загальнотоксичну дію. Спочатку виникає збудження, а потім пригнічення центральної нервової системи. При цьому порушується діяльність серця. Частинки рослини, потрапляючи на слизові оболонки рота і носа, викликають сльозотечу, кашель, виділення з носа. Отруйні речовини знаходяться і в нектарі, а тому небезпечним для людини є мед, зібраний бджолами з рододендрону. Вживання такого меду викликає запаморочення, нудоту, блювоту, понос.

ГІСТЬ ІЗ ДАЛЕКОГО МИНУЛОГО

Вперше в Україні рододендрон жовтий (інша назва – азалія понтійська) виявив у 1795 р. ірландський ботанік Діонісій Міклер, який був запрошений у Польщу на роботу і брав активну участь у створенні Кременецького ботанічного саду. Рослина зростала біля с. Губкова (нині Рівненська область). З того часу тривають дискусії між ученими-ботаніками про її походження.

Український природодослідник П.А. Тутковський у 1913 р. називав рододендрон кавказькою рослиною на Поліссі. Він писав: «Незвичайна її чудова краса, вражає її яскравий цвіт, а густі масиви старого древлянського лісу усюди засипані блискучими, як вогонь, немов палаючими, надзвичайно гарними і великими жовтогарячими, запашними квітами, які наповнюють повітря своїм міцним та незвичайним ароматом». Учений вважав, що насіння занесене сюди з Кавказу вітрами-фенами, які дмуть взимку постійно в одному напрямку. Інші дослідники вважають, що рослина прийшла з Кавказу по скіфському валу, який існував колись між Українським щитом та Кавказом.

Польський ботанік М. Сихова довела, що ареал рододендрону жовтого в третинний період протягався від Кавказу і Малої Азії до Карпат і Волині. Під час зледеніння рододендрон на Поліссі зник і з'явився тут лише після відступу льодовика.

Українські вчені В.Т. Харчишин, В.Г. Собко, В.І. Мельник, С.П. Сіренський, Г.А. Лисак, Р.В. Журавський, О.В. Деркач вважають, що рододендрон на Поліссі є аборигенним видом, він не приходив з Кавказу і не зникав. Він виник тоді, коли від Овруча до Кавказу розкинулись давні гори і в умовах субтропічного клімату сформувалась флора, в складі якої були і гірські рослини. Потім клімат змінився, від гір залишились невеликі острівці (такі як Словечансько-Овруцький кряж) з залишками давньої флори. Польські ботаніки К. Стецькі і Ц. Якубчик вважали, що на Центральному Поліссі місцезростання рододендрону приурочені до гранітних порід Українського кристалічного щита. Загальний контур поліського ареалу рослини співпадає з межею безморенної області, куди льодовик не поширювався. Вважають, що рододендрон жовтий потребує певних мікроелементів, які містяться в гірських породах. Інші дослідники, в тому числі і Д.К. Зеров, стверджували, що рослина росте на сфагнових мохах. Очевидно, в процесі еволюції поліські популяції адаптувались до торф'янистих ґрунтів. Саме на сфагнухах зростає рододендрон жовтий у Полонському районі.

РОСИЧКА КРУГЛОЛИСТА

Drosera rotundifolia L.

Фото Л. Колоднюк

Родина. Росичкові – *Droseraceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісна комахоїдна рослина. Використовується в медицині та ветеринарії.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вразливий у регіоні.

Червоний список судинних рослин Польщі; вид, що знаходиться під загрозою.

Поширення. Європа, північна частина Азії (Сибір та північна частина Японії), арктична і помірні частини Північної Америки; в Україні: Полісся та північна частина Лісостепу, зрідка – північна частина лівобережного Степу, Карпати – до субальпійського поясу; у Хмельницькій області: Ізяславський, Славутський, Шепетівський райони, м. Нетішин. За гербарними даними, на Хмельниччині вперше цю рослину виявив А.І. Барбарич у 1952 р. на березі Святого озера, що в Ізяславському районі.

Чисельність. Популяції трапляються рідко. Вони невеликі за розміром, проте досить щільні. Іноді трапляються великі популяції. Біля Славути в сфагнових вимочках з підростом берези повислої біля озера виявлені дуже великі популяції, що нараховують сотні особин росички круглолистої.

Умови зростання. Зростає на мезотрофних і оліготрофних болотах – сфагнових і гіпново-сфагнових.

Причини зміни чисельності. Відомий український болотознавець Т.Л. Андрієнко за-

значала: «Працюючи більше 30 років поспіль на Українському Поліссі, ми не зустрічали такої території, де росичка круглолиста траплялась би часто. Це пов'язано насамперед із специфічністю її екоотопів. Вид зростає на мезотрофних та оліготрофних болотах – сфагнових та гіпново-сфагнових. На Українському Поліссі нині осушено близько половини всіх боліт. Сфагнові болота осушені меншою мірою, ніж евтрофні (низинні), але вони тепер часто межують із осушеними болотами. Внаслідок цього тут знижується рівень ґрунтових вод. Хоча росичка круглолиста є найменш вологолюбною з усіх видів цього роду, вона не виживає в місцях, де обводнення зменшилось. Цьому сприяє також потепління клімату, яке все більше відчувається на Поліссі».

Культивування. На Хмельниччині не культивується.

Заходи охорони. Заборонити осушувати болота, на яких зростає росичка, добувати торф, проводити гідромеліоративні роботи, які призводять до зниження рівня ґрунтових вод. Вивчати місця зростання, досліджувати стан популяцій. Вид охороняється в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся».

РЯСКА ГОРБАТА

Lemna gibba L.

Фото М. Рябого

Родина. Ряскові – *Lemnaceae*

Наукове і практичне значення. Вид має водно-декоративне, кормове, лікарське значення.

Природоохоронний статус. Міжнародний список МСОП, вид під невеликою загрозою.

Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рос-

лин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид близький до загрозливого стану.

Вид занесений до Червоної книги Латвійської Республіки, Червоної книги Естонської Республіки, охороняється в деяких областях та республіках Російської Федерації.

Поширення. Європа; в Україні: Лісостеп, Полісся, Степ; у Хмельницькій області: лісостепові райони.

Умови зростання. У водоймах і болотах; створює монодомінантні угруповання, а також входить до складу осоково-очеретяних угруповань як надводний ярус.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються спорадично.

Причини зміни чисельності. Зміна гідрологічного режиму водойм, меліорація.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

САМОСИЛ ПАННОНСЬКИЙ

Teucrium pannonicum A. Kerner

Фото М. Рябого

Родина. Губоцвіті – *Lamiaceae*

Наукове і практичне значення. Вид на східній межі ареалу. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Поширення. Європа; в Україні: Західний Лісостеп (переважно по Дністру і його притоках); у Хмельницькій області: Городоць-

кий, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький райони.

Умови зростання. На вапняках; в угрупованнях з чебрецем Маршалла, волошкою Маршалла, очитком їдким.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Чисельність. Рідко, невеликими куртинами.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», у заказниках «Дністровський», «Глібівський».

СЕСЛЕРІЯ ГЕЙФЛЕРА

Sesleria heuffleriana Schur

Фото М. Рябого

Родина. Злакові – *Poaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид, декоративний.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид перебуває під невеликою загрозою. Формує рідкісні угруповання, занесені до Зеленої книги України.

Занесений до Червоної книги Республіки Молдова.

Поширення. Передкавказзя, Польща, Галичина, Трансільванія, Болгарія; в Україні: Західний Лісостеп, Карпати; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Чемеровецький, Новоушицький райони.

Умови зростання. На кам'янистих схилах, вапнякових та гіпсових скелях, лучно-степові угруповання.

Чисельність. Чисельні популяції.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання, випалювання, виїмка вапняку.

Культивування: Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», у заказниках «Дністровський», «Глібівський».

СИНЮХА ГОЛУБА

Polemonium caeruleum L.

Фото О. Орлова

Родина. Синюхові – *Polemoniaceae*

Наукове і практичне значення. Реліктовий вид, декоративний, лікарський.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вразливий у регіоні.

Занесений до Червоної книги Польщі, Червоної книги Литовської Республіки, Червоної книги Естонської республіки.

Поширення. Євразія; в Україні: Лівобережне Полісся та Лівобережний Лісостеп, зрідка трапляється на Правобережжі та північному сході Степу. У Хмельницькій області вид виявлено в Полонському районі та поблизу Нетішина.

Умови зростання. Мезогігрофіт, має досить широку екологічну амплітуду, трапля-

ється на вологих лісових та заплавних луках, у світлих лісах, чагарниках; зростає на вологих високотравних торф'янистих луках.

Чисельність. Трапляється невеликими групами або поодинокі.

Причини зміни чисельності. Знищення екотопів. Виривання на букети. Використання як лікарської сировини. Сировинна база синюхи голубої в області відсутня. Промислові заготівлі не проводяться.

Культивування. Широко культивується як високодекоративна та одна з найцінніших лікарських рослин. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету, Ботанічному саду Хмельницького національного університету, на колекційній ділянці Хмельницького обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, контролю стану популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка».

Ботанічні
цікавинки

СИНЮХА І ПОЛЕМІКА

Римський письменник, і вчений Пліній Старший вказував, що наукова назва роду *Polemonium* утворена від грецького слова *polemos* – «битва» в пам'ять про те, що між двома правителями – Полемоном із Понта і Філейтаром із Каппадокії – виникла суперечка (полеміка) про те, хто першим відкрив лікарські властивості синюхи голубої. А сперечатися було про що. Недарма польська назва синюхи «VELO СИЛ» означає «має багато сил».

З лікувальною метою використовуються і корені, і пагони. В корені рослини містяться сапоніни, що зумовлюють сильну відхаркувальну, ранозагоювальну, седативну дію. За ефективністю відхаркувальної дії синюха не поступається сенезі, а седативну дію має сильнішу, ніж валеріана та собача кропива. В народній медицині препарати з кореневищ та коренів рослини використовують при хронічних та гострих бронхітах, крупозній пневмонії, туберкульозі легень, а також при епілепсії, психічних потрясіннях, безсонні.

Витяжки із коренів синюхи у 8-10 разів активніші, ніж витяжки валеріани. Їх призначають як заспокійливий засіб у випадку різних психічних та нервових захворювань. Використовують рослину для лікування виразкової хвороби шлунку з підвищеною секреторною активністю шлункового соку, при укусах отруйних змій.

Можливо, назва рослини походить від імені одного з правителів – Полемона. Отже, слово «полеміка» і похідні від нього мають той самий корінь, що і *Polemonium*.

СИНЯК РУСЬКИЙ*Echium rossicum J.F. Gmel.*

Фото Л. Любінської

Родина. Шорстколисті – *Boraginaceae***Наукове і практичне значення.** Рідкісний; декоративний, лікарський вид.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Пропонується для занесення до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид уразливий.

Включений до переліку регіонально рідкісних у Луганській, Львівській, Тернопільській, Дніпропетровській, Харківській, Сумській, Донецькій, Полтавській, Запорізькій областях.

Охороняється на регіональному рівні в окремих областях Росії.

Поширення. Середня та Східна Європа, Кавказ, Центральна Азія; в Україні: Лісостеп, Крим; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Волочиський, Вінковоцький райони.**Умови зростання.** Лучно-степові, степові угруповання.**Чисельність.** Нечисленні популяції трапляються рідко.**Причини зміни чисельності.** Випалювання, викошування, руйнування екотопів.**Культивування.** На Хмельниччині не вирощують.**Заходи охорони.** Охороняється в НПП «Подільські Товтри», у заказнику «Дністровський». Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання, охорона екотопів.**СИТНИК РОЗЧЕПІРЕНИЙ***Juncus squarrosus L.*

Фото О. Орлова

Родина. Ситникові – *Juncaceae***Наукове і практичне значення.** Рідкісний центральноєвропейський вид на східній межі ареалу; рослина декоративна, кормова, лікарська.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; даних для оцінки природоохоронного статусу недостатньо.

Занесений до Червоної книги Латвійської Республіки, Червоної книги Естонської Республіки, охороняється в ряді областей і республік Російської Федерації.

*Ботанічний глосарій***ЧОМУ СИТНИК? ЧОМУ РОЗЧЕПІРЕНИЙ?**

Латинська назва роду *Juncus* походить від слова *jungo* – «зв'язувати, з'єднувати» і вказує на використання рослин для плетіння корзин тощо. З цим пов'язана й українська назва роду «ситник». Вона походить від праслав'янського слова «сит» – шнурок. Видова назва рослині дана за розпростерті, розчепірені жорсткі дугоподібні листки, які зібрані біля основи стебла і лежать на мохах та підстилці.

Поширення. Європа; в Україні: Західне та Центральне Полісся, Передкарпаття, Розточчя-Опілля, Західне Поділля; у Хмельницькій області: Полонський та Ізяславський райони. В гербарії Інституту ботаніки НАН України є зразок виду, зібраний І.Н. Шмальгаузенем у 1885 році біля м. Полонного. Ми виявили кілька місцезростань цього виду в Ізяславському

районі – в урочищі Терембіжі та на берегах озера Святого.

Умови зростання. Зростає у водоймах і болотах в осоково-очеретяних угрупованнях. В урочищі Терембіжі вид виявлено у злаковому березняку між двома озерами.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються спорадично.

Причини зміни чисельності. Зміна гідрологічного режиму водойм, меліорація.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Заборонити осушувати болота, на яких зростає рослина, добувати торф, проводити гідромеліоративні роботи, які призводять до зниження рівня ґрунтових вод. Вивчати місця зростання, досліджувати стан популяцій. Вид охороняється в НПП «Мале Полісся».

СКОРЗОНЕРА НИЗЬКА

Scorzonera humilis L.

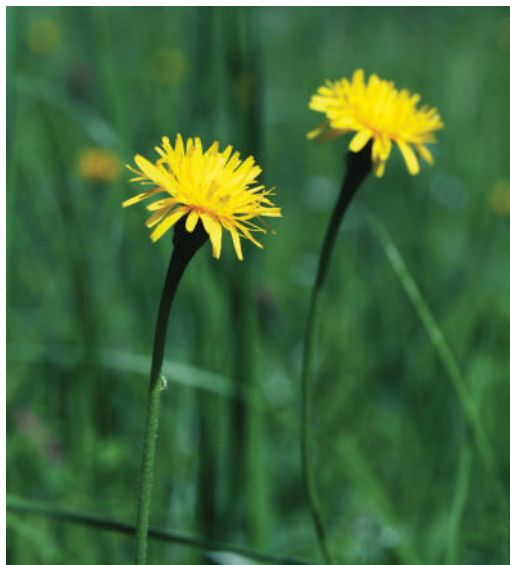

Фото А. Ковальчука

Родина. Айстрові (Складноцвіті) – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.

Поширення. Західна та Східна Європа; в Україні: Лісостеп, Закарпаття та Прикарпаття; у Хмельницькій області: Славутський та Шепетівський райони.

Умови зростання. На світлих галявинах; у мішаних лісах.

Чисельність виду. Поодинокі або малочисельними групами.

Причини зміни чисельності. Вирубвання лісів.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Охороняти екотопи. Заборонити зривати рослини. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в РЛП «Мальованка».

СКОРЗОНЕРА ПУРПУРОВА

Scorzonera purpurea L.

Фото М. Рябого

Родина. Айстрові (Складноцвіті) – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Релікт. Декоративна, медоносна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид близький до загрозового стану.

Занесений до Червоної книги Республіки Білорусь. Охороняється в ряді областей і республік Російської Федерації (зокрема, Калузькій, Курській, Брянській).

Поширення. Західна та Східна Європа, Середземномор'я, Середня Азія, Західний Сибір; в Україні: Лісостеп, Закарпаття та Прикарпаття; у Хмельницькій області: Городецький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Віньковецький райони.

Умови зростання. Лучні, лучно-степові, чагарникові угруповання.

Чисельність виду. Поодинокі або малочисельними групами.

Причини зміни чисельності. Випалювання, руйнування місць зростання. Зривання рослин на букети.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Охороняти екотопи. Заборонити зривання рослин. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

СТРАУСОВЕ ПЕРО ЗВИЧАЙНЕ

Matteuccia struthiopteris (L.) Tod.

Фото А. Ковальчука

Родина. Оноклесєві – *Onocleaceae*

Народна назва. Солодиця лісова.

Наукове і практичне значення. Лікарська, декоративна, отруйна (для худоби) рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.

Міжнародний Червоний список МСОП, вид під невеликою загрозою.

Поширення. Північна, Центральна Європа, Кавказ, Азія, Північна Америка; в Україні: Карпати, Розточчя-Опілля, Полісся, Лісостеп; у Хмельницькій області: Вінковецький, Ярмолинецький, Городоцький райони.

Умови зростання. На мокрих свіжих та вологих, іноді оголених, суглинистих та супіщаних ґрунтах з близьким заляганням ґрунтових вод у тінистих лісах, на вологих місцях.

Чисельність. Поодинокі особини.

Причини зміни чисельності. Меліорація, пожежі, рекреація.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», у заказнику «Чорний ліс».

СУХОЦВІТ БАГНОВИЙ

Gnaphalium uliginosum L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Айстрові (Складноцвіті) – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Вид рідкісний, лікарський.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.

Поширення. Європа; в Україні: Лісостеп; у Хмельницькій області: Ізяславський, Славутський, Шепетівський, Полонський райони.

Умови зростання. На вологих, болотистих місцях, по берегах річок, озер, канав; лепешняково-осокові угруповання.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються рідко.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Причини зміни чисельності. Заготівля лікарської сировини, зміна гідрологічного режиму водойм.

Заходи охорони. Охорона екотопів. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання.

Ботанічні
цікавинки

ЩІЛЮЩИЙ ПУХНАСТИК

Сухоцвіт багновий у народі називають сухоцвітки, жаб'яча трава, волошки, товстушка. Російська назва – «сушеница топяная». Латинська назва виду походить від грецьких слів *gnaphalion* – «повість, вовна», оскільки рослина має нерівноклочку-ватошерстисте опушення, від якого здається білувато-зеленим пухнастиком; та *uligo* – «болотистість, багнистість, волога», що вказує на умови зростання.

Сухоцвіт багновий – однорічна трав'яниста рослина. Має розгалужене стебло, заввишки від 5 см до 30 см. Листорозміщення чергове. Листки видовжено-лінійні, тупуваті, до основи звужені. Дрібні світло-жовті квітки зібрані в кошиках щільними пучками на кінцях гілок і підперті радіально розміщеними листками. Середні квітки кошика трубчасті, крайові – нитковидні, всі з чубчиком, що складається з одного ряду зазубрених волосків. Обгортка кошиків складається з декількох рядів нещільно розміщених листків; листки обгортки перепончасті, зовнішні біля основи – перисті, голі, бурі, блискучі. Плід – сім'янка. Цвіте з червня до серпня.

Рослину здавна використовують як лікарську. Її препарати мають протизапальні, в'яжучі, антибактеріальні, судиннорозширюючі та гіпотензивні властивості. Сухоцвіт прискорює процеси регенерації та епітелізації ранових і виразкових поверхонь шкіри та слизових травного тракту. Його застосовують при гіпертонічній хворобі, стенокардії, безсонні, мігрені, спазмах кровоносних судин, нервовому перезбудженні, ниркових, маткових, гемороїдальних кровотечах, туберкульозі легень, діабеті, стоматитах, ангінах та ін.

Проте сухоцвіт багновий все рідше можна зустріти на теренах Хмельниччини. Треба зберегти цю цілющу рослину.

ТАВОЛГА СЕРЕДНЯ

Spiraea media Franz Schmidt

Фото М. Рябого

Родина. Розові – *Rosaceae*

Наукове і практичне значення. Культивується як декоративна рослина, медонос.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид перебуває під загрозою зникнення.

Поширення. Середня Європа, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід, Середня Азія; Північна Монголія, Японія, Китай, Маньчжурія, Північна Корея, в Україні: Правобережний Лісостеп, Карпати; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.

Умови зростання. В світлих лісах, на кам'янистих схилах; серед кущів.

Чисельність. Малочисельні популяції.

Причини зміни чисельності. Випалювання.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри» («Вербецькі Товтри»).

ТЕЛІПТЕРИС БОЛОТЯНИЙ (БОЛОТНА ПАПОРОТЬ)

Thelypteris palustris Schott

Фото А. Ковальчука

Родина. Теліптерисові – *Thelypteridaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний лісоболотний вид. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид знаходиться під невеликою загрозою, стабільне існування якого залежить від охорони.

Червоний список МСОП, вид – під невеликою загрозою. Занесений до Червоної книги Молдови, охороняється в багатьох областях і республіках Російської Федерації.

Поширення. Європа, Кавказ, Сибір, Далекий Схід, Північна Америка; в Україні: звичайно трапляється в Поліссі, Лісостепу, зрідка – Степу, дуже рідко – в Карпатах, Криму; у Хмельницькій області: спорадично в Ізяславському, Славутському, Шепетівському, Полонському, Волочиському районах, біля м. Нетішина.

Умови зростання. Це лісовий вид, який віддає перевагу більш відкритим місцям, зростає на окраїнах торфових боліт, долинних торфовищах, у заболочених лісах на болотних, торф'янистих, торф'янисто-глеєвих мокрих ґрунтах, в угрупованнях боліт, лук. У східній частині Малеого Полісся трапляється на мезотрофних болотах у ценозах зі сфагнумом, а також у заболочених вільшняхках.

Чисельність. Локальні популяції нечисленні. Інколи виступає співдомінантом угруповань.

Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання, вирубування лісів, осушування боліт, проведення робіт, які призводять до зміни гідрологічного режиму територій.

Культивування. На Хмельниччині не культивується.

Заходи охорони. Охороняти оселища, заборонити вирубувати ліси, осушувати болота. Потребує подальшого вивчення місць зростання, стану популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка», заповідному урочищі «Вільшина».

ТИРЛИЧ ЗВИЧАЙНИЙ

Gentiana pneumonanthe L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Тирличеві – *Gentianaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.

Занесений до Червоної книги Латвійської Республіки, Червоної книги Естонської Республіки, охороняється в багатьох областях і республіках Російської Федерації.

Поширення. Європа, Кавказ, Сибір; в Україні: по всій території; у Хмельницькій області: центральні і північні райони.

Умови зростання. На відкритих та затінених вологих ділянках; луки, чагарники.

Чисельність. Рідко, малочисельні групи.

Причини зміни чисельності. Знищення екоотопів.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати.

ТИРЛИЧ ХРЕЩАТИЙ

Gentiana cruciata L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Тирличеві – *Gentianaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.

Занесений до Червоної книги Республіки Білорусь, Червоної книги Естонської Республіки, охороняється в багатьох областях і республіках Російської Федерації.

Поширення. Середня та Східна Європа, Кавказ, Мала Азія, Середня Азія, Західний Сибір; в Україні: Лісостеп, Крим; у Хмельницькій області: Городоцький, Летичівський, Славутський райони.

Умови зростання. На відкритих сухих схилах; луки, чагарники.

Чисельність. Рідко, малочисельні групи.

Причини зміни чисельності. Знищення екотопів.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Охорона місць зростання. Моніторинг стану популяцій. Треба виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється на території пам'ятки природи «Курган» (Славутського району).

ТИРЛИЧНИК ВІЙЧАСТИЙ

Gentianopsis ciliata (L.) Ma

Фото Я. Капелюха

Родина. Тирличеві – *Gentianaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид знаходиться під загрозою зникнення.

Ботанічний глосарій

РІД ТИРЛИЧНИК

Тирличник є родом квіткових рослин родини Тирличевих. Латинська назва роду *Gentianopsis* походить від двох слів. Назва *Gentiana* була дана на честь останнього Іллірійського короля Гентія (181 р. до н. е. – 168 р. до н. е.). А друга частина назви походить від грецького слова *opsis* – «зовнішній вигляд» і вказує на схожість рослин роду з родом *Gentiana*. Адже тирличники, як і тирличі, мають квіти від синього до фіолетового кольору, можуть бути однорічними або багаторічними. Вони є вихідцями з Євразії та помірної Північної Америки.

Поширення. Балкани, Середня Європа; в Україні: Карпати, Розточчя-Опілля, Правобережний Лісостеп; у Хмельницькій області: Віньковецький, Городоцький райони.

Умови зростання. На освітлених ділянках; сухі схили, узлісся, луки.

Чисельність. Рідко, малочисельні групи.

Причини зміни чисельності. Знищення екотопів.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Охорона місць зростання. Моніторинг стану популяцій. Необхідно виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри».

ФЕГОПТЕРИС З'ЄДНУЮЧИЙ*Phegopteris connectilis (Michx) Watt.*

Фото А. Ковальчука

Родина. Теліптерисові – *Thelypteridaceae***Наукове і практичне значення.** Лікарський і декоративний вид.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид вразливий.**Поширення.** Європа, Сибір, Далекий Схід, Північна Америка; в Україні: Карпати, Полісся; у Хмельницькій області: Славутський, Шепетівський райони.**Умови зростання.** Мішані та широколистяні ліси.**Чисельність.** Локальні популяції нечисленні.**ЗВІДКІЛЯ У НАС ГІРСЬКІ РОСЛИНИ?**

Фегоптерис з'єднуючий ще називають буковою папороттю лісовою. Це монтаний (гірський) вид. В Україні він звичайно поширений в Карпатах. На Хмельничину вид потрапив територією Малеого Полісся, яка тягнеться від Люблінського Полісся Польщі до Полонного. Тут для фегоптерису з'єднуючого сприятливий вологий клімат, значна заболоченість, залісненість, розгалужена система водойм. Очевидно, саме це створило умови для переходу ряду видів із сусідніх височин та Центральної Європи через міграційний коридор Малеого Полісся на більш східні території. Саме цим пояснюється наявність на півночі Хмельниччини таких переважно монтаних видів, як ожика лісова, ожина шорстка, первоцвіт звичайний, фегоптерис з'єднуючий та інших.

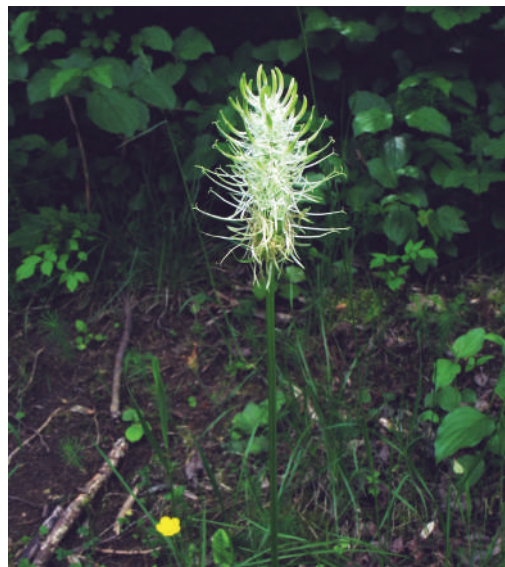
Причини зміни чисельності. Знищення місць зростання.**Культивування.** На Хмельниччині не культивується.**Заходи охорони.** Потребує подальшого вивчення місць зростання, стану популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка».**ФІТЕУМА КОЛОСИСТА***Phyteuma spicatum L.*

Фото А. Ковальчука

Родина. Дзвоникові – *Campanulaceae***Наукове і практичне значення.** Вид рідкісний, декоративний, лікарський.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид близький до загрозливого стану.

Занесений у Червону книгу Естонської Республіки, охороняється в Калузькій, Курській, Псковській областях Російської Федерації.

Поширення. Європа; в Україні: Лісостеп, Карпати, Полісся; у Хмельницькій області: Ізяславський, Славутський, Полонський, Шепетівський, Хмельницький райони.**Умови зростання.** Світлі місця зростання; на узліссях та галявинах широколистяних лісів, у чагарникових угрупованнях.**Чисельність.** Малочисельні популяції трапляються спорадично.**Причини зміни чисельності.** Витоптування, викошування, випалювання, випасання.**Культивування.** На Хмельниччині не культивується.**Заходи охорони.** Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся», заповідному урочищі «Адамове займисько».

ХАМЕРІЙ ДОДОНЕЯ

Chamerion dodonaei (Vill) Holub

Фото Л. Любінської

Родина. Онагрові – *Onagraceae*
Наукове і практичне значення. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид вразливий.

Поширення. Середня (Середземномор'я) і Східна Європа, Мала Азія, Кавказ; в Україні: Розточчя-Опілля, Західний Лісостеп, Закарпаття, Покуття; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Чемеровецький, Дунаєвецький райони.

Ботанічний глосарій

НАЗВАНИЙ НА ЧЕСТЬ Р. ДОДУНСА

Хамерій Додонея названо на честь Ремберта Додунса – знаменитого нідерландського ботаніка, лікаря, професора медицини (1517-1585). Він був найвидатнішим європейським ботаніком свого часу.

Умови зростання. На відкритих кам'янистих ділянках; вапнякові відвали (піонерна рослинність), вздовж залізниці разом із рудеральними видами.

Чисельність. Рідко, багаточисельні групи.

Причини зміни чисельності. Знищення екотопів.

Культивування. На території Хмельниччини не виявлено.

Заходи охорони. Слід охороняти оселища, здійснювати моніторинг стану популяцій. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри».

ХВОЩ ВЕЛИКИЙ

Equisetum telmateia Ehrh.

Фото М. Рябого

Родина. Хвощові – *Equisetaceae*
Наукове і практичне значення. Реліктовий вид. Декоративна, лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид перебуває під невеликою загрозою.

Міжнародний Червоний список МСОП, вид – під невеликою загрозою.

Вид занесений у Червону книгу Республіки Білорусь, Червону книгу Латвійської Республіки, Червону книгу Литовської Республіки та Червону книгу Естонської Республіки, охороняється в багатьох областях, республіках Російської Федерації.

Поширення. Південна та Середня Європа, Мала Азія, Алжир, Північна Америка; в Україні: Лісостеп; у Хмельницькій області – центральні та південні райони.

Умови зростання. Вологі затінені чи освітлені місця в грабово-дубових лісах, на вологих луках.

Чисельність. Виявлено багаточисельні популяції у Віньковецькому районі, незначні – у Кам'янець-Подільському, Новоушицькому, Віньковецькому районах.

Причини зміни чисельності. Антропогенна зміна екотопів, зміна оводненості екотопів.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, стану популяцій. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», інші місцезростання виду на території області не охороняються.

ХВОЩ ЗИМУЮЧИЙ*Equisetum hyemale Rich.*

Фото О. Жигаленка

Родина. Хвощові – *Equisetaceae***Наукове і практичне значення.** Рідкісний вид, декоративний, лікарський.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид з невеликим ризиком зникнення, стабільне існування якого залежить від охорони.

Червоний список МСОП, вид перебуває під невеликою загрозою.

Поширення. Європа, Середземномор'я, Кавказ, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід, Середня Азія, Мала Азія, Східна Азія, Північна Америка; в Україні: Карпати, Полісся, Лісостеп, Степ (розсіяно); у Хмельницькій області: спорадично трапляється у північній малополіській частині.**Чисельність.** Значна, вид інколи виступає домінантом фітоценозів.**Умови зростання.** Зростає в сирих місцях на мокрих, вологих болотних ґрунтах, у лісах та на луках, у прируслових частинах заплав річок, біля каналів в асоціаціях вільхового та дубово-вільхового лісу яглицевого.**Чисельність.** Спорадично трапляється чисельними групами, які виникають внаслідок вегетативного розмноження за допомогою кореневищ. Такі ділянки займають

кілька метрів квадратних. Усі особини пов'язані між собою системою горизонтальних та вертикальних кореневищ.

Причини зміни чисельності. Вирубання лісів у заплавах річок. Осушувальна меліорація.**Культивування.** У Хмельницькій області не культивується.**Заходи охорони.** Охорона оселищ. Потребує подальшого вивчення місць зростання, дослідження стану популяцій. Місцезростання виду на території області охороняються на території РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся».**ХВОЩ РЯБИЙ***Equisetum variegatum Shleich ex Web. et Mohr.*

Фото А. Ковальчука

Родина. Хвощові – *Equisetaceae***Наукове і практичне значення.** Декоративний, лікарський вид.**Природоохоронний статус.** Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид, що перебуває під загрозою зникнення в регіоні.

Вид охороняється в багатьох областях і республіках Російської Федерації.

Поширення. Від Європазії через Гренландію до

Північної Америки (у Центральній Європі особливо поширений в Альпах); в Україні: Карпати, зрідка – в Західному та Правобереж-

*Ботанічний глосарій***ХВОЩ І КІНСЬКИЙ ХВІСТ**

Наукова назва роду походить від латинських слів *equus* – «кінь», *saeta* – «хвіст, щетина» і пов'язана з зовнішнім виглядом рослини. Видова назва *hyemale* походить від грецького слова *cheimon* – «зима» і вказує, що цей хвощ вічнозелений.

ному Лісостепу; у Хмельницькій області – у Славутському районі.

Чисельність. Виявлено кілька популяцій виду. В Голицькому лісництві популяція має площу 12 м² і створює основу травостою (60-70 %) на покриві гіпнових мохів.

Додатки
цукваки

ПІСТРЯВИЙ ЧИ РЯБИЙ?

Пагони хвоща рябого темно-зелені з 4-6 (12) випуклими ребрами, які вкриті подвійним рядом сосочків і тому на дотик шершаві. Піхви яйцевидно-ланцетні з остистими зубцями, що мають широку білу кайму. Це надає хвощу пістрявості, і, очевидно, з цим пов'язана видова назва «рябий».

Умови зростання. Хвощ рябий – світлолюбивий. Зростає у вологих екотопах, на піщаних плескатих зниженнях, у кар'єрах, на берегах, в дюнних долинах. У Голицькому лісництві вид виявлено в зниженнях між залізницею і лісом, по краях яких зростають окремі екземпляри сосни звичайної, берези.

Причини зміни чисельності. Антропогенна зміна та руйнування оселищ.

Культивування: У Хмельницькій області не культивується.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, контролю стану популяцій. Місцезростання виду на території області не охороняються.

ЦИБУЛЯ ЖОВТІЮЧА

Allium flavescens Bess.

Фото М. Рябого

Родина. Цибулеві – *Alliaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний; декоративний, їстівний вид. Релікт.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Пропонується для за-

несення до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид в області знаходиться під невеликою загрозою.

Включений до регіональних списків у Запорізькій, Сумській, Тернопільській, Харківській, Херсонській областях.

Занесений до регіональних списків окремих областей Росії.

Поширення. Середня і Східна Європа, Західний Сибір, Казахстан; в Україні: Лісостеп, Степ; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Кам'янисті степи, вапнякові відслонення, осипища, валуни.

Чисельність. Численні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Випалювання, виїмка вапняку.

Культивування. На Хмельниччині не вирощують.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», у заказнику «Дністровський», «Гора над Смотричем». Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання, охорона екотопів.

ЦИБУЛЯ КРУГЛОГОЛОВА

Allium sphaerocephalon L.

Фото Л. Любінської

Родина. Цибулеві – *Alliaceae*

Наукове і практичне значення. Декоративна, медоносна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не вклю-

чені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид перебуває під невеликою загрозою.

Міжнародний Червоний список МСОП, відомості недостатні. Охороняється в Російській Федерації.

Поширення. Європа, Кавказ, Північна Африка, Мала Азія; в Україні: Лісостеп, Степ, Крим; у Хмельницькій області: всі райони.

Умови зростання. На відкритих вапняках, вапнякових відслоненнях, лучних і степових ділянках.

Чисельність. Утворює багаточисленні популяції.

Причини зміни чисельності. Знищення екоотопів, виїмка вапняку.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», у заказниках «Скеля», «Дністровський», «Глібівський».

ЦИБУЛЯ ПОДІЛЬСЬКА

Allium podolicum (Aschers. et Graebn.)
Blocki ex Racib.

Фото М. Дребета

Родина. Цибулеві – *Alliaceae*

Наукове і практичне значення. Подільсько-причорноморський ендемічний вид. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид перебуває під невеликою загрозою.

Міжнародний Червоний список МСОП, відомості недостатні. Занесений до Червоної книги Республіки Молдова, охороняється в деяких областях Російської Федерації.

Поширення. Південна і Середня Європа, Іран, Сибір, Тибет, Кавказ; в Україні: Правобережний Лісостеп; у Хмельницькій області: Вінковоцький, Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Чемеровецький, Ярмолинецький райони.

Умови зростання. На відкритих вапняках, вапнякових відслоненнях.

Чисельність. Популяції виду трапляються часто, багаточисельні (формує угруповання).

Причини зміни чисельності. Знищення екоотопів, виїмка вапняку.

Культивування. Вирощується в Ботанічному саду Хмельницького національного університету, Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського державного аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», у заказниках «Скеля», «Дністровський», «Глібівський».

ЦИБУЛЯ СИНЮВАТА

Allium senescens subsp. *montanum* (Fries) Holub

Цибуля гірська

A. montanum F.W.Schmidt

Фото М. Рябого

Родина. Цибулеві – *Alliaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний; декоративний, їстівний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Пропонується для за-

несення до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області», вид в області знаходиться під невеликою загрозою.

Включений у Червону книгу Молдови, до регіонального списку у Тернопільській області.

Занесений до регіональних списків окремих областей Росії.

Поширення. Середня і Східна Європа; в Україні: Лісостеп; у Хмельницькій області: Городоцький, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Кам'янисті степи, вапнякові відслонення, осипища, валуни.

Чисельність. Численні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Випалювання, виїмка вапняку.

Культивування. На Хмельниччині не вирощують.

Заходи охорони. Охороняється в НПП «Подільські Товтри», у заказниках «Дністровський», «Гора над Смотричем». Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання, охорона екотопів.

ЦИКУТА ОТРУЙНА

Cicuta virosa L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Селерові (Зонтичні) – *Ariaceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний декоративний, лікарський, отруйний вид.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують

охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.

Міжнародний Червоний список МСОП, вид перебуває під невеликою загрозою.

Поширення. Середня Європа; в Україні: Лісостеп; у Хмельницькій області: центральні та південні райони.

Умови зростання. На вологих луках і водоймах з глибиною від 20 см до 50 см; в осоково-лепешнякових угрупованнях.

Чисельність. Рідко трапляються малочисленні популяції.

Причини зміни чисельності. Випасання, випалювання травостою, зміна гідрологічних режимів водойм.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, охорона оселищ, виявлення нових місць зростання. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри».

ЦИРЦЕЯ СЕРЕДНЯ

Circaea intermedia Ehrh.

Фото І. Каменічка

Родина. Онагрові – *Onagraceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний лісовий вид.

Природоохоронний статус, категорія. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.

Охороняється у деяких областях Російської Федерації.

Поширення. Середня і Східна Європа, Кавказ, Середземномор'я; в Україні: Лісо-

степ, Карпати; у Хмельницькій області: Ізяславський, Славутський, Шепетівський, Полонський, Волочиський райони.

Умови зростання. У вологих тінистих листяних лісах, чагарниках.

Чисельність. Малочисленні популяції в окремих локалітетах, рідко.

Причини зміни чисельності. Вирубання лісів.

Культивування. У Хмельницькій області не виявлено.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, охорона оселищ, виявлення нових місць зростання.

ЧЕМЕРИЦЯ ЛОБЕЛІЄВА

Veratrum lobelianum Bernh.

Фото Л. Колоднюк

Родина. Лілійні – *Liliaceae*

Наукове і практичне значення. Отруйна, лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид під невеликою загрозою, стабільне існування якого залежить від охорони.

Занесений до Червоної книги Республіки Білорусь, охороняється в ряді областей та республік Російської Федерації.

Поширення. Євразія; в Україні: Карпати, Полісся – звичайно, Лісостеп – розсіяно, північна частина Степу – зрідка; у Хмельницькій області: Полонський, Шепетівський, Ізяславський та Славутський райони – спорадично.

Чисельність. Популяції багаточисленні.

Умови зростання. Зростає на полянах, трав'янистих схилах, у чагарниках, лісах, по краях вільхових боліт, у ценозах асоціацій щучника, вільхи.

Причини зміни чисельності. Антропогенна зміна екоотопів. Використання як лікувальної сировини та інсектицидного засобу.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, контролю стану популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся».

УВАГА, ЦЯ РОСЛИНА — ОДНА З НАЙБІЛЬШ ОТРУЙНИХ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ!

Назва рослини «чемериця» походить від давньоруського слова «емер» – «біль, отрута» і вказує на те, що всі її органи отруйні. Видова назва *lobelianum* дана рослині на честь французького ботаніка Матіаса де Лобеля (1538-1616 рр.). Чемериця Лобеля – цінна лікарська рослина, але одна з найбільш токсичних на Хмельниччині. Всі її частини отруйні, містять багато алкалоїдів. Лікувальне значення мають кореневища та корені. Використовувати їх потрібно дуже обережно. При висушуванні та силосуванні отруйність не зникає. В рослині найбільше отруйних речовин навесні, найменше – восени. В посушливі роки концентрація алкалоїдів в корені рослини може досягати 2%. В період масового цвітіння чемериці взятка меду може бути отруйною. Чемериця Лобеля використовується в народній медицині та ветеринарії для виготовлення мазей і настоянок для зовнішнього використання. В давні часи рослині приписували властивість продовжувати життя, лікувати меланхолію, епілепсію, очищувати кров. При зовнішньому застосуванні настоянку кореневищ і коренів використовують як болезаспокійливий засіб при невралгії, артриті, ревматизмі. При дії на організм алкалоїди чемериці збуджують нервову систему, розширюють кровоносні судини, збільшують силу скорочення серцевого м'яза, сповільнюють ритм серця, посилюють скорочення м'язів кишечника. Передозування викликає діарею, блювоту, судоми, запаморочення, смерть. А тому будьте обережні з цією рослиною!

Детальні
відеорецепти

ЧЕМЕРНИК ЧЕРВОНУВАТИЙ

Helleborus purpurascens Waldst. et Kit.

Фото А. Ковальчука

Родина. Жовтецеві – *Ranunculaceae*

Наукове і практичне значення. Вид на східній межі ареалу. Декоративна, отруйна, лікарська рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид перебуває під великою загрозою.

Міжнародний Червоний список МСОП, вид – під невеликою загрозою.

Поширення. Центральна Європа; в Україні: Полісся, Лісостеп, Карпати; у Хмельницькій області: Городоцький, Чемеровецький, Кам'янець-Подільський райони.

Умови зростання. У листяних лісах, на узліссях, в заростях чагарників.

Чисельність. Малочисленні популяції в окремих локалітетах, спорадично.

Причини зміни чисельності. Вирубвання лісів, викопування. У Городоцькому районі проведено суцільну рубку частини лісу у місці зростання виду.

Культивування. Вирощується в Кам'янець-Подільському ботанічному саду загальнодержавного значення Подільського аграрно-технічного університету.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри». Потребує охорони в Городоцькому районі (біля с. Купин).

ЧОРНОГОЛОВНИК РОДОВИКОВИЙ

Poterium sanguisorba L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Розоцвіті – *Rosaceae*

Наукове і практичне значення. Вид знаходиться на межі свого ареалу; декоративний, кормовий.

Рослини в міфах та легендах

ТРОЯНДА ХРИСТА

Це були дні, які наближалися до святкування Різдва Христового.

Маленький пастушок дивився на синє небо і гірко плакав.

У нього не було ніякого подарунка для Ісуса Христа на день народження. Його сльози капали на землю все частіше і частіше. Ось раптом хлопчик крізь сльози побачив у себе під ногами квітку – одну, другу, третю.... Що це? Невже вони йому ввижаються!

Доторкнувшись рукою, він зрозумів, що це справжні квіти.

Зірвавши їх і склавши у невеликий букетик, пастушок, радісно усміхаючись, побіг зі своїм подарунком до Ісуса. У Німеччині на Різдво дарують квітку чемерника, який вирощують у горщику.

І називають його «трояндою Христа».

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид близький до загрозливого стану.

Занесений до Червоної книги Естонської Республіки, охороняється в деяких областях Російської Федерації.

Поширення. Середня та Південна Європа; в Україні: Карпати, Верхів'я Дністра, Середня частина Дніпра, Крим; у Хмельницькій області: Чемеровецький, Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. На сухих кам'янистих, вапнякових схилах; степові угруповання.

Чисельність. Малочисленні популяції в окремих локалітетах, спорадично.

Причини зміни чисельності. Випасання, викошування, витоптування, випалювання травостою, викопування, терасування схилів, виїмка вапняку.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Дослідження стану популяцій, виявлення нових місць зростання. Охороняється на території НПП «Подільські Товтри», в заказнику «Дністровський».

ШАВЛІЯ АВСТРІЙСЬКА

Salvia austriaca Yasq.

Фото В. Гелюти

Родина. Губоцвіті – *Lamiaceae*

Наукове і практичне значення. Вид на північній межі ареалу. Декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не вклю-

чені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.

Поширення. Середня Європа (від Нижньої Австрії до північної частини Балканського півострова), південь Європейської частини колишнього СРСР; в Україні: південь Лісостепу та Степу; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський, Новоушицький райони.

Умови зростання. Відкриті вапнякові схили; степові угруповання.

Чисельність. Рідко. Поодинокі особини.

Причини зміни чисельності. Випалювання, виїмка вапняку.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ШАВЛІЯ БУКВИЦЕЛИСТА

Salvia betonicaefolia Etl.

Фото Т. Горелової

Родина. Губоцвіті – *Lamiaceae*

Наукове і практичне значення. Вид перебуває на північно-західній межі поширення.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; даних для оцінки статусу недостатньо.

Поширення. Південна і Східна Європа; в Україні: південь Лісостепу та Степу, Полісся; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.

Умови зростання. На кам'янисто-вапнякових схилах; степові угруповання.

Чисельність. Поодинокі.

Причини зміни чисельності. Випалювання, виїмка вапняку.

Культивування. У Хмельницькій області невідомо.

Заходи охорони. Виявляти нові місця зростання і заповідати. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ШИПШИНА БЛИСКУЧА

Rosa nitidula Bess.

Фото В. Лаззери

Родина. Розові – *Rosaceae*

Наукове і практичне значення. Вид на північній межі ареалу. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид – під загрозою зникнення.

Поширення. Європа; в Україні: Закарпаття, Лісостеп (Тернопільська, Хмельницька області); у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район (на схилах Дністра).

Умови зростання. На світлих галявинах; вапняково-кам'янисті кущові степи.

Чисельність. Спорадично. Поодинокі.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання.

Культивування. На Хмельниччині не виявлено.

Заходи охорони. Охорона оселищ. Моніторинг стану популяцій. Виявлення нових місць зростання і їх заповідання. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ШИПШИНА СИЗА (ШИПШИНА ЧЕРВОНОЛИСТА)

Rosa glauca Pourr. (Rosa rubrifolia Vill.)

Фото Т. Галонен

Родина. Розові – *Rosaceae*

Наукове і практичне значення. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид – під загрозою зникнення.

КОЛЮЧА, АЛЕ НАДЗВИЧАЙНО ЦІЛЮЩА

Плоди шипшини містять аскорбінову кислоту (від 0,2 % до 14 %), у середньому 2-3 %; флавоноїди – похідні кверцетину, кемпферолу, антоціани, катехіни, каротиноїди, пантотенову, нікотинову кислоти, вітаміни В1, В2, К, Е, пектинові речовини, тритерпени, лимонну і яблучну кислоти, цукри, фітонциди, ефірні олії, дубильні речовини, мікроелементи – калій, марганець, залізо, фосфор, кобальт, магній, кальцій тощо.

Завдяки багатому хімічному складу плоди шипшини мають різнобічну дію. Препарати шипшини сприяють підвищенню неспецифічної резистентності організму, посиленню регенерації тканин і синтезу гормонів, зменшенню проникності стінок судин, нормалізації вуглеводного обміну; мають жовчогінні, протизапальні, сечогінні, протисклеротичні і кровоспинні властивості. Шипшина регулює згортання крові та проникність кровоносних судин, поліпшує регенерацію, стимулює вироблення колагену. Відновлює захисні властивості організму, зміцнює імунну систему, активізує кровотворні процеси та обмін речовин. Зміцнює фізичну працездатність і стимулює розумову діяльність. Знижує рівень холестерину в крові та розчиняє холестеринові бляшки. Має антиоксидантні та жовчогінні властивості. Перешкоджає утворенню згустків крові та каменів у сечовій системі, знімає напруження стінок судин, стимулює фібриноліз, поліпшує роботу печінки. Має антигістамінну, спазмолітичну, бактеріостатичну дію.

Поширення. Середня, Східна Європа, Мала Азія; в Україні: Полісся (Львівська, Чернігівська області), Лісостеп (Тернопільська, Хмельницька області); у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.

Чисельність виду. Спорадично. Поодинокі.

Умови зростання. На світлих лісових галявинах; вапняково-кам'янисті кущові степи.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання.

Культивування. На Хмельниччині не виявлено.

Заходи охорони. Охорона оселищ. Моніторинг стану популяцій. Виявлення нових місць зростання і їх заповідання. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ШИПШИНА СИНЮВАТА

Rosa livescens Bess.

Фото К. Гесценс

Родина. Розові – *Rosaceae*

Наукове і практичне значення. Вид на північній межі ареалу. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид – під загрозою зникнення.

Поширення. Європа; в Україні: Лісостеп (Тернопільська, Хмельницька області); у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський район.

Чисельність виду. Спорадично. Поодинокі.

Умови зростання. На світлих галявинах; вапняково-кам'янисті кущові степи.

Причини зміни чисельності. Руйнування місць зростання.

Культивування. На Хмельниччині не виявлено.

Заходи охорони. Охорона оселищ. Моніторинг стану популяцій. Виявлення нових

місць зростання і їх заповідання. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ШОЛУДИВНИК БОЛОТНИЙ

Pedicularis palustris L.

Фото А. Ковальчука

Родина. Ранникові – *Scrophulariaceae*.

Наукове і практичне значення. Напівпаразит. Вид рідкісний, лікарський.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.

Міжнародний Червоний список МСОП, вид перебуває під невеликою загрозою.

Занесений до Червоної книги Естонської Республіки, охороняється в багатьох областях і республіках Російської Федерації.

Поширення. Європа; в Україні: Лісостеп, Степ, Полісся; у Хмельницькій області: Волочиський, Дунаєвецький, Летичівський, Хмельницький райони.

Умови зростання. На луках, болотах, торфовищах; осоково-лепешнякові угруповання.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються спорадично.

Причини зміни чисельності. Витоптування, викошування, випалювання, випасання, зміна гідрологічного режиму водойм.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Охорона оселищ. Моніторинг стану популяцій. Виявлення нових місць зростання і їх заповідання.

ШОЛУДИВНИК КАУФМАНА

Pedicularis kaufmannii Pinzg.

Фото М. Рябого

Родина. Ранникові – *Scrophulariaceae*

Наукове і практичне значення. Напівпаразит. Лікарська, декоративна рослина.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид уразливий.

Занесений до Червоних книг Республіки Білорусь, Латвійської Республіки, Молдови, Балтійського регіону, охороняється в багатьох областях і республіках Російської Федерації.

Поширення. Східна Європа, Західний Сибір, Північний Кавказ; в Україні: Лісостеп, Північний Степ, Полісся; у Хмельницькій області: Кам'янець-Подільський та Чемеровецький райони.

Умови зростання. Місця з близьким заляганням вапняків. Освітлені мезотрофні ділянки на лісових галявинах; лучні угруповання, не порушені лучно-степові схили, зарості чагарників.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються рідко.

Причини зміни чисельності. Випалювання, вирубування лісових насаджень, чагарників.

Культивування. На Хмельниччині не культивується.

Заходи охорони. Охорона оселищ. Моніторинг стану популяцій. Виявлення нових місць зростання та їх заповідання. Охороняється в НПП «Подільські Товтри».

ЩИТНИК РОЗПРОСТЕРТИЙ

Dryopteris dilatata (Hoffm.) A.Gray

Фото А. Ковальчука

Родина. Щитникові – *Dryopteridaceae*

Наукове і практичне значення. Монтанно-рівнинний вид, декоративний, лікарський.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; вид із невеликим ризиком зникнення, стабільне існування якого залежить від охорони.

Поширення. Євразія, Північна Америка; в Україні: Карпати, Передкарпаття, Полісся; у Хмельницькій області: Славутський, Шепетівський, Полонський, Ізяславський Лещинський, Городоцький, Кам'янець-Подільський, Чемеровецький райони.

Чисельність. Малочисельні популяції трапляються спорадично.

Умови зростання. Щитник австрійський – гірсько-лісовий вид. Наукова назва роду *Dryopteris* походить від грецьких слів *drys* – «дуб» та *pterus* – «папороть». Древні греки так називали папороті, які ростуть біля дубів. На Хмельниччині вид зростає в тінистих лісах на рихлих, помірно-перегнійних, дренажних ґрунтах, у соснових та дубово-соснових лісах (асоціаціях соснового та дубово-соснового лісу чорницево-зеленомохового), чорновільшнях.

Причини зміни чисельності. Вирубування лісів, викопування для створення фітокомпозицій, виривання для букетів.

Культивування. На Хмельниччині невідомо.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, контролю стану популяцій. У східній частині Мале Полісся вид трапляється спорадично. Охороняється в лісовому заказнику «Праліс», РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся», НПП «Подільські Товтри».

ЮРИНЕЯ ВОЛОШКОВА (Юринея несправжньоволошкова)

Jurinea cyanooides (L.) Rchb.
(*Jurinea pseudocyanooides* Klok.)

Фото О. Жигаленка

Родина. Складноцвіті – *Asteraceae*

Наукове і практичне значення. Рідкісний лучно-степовий вид, декоративний, лікарський.

Природоохоронний статус. Регіонально рідкісний вид. Занесений до «Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області»; уразливий в регіоні.

Вид перебуває під охороною у Європейському Союзі відповідно до Директиви Європейської комісії про збереження природних місцезростань дикої фауни і флори (92/43/ЕЕС), занесений до Червоної книги Чеської республіки, Червоних книг ряду областей Росії.

Поширення. Вид має диз'юктивний природний ареал, що тягнеться від Європи до Азії (Західного Сибіру). В Європі зростає головним чином у Східній Європі (Білорусі, Україні, Молдові та Росії) з ізольованими анклавами в Центральній Європі (Чехії та Ні-

меччині). В Україні поширений на Поліссі та півночі Лісостепу; у Хмельницькій області: в Шепетівському, Славутському, Полонському та Ізяславському районах.

Умови зростання. Мезоксерофіт, геліофіт, оліготроф; лучно-степова рослина, яка на Хмельниччині зростає на схилах дюн північної експозиції, борових пісках у сухих розріджених соснових лісах, де почувається в умовах зони песимуму.

Чисельність. Трапляється зрідка малочисельними групами.

Причини зміни чисельності. Втрата місцезростань через вирубування лісів, нерациональне ведення лісового господарства, затінення ділянок внаслідок їх заростання деревною рослинністю, видобуток піску, викопування рослин для створення фітокомпозицій, виривання для букетів, поширення інвазійних видів рослин.

Ботанічний глосарій

ЮРИНЕЯ ВОЛОШКОВА, БО ПОДІБНА ДО ВОЛОШКИ

Родова назва *Jurinea* дана рослині на честь швейцарського медика і природознавця Луї Жюріна. Латинська видова назва *cyanooides* та українська «волошкова» вказують на схожість рослини з волошками. Квіти зібрані в рожеві чи пурпурно-рожеві корзинки, які нагадують суцвіття волошок. Проте юринею волошкову можна відрізнити за вегетативними органами. Її листки двоколірні: зверху – темно-зелені, знизу – сріблясто-білі з продовгуватими або лінійними досить широкими частками. Листки, які знаходяться в середній та верхній частинах стебла, мають суцільну пластинку.

Культивування. На Хмельниччині не культивується. В Чеській республіці, де рослина дуже слабо поновлюється в природі, здійснюють її культивування *in-vitro* (в пробірці). Це важливий інструмент збереження виду.

Заходи охорони. Потребує подальшого вивчення місць зростання, моніторингу стану популяцій. Охороняється в РЛП «Мальованка», НПП «Мале Полісся».

ДЕКОРАТИВНІ ЯЗИЧНИКИ

☞ Язичник – рід багаторічних трав родини Айстрові (*Asteraceae*). Його наукова назва *Ligulária* походить від латинського слова *ligula* – «язичок» і вказує на язикоподібну форму крайніх квіток корзинки.

Рід Язичник об'єднує 150 євразійських видів. Із них в Україні зростає лише два – язичник сивий та язичник карпатський. 10 видів введені в культуру. Їх використовують у садівництві та ландшафтному дизайні заради гарних суцвіть і загального декоративного вигляду. В деяких країнах язичник називають леопардовою рослиною, оскільки кольори його квіток нагадують леопардовий принт. У цієї рослини є жовті або помаранчеві корзинки з коричневими або жовтими центральними квітками. Язичники ціняться і з тієї причини, що це одні з небагатьох великих гарноквітуючих трав'янистих рослин, які добре ростуть у затінених місцях. Крім того, суцвіття язичників придатні для зрізування в букети. Найбільш широко в садівництві використовуються язичник зубчастий *Ligularia dentata* та язичник Пржевальського *Ligularia przewalskii* (він зображений на фото).

☞ Культиватори «Gregynog Gold» та «The Rocket» отримали нагороду Королівського садівничого товариства. Це товариство організовує щорічне грандіозне квіткове шоу за участю королівської сім'ї. Першу квіткову виставку в Великобританії провели в Лондоні 105 років тому. Вже більше 80 років це квіткове шоу проводиться в Челсі – серці Лондона, одному з його фешенебельних районів. Зазвичай відкриває свято квітів сама королева Великобританії Єлизавета II.

Англійці люблять говорити, що літо не може настати, доки не почнеться квіткове шоу в Челсі. Ще задовго до початку виставки всі квітки розкуплені. В цьому заході бере участь величезна кількість професійних садівників, флористів, дизайнерів ландшафту, а також звичайних любителів. Найдостойніші учасники нагороджуються медалями від королівського товариства садівників.

5. РОСЛИНИ-ПАРАЗИТИ ТА РОСЛИНИ-НАПІВПАРАЗИТИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Ботанічний глосарій

ПАРАЗИТ — ЦЕ НАХЛІБНИК

Паразит (від грец. – нахлібник, дармоїд) – організм, який існує за рахунок особин іншого виду і тісно з ними пов'язаний у своєму життєвому циклі. Він отримує їжу від однієї або кількох особин господарів, завдаючи їм певної шкоди, при цьому не викликаючи моментальної смерті. Паразиту не вигідно повністю знищувати організм господаря, якого він використовує як джерело поживних речовин. Паразит обов'язково живе (постійно або тимчасово) в тілі або на поверхні тіла свого господаря, тому він зазвичай набагато менший, ніж господар і значно слабший. Внаслідок цього рослина-господар хворіє, але не завжди гине.

Паразитів ділять на дві групи: ектопаразити та ендопаразити. Ектопаразити – це зовнішні паразити, що живуть на поверхні тіла господаря. У рослин-ектопаразитів велика частина тіла знаходиться поза тілом господаря, а в нього вводяться і вступають в контакт з живими клітинами лише присоски або гаусторії. Ендопаразити – внутрішні паразити, що живуть всередині тіла господаря. У рослин-ендопаразитів майже все тіло поміщається всередині тканин господаря, назвні виходять лише органи розмноження.

Паразитизм трапляється серед представників усіх царств органічного світу. Науковці все частіше заявляють про необхідність збереження паразитів як невід'ємної складової біосфери. Якщо раніше вважали, що роль паразитів негативна, то зараз прийшли до іншого висновку. З одного боку, паразит отруює господаря продуктами життєдіяльності, спричиняє механічні пошкодження, виснажує організм, на якому паразитує; з іншого – підвищує імунітет господаря, здійснює горизонтальне перенесення генів (що важливо для еволюційних процесів), є невід'ємною складовою біогеоценозів. Тому вивчення всіх проявів паразитизму, як біологічного явища, є досить актуальним.

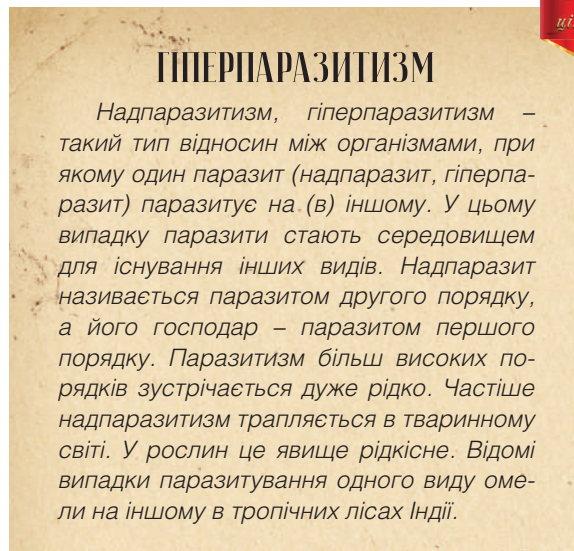
На землі нараховується 33000 видів рослин-паразитів, які відносяться до 25 родин та 1000 родів (Терехин, 1988). Вони не фотосинтезують органічні речовини, а використовують готові, відбираючи їх у інших рослин-господарів. Паразитичний спосіб життя надає рослинам ряд екологічних переваг (достатнє постачання поживними речовинами та водою за рахунок умісту клітин і тканин тіла господаря, що забезпечує швидкий ріст паразита; меншу залежність від несприятливих умов середовища). Велика кількість легкозасвоєваної їжі, відносна стабільність умов роблять непотрібною складну диференціацію тіла, а тому у паразитів у процесі еволюції відбувається спрощення його будови. При переході до гетеротрофного живлення змінюються морфологічні, фізіологічні та біохімічні ознаки паразитів, редукуються певні вегетативні структури. Листки редукуються до лусок, які замість фотосинтезу переважно виконують функцію захисту верхівкової бруньки. Корені редукуються до гаусторій – присосок, які висмоктують поживні речовини з тіла господаря. Повністю втрачається здатність до фотосинтезу. У паразитичних рослин відсутній хлорофіл. Лише у деяких видів вовчків вдається виявити його в дуже малій кількості. Забарвлення стебел та листків визначають інші пігменти, які надають

їм жовтуваті, бурі, червонуваті, голубі кольори. Проте потужно розвиваються генеративні органи, зростає насіннева продуктивність. Наприклад, у тропічної рослини рафлезія Арнольді з колишніх органів залишилася лише квітка (до 1 м в діаметрі, найбільша з усіх рослин), все інше тіло перетворилося в клітинні нитки, які вросли між клітинами рослини-господаря і схожі на міцелій гриба.

З іншого боку паразитизм ускладнює життєвий цикл паразита в порівнянні з вільноживучими видами. Ускладнюються і процеси обміну речовин, що пояснюється необхідністю долати біохімічні механізми захисту рослини-господаря, синхронізувати свій життєвий цикл із сезонним розвитком рослини-господаря, корелювати власні можливості з потребами господаря. Скорочується набір ферментів, залишаються лише ті, що дозволяють паразитувати на вузькому колі господарів. Така біохімічна спеціалізація послужила основою суворой

вибірковості багатьох паразитів по відношенню до рослин-господарів. Паразитичній рослині необхідно знайти свою рослину-господаря (або групу рослин-господарів), пристосуватися до її життєвого циклу. А пізнає вона свого господаря за кореневими виділеннями. Виявляється, що корені будь-якої рослини виділяють в ґрунт свої особливі речовини. Щоб насінина паразита проросла, необхідно, аби ці речовини потрапили на неї. Цікаво, що ці виділення, крім стимуляції проростання насінини паразита, спрямовують ріст проростка в напрямку до кореня рослини-господаря. Насіння паразитів досить довговічне, що дозволяє тривало очікувати контакт із рослиною-господарем. Паразит також виділяє певні речовини, які полегшують встановлення контактів із рослиною-господарем. Наприклад, у місці проникнення гаусторії омели в її бік починають рости судини в провідних тканинах тополі.

Напівпаразити – це група рослин, пере-

хідна від автотрофів до гетеротрофів. У цих рослин редукція вегетативних структур відбувається меншою мірою. Вони мають зелені

Таблиця 5.1.

**ПЕРЕЛІК ВИДІВ РОСЛИН-ПАРАЗИТІВ,
ВІЯВЛЕНИХ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ**

№ п/п	Українська назва виду	Латинська назва виду
Родина ВОВЧКОВІ (OROBANCHACEAE)		
1.	Вовчок білий	<i>Orobanche alba</i> Stephan ex Willd.
2.	Вовчок блідоквітковий	<i>Orobanche pallidiflora</i> Wimmer et Grab.
3.	Вовчок гвоздикovidний	<i>Orobanche caryophyllacea</i> Smith
4.	Вовчок високий	<i>Orobanche elatior</i> Sutton
5.	Вовчок жовтий	<i>Orobanche lutea</i> Baumg.
6.	Вовчок синюватий	<i>Orobanche coerulescens</i> Stephan
7.	Феліпанхе піщане	<i>Phelipanche arenaria</i> (Borkh.)
8.	Феліпанхе голубе	<i>Phelipanche lanuginosa</i> (C.A. Mey.) Sojak
9.	Феліпанхе пурпурове	<i>Phelipanche purpurea</i> (Jacq.) Sojak
Родина ПОВИТИЦЕВІ (CUSCUTACEAE)		
10.	Повитиця чебрецева	<i>Cuscuta epithymum</i> (L.)
11.	Повитиця європейська	<i>Cuscuta europaea</i> L.
12.	Повитиця одностовпчикова	<i>Cuscuta monogyna</i> Vahl
13.	Повитиця конюшинова	<i>Cuscuta trifolii</i> Bab. et Gibson
Родина РАННИКОВІ (SCROPHULARIACEAE)		
14.	Петрів хрест лускатий	<i>Lathraea squamaria</i> L.
Родина МОНОТРОПОВІ (MONOTROPACEAE)		
15.	Під'ялинник звичайний	<i>Monotropa hypopitys</i> L.

листки, здатні до фотосинтезу (тому їх називають «зеленими паразитами»), однак воду і мінеральні речовини добувають паразитично, відбираючи в інших рослин. У напівпаразитів коренева система або зовсім не розвинена, або розвинена слабо.

Рослини-паразити та напівпаразити поширені у різних природних, антропогенно-природних та штучних екосистемах Хмельниччини. Ми виявили місцезростання 36 видів таких рослин. Серед них є 15 видів рослин-паразитів та 21 – рослин-напівпаразитів (таблиці 5.1, 5.2).

Паразити належать до 4 родин – Вовчкові, Ранникові, Повитицеві та Монотропові.

Вовчки – високоспеціалізовані паразити. Це зумовлює повну залежність їх розвитку від наявності рослин-господарів. Вовчки мають невисоке товсте стебло, яке біля основи вкрите бурими лусками. На верхівці стебла формується густа китиця з великих трубчастих квіток. У різних видів вовчка вони мають різне

забарвлення. Пігменти надають цим рослинам жовтуваті, бурі, червонуваті, голубі кольори.

На Хмельниччині зростає 6 видів роду Вовчок. Спорадично трапляються на території області вовчки: білий, білокрітковий, гвоздикovidний, високий, синюватий. Всі вони є бур'янами. Найбільш рідко зустрічається вовчок жовтий. Його єдине місцезростання виявлено в Чемеровецькому районі. Рослина паразитує на корінні посівної люцерни та конюшини.

Ботанічний глосарій

ТОЙ, ХТО ДУШИТЬ ГОРОХ

Наукова назва роду *Orobanche* походить від грецьких слів *orobos* – горох, бобові рослини та *anchein* – «душити» і означає «той, хто душить горох». Деякі види вовчка дійсно паразитують на бобових рослинах. Українська назва роду «Вовчок» теж натякає на хижий характер цих рослин.

Вовчок білий
Фото М. Дребета

Петрів хрест
Фото Л. Юглічек

Феліпанхе пурпурове
Фото Т. Горелової

Під'ялиник звичайний
Фото В. Гелюті

Вовчок гвоздикovidний
Фото А. Ковальчука

Повитиця європейська
Фото В. Гудзя

Дуже подібні до вовчків **феліпанхе**. Спорядично поширені в області місцезростання трьох видів роду Феліпанхе: пурпурового, голу-бого та піщаного.

Феліпанхе пурпурове – багаторічна рослина, яка паразитує на представниках родини Складноцвіті, найчастіше – на різних видах деревію. Її віночок світло-рожевий, чашечка бурувата. Феліпанхе пурпурове має слабо розвинену кореневу систему, що нагадує бульбу, прикріплену до кореня рослини-господаря. В цьому бульбоподібному утворі запасуються поживні речовини, які паразит отримав від рослини-господаря. Там закладаються нові пагони і гаусторії, які забезпечують вегетативне розмноження феліпанхе пурпурового. Рослина розмножується і насінням. Одна особина може дати до 500 тис. дрібних, легких насінин, які поширюються за допомогою вітру та дощу. В ґрунті насінина під впливом корневих виділень рослини-господаря проростає в напрямку до її кореня. При зіткненні з ним верхівка зародкового корінця насінини перетворюється на присоску і проникає в корінь. За рахунок поживних речовин із провідної тканини кореня паразит утворює бульбоподібний утвір.

Феліпанхе голубе має злегка голубуватий сильно залозистоопушений віночок. Цей паразит живе на коренях полину.

Ботанічний глосарій

КАРАНТИННІ РОСЛИНИ

Карантинні бур'яни – це особливо шкідливі адвентивні види рослин, яких немає на території країни (або вони присутні обмежено) і поширення яких контролюється спеціальними заходами. Для запобігання завезенню таких шкідливих рослин з інших країн та поширенню всередині країни в Україні створена Державна служба карантину рослин.

Феліпанхе піщане зростає на піщаних степових ділянках. Має світлофіолетовий віночок. Воно паразитує на полинах, які зростають у піщаних екоотопах (зокрема, на п. піщавому *Artemisia arenaria* DC. та п. польовому *A. campestris* L.). Насіння паразита легко проникає в ґрунт з дощовою водою і вступає в контакт із коренями рослин-господарів. Воно проростає лише під впливом речовин-стимуляторів, які виділяють корені полинів.

Повитиці – небезпечні карантинні бур'яни. У Хмельницькій області виявлено місцезростання 4 видів роду Повитиці. Повитиці чебрецева, п. європейська, п. одноствопчикова поширені звичайно, а п. конюшинова – спорадич-

но. Це однорічні виткі рослини, які мають пагін і не мають кореня. Їхнє стебло нитковидне або шнуроподібне, без листків. До рослини-господаря присмоктуються гаусторіями. Жовтуваті, кремові, буруваті пагони інколи утворюють цілі «подушки-клубки» навколо рослини-господаря. Повитиця формує багато дрібних квіточок. Одна особина може дати до 30 тис. насінин, які зберігають схожість до 30 років. На відмінну від вовчків та феліпанхе, проростання насіння яких залежить від наявності в ґрунті корневих виділень рослин-господарів, повитиці не потребують таких речовин-стимуляторів і наявність рослини-господаря не є обов'язковою умовою для цього. Коли насінина повитиці проростає, спочатку утворюється корінець проростка. Він закріплюється в ґрунті, а другий кінчик – майбутнє стебло – витягується, вигинається по спіралі, шукаючи рослину-господаря. Як тільки проросток натрапить на жертву, він починає закручуватися на її стебло, присмоктуватися гаусторіями і живитися поживними речовинами господаря, а непотрібний корінець відсихає. Одна повитиця здатна за вегетаційний період висмоктати близько сотні трав'янистих рослин, ослаблюючи їх. Якщо ж біля повитиці немає рослин-господарів, вона гине. Цікаво, що насіння повитиці конюшинової дуже подібне до насіння видів роду Конюшина і разом з ним може висіватись на поля. Потрапивши до кормів, воно проходить через шлунок тварини, зберігаючи схожість, і з гноєм знову потрапляє на поля. Тому свіжий гній може бути додатковим джерелом поширення насіння повитиці. Зрозуміло, що боротися з такими злісними бур'янами нелегко. Ось чому поширення повитиць контролює карантинна служба рослин.

Петрів хрест спорадично зустрічається в природних лісових екосистемах Хмельниччини, переважно дубових, дубово-грабових та грабових лісах. Ми виявили місцезростання Петрового хреста в лісах біля сіл Давидківці, Вовча Гора Хмельницького району, Климентовичі, Корчик Шепетівського району, Плужне Ізяславського району, смт Ярмолинці, ботанічному заказнику «Панівецька дача» поблизу Кам'янця-Подільського. В усіх місцезростаннях паразит зростає біля кущів ліщини звичайної. Також може паразитувати на коренях граба, вільхи і бука.

Розвиток Петрового хреста починається з утворення товстого кореневища, вкритого м'ясистими лусками. Паразит 10-15 років живе під землею, його кореневище дуже розростається і галузиться (часто хрестоподібно, звідки походить і назва рослини). Утворюється багато гаусторій. Підземні луски мають порожнину,

яка сполучається із навколишнім середовищем за допомогою вузької щілини. Стінки цієї порожнини покриті особливими залозами, що нагадують залози комахоїдних рослин. Вони виконують функцію гідатод – виділяють воду. Це особливе пристосування до умов підземного життя [10]. Щоб дати потомство, Петрів хрест змушений вибиратись з-під землі. Це стається навесні, оскільки під час максимального соко-руху у рослини-господаря він отримує багато поживних речовин. Паразит зацвітає, з'являються рожеві м'ясисті односторонні суцвіття. Квіти запилюються переважно джмелями. З квіток утворюються плоди-коробочки з чорним

дрібним насінням. Після його дозрівання і висипання з коробочок закінчується наземне життя Петрового хреста, його пагони засихають. Від них не залишається і сліду. А сам Петрів хрест на довгі місяці, а може і роки, знову йде під землю. Іноді Петрів хрест не виходить з-під землі навіть навесні. Ось чому зустрічається ця рослина нечасто.

Під'ялиник звичайний – рідкісний для Хмельниччини бореальний вид, який тут перебуває на півдні від суцільної межі ареалу. Зустрічається він не лише під ялинами чи в ялинових лісах, а росте також у соснових, березових і осикових лісах. Це – гетеротрофна

Таблиця 5.2.

**ПЕРЕЛІК ВИДІВ РОСЛИН-НАПІВПАРАЗИТІВ,
ВИЯВЛЕНИХ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ**

№ п/п	Українська назва виду	Латинська назва виду
Родина ОМЕЛОВІ (<i>LORANTHACEAE</i>)		
1.	Омела біла	<i>Viscum album</i> L.
2.	Ремнецвітник європейський	<i>Loranthus europaeus</i> Jacq.
Родина РАННИКОВІ (<i>SCROPHULARIACEAE</i>)		
3.	Дзвінець весняний	<i>Rhinanthus vernalis</i> (N.Zinger) Schischk. et Serg.
4.	Дзвінець літній	<i>Rhinanthus aestivalis</i> (N.Zinger) Schischk. et Serg.
5.	Дзвінець малий	<i>Rhinanthus minor</i> L.
6.	Кравник звичайний	<i>Odontites vulgaris</i> Moench
7.	Очанка коротковолоса	<i>Euphrasia brevipila</i> Burn. et Gremli
8.	Очанка гребінчаста	<i>Euphrasia pectinata</i> Ten.
9.	Очанка Ростковіуса	<i>Euphrasia Rostkoviana</i> Hayne
10.	Очанка стиснута	<i>Euphrasia stricta</i> D.Wolff ex J.F.Lehm.
11.	Очанка татарська	<i>Euphrasia tatarica</i> Fisch. ex Spreng.
12.	Перестріч польовий	<i>Melampyrum arvense</i> L.
13.	Перестріч сріблястий	<i>Melampyrum argyrocomum</i> Fisch. ex Koso-pol.
14.	Перестріч гайовий	<i>Melampyrum nemorosum</i> L.
15.	Перестріч гребінчастий	<i>Melampyrum cristatum</i> L.
16.	Перестріч лучний	<i>Melampyrum pratense</i> L.
17.	Перестріч польський	<i>Melampyrum polonicum</i> (Beauverd) Soó
18.	Перестріч розрізаний	<i>Melampyrum laciniatum</i> Koshev. et Zinger
19.	Шолудивник Кауфмана	<i>Pedicularis Kaufmannii</i> Pinzg.
20.	Шолудивник королівський	<i>Pedicularis sceptrum-carolinum</i> L.
21.	Шолудивник болотний	<i>Pedicularis palustris</i> L.

рослина-паразит, яка паразитує безпосередньо на грибі й опосередковано – на рослині, з коренем якої гриб утворює мікоризу. По його гіфках, немов по шлангу, під'ялиник викачує поживні елементи з коріння ялини, сосни та ін. (епіпаразитизм на ектомікоризі). Під'ялиник – облігатно-мікотрофна рослина, що не розвивається без гриба, адже вона повністю втратила зелене листя, хлорофіл. Сонячне світло їй не

потрібне, тому може зростати в густих темних лісах. Восковидні блідо-жовті паростки з'являються на світ дуже пізно – тільки в середині літа. Рослина піднімається на поверхню землі на нетривалий час і лише для того, щоб зацвісти і дати багато дрібного насіння. Іншу частину року вона живе під землею.

Рослини-напівпаразити Хмельниччини належать до 2 родин – Омелові та Ранникові.

Омела біла
Фото В. Гелюти

Ремнецвітник європейський
Фото Д. Свиридюка

Очанка гребінчаста
Фото В. Гелюти

Кравник звичайний
Фото А. Ковальчука

Дзвінець малий
Фото Є. Сидорчука

Перестріч польський
Фото А. Ковальчука

Шолудивник болотний
Фото А. Ковальчука

Очанка стиснута
Фото А. Ковальчука

Найбільш поширеним на території області напівпаразитом є **омела біла**. Вона оселяється на надземних частинах дерев. Своїм корінням проникає під кору і деревину дерева-господаря, де утворює численні присоски-гаусторії, які забезпечують їй постачання поживних речовин. Омела – невеликий (від 20 см до 60 см заввишки), дводомний, вічнозелений, дуже розгалужений чагарник кулястої форми. Гілки дерев'янисті, голі, зеленувато-жовті, галузяться дихотомічно. Листки зимуючі, сидячі, шкірясті, товсті, жовто-зелені, тверді, голі. Листорозміщення супротивне. Квітки жовті, непомітні, роздільностатеві, сидячі, розміщені по 3-6 у розвилках гілок. Тичинкові квітки з простою, віночкоподібною, трубчастою, чотирироздільною оцвітиную. Тичинок чотири, пиляки сидячі, прирослі до листочків оцвітини. Оцвітнина маточкових квіток із 3-4-роздільним відгином. У маточки немає стовпчика, приймочка сидяча, зав'язь нижня. Рослина цвіте у березні-квітні. Плід – ягодоподібний, білий, вкритий клейкою речовиною – вісцином. Плодоносить омела рясно і щорічно, але починаючи лише з 7-9-річного віку. Плоди досягають восени і залишаються життєздатними аж до весни наступного року.

Зараження дерев омелою відбувається за участю птахів, які полюбляють її плоди. Поїдаючи плоди, птах часто чистить дзьоб від насіння, що приліпилося до нього. Це насіння пристає до кори дерев. Але основна маса його прикріплюється до гілок разом із послідом. Активно поїдають плоди омели різні дрозди та омелюхи. Ці птахи перелітають з гілки на гілку, тому насіння омели поширюється далеко за межі сусідніх дерев. Послід птахів із насінням омели не просто падає, куди прийдеться. Завдяки клейкій речовині цих плодів послід довго звисає з клоаки птаха. Нарешті, він чіпляється за гілочку, на якій стрибає птах, і відривається. Таким чином все насіння потрапляє безпосередньо на місце призначення і там залишається. Насіння омели проростає досить швидко. Проростковий корінець пронизує кору дерева і розростається в широку пластинку-гаусторію. Остання поступово проникає в тканини деревини і висмоктує з них поживні речовини. Наступного року розвивається зелений пагін з супротивними шкірястими листками. Омела фотосинтезує, тобто органічну масу вона створює сама. А вже воду і мінеральні солі отримує від дерева. Від гаусторії під корою дерева відростають довгі циліндричні тяжі. На них з'являються нові гаусторії, з яких виростають нові

пагони омели, і через певний період вони покривають дерево досить густо. Це призводить до зменшення кількості і розмірів листя ураженого дерева (на 18 %) та на 40-60 % – річного приросту пагонів. До того ж омела, як вічнозелена рослина, продовжує випаровувати воду й тоді, коли дерево-господар вже скинуло листя на зиму. Дерево, зрештою, передчасно гине.

Домашні цікавинки

ОМЕЛА — ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ЕКОСИСТЕМ

Звикли вважати, що омела негативно впливає на дерева, на яких паразитує: викликає суховерхість, знижує декоративність тощо. Австралійські вчені дослідили, що омела у сухих евкаліптових тропічних лісах Австралії є одним із наріжних каменів для існування біотичного різноманіття: присутність і рясність омели у кроні дерева тісно пов'язані зі зростанням ефективності колообігу речовин у екосистемі завдяки опаді мертвої омели; на коренях дерев, заражених омелою, зростає багато мікоризних грибів; омела ускладнює структуру крон дерев, на яких паразитує, створює додаткові екологічні ніші; впливає на сукцесійні процеси – відновлення екосистеми.

Омела біла зустрічається по всій території області. Лише подекуди трапляється в лісі, зазвичай вона зростає в населених пунктах, обабіч автошляхів. Зокрема, в місті Хмельницькому на 14 магістральних вулицях ми виявили 244 дерева, на яких зростає 2790 особин омели білої. Тут вона паразитує на деревах 11 видів: тополі чорній, тополі пірамідальній, тополі тремтячій, березі повислій, робінії псевдоакації, ясені звичайному, липі серцелистій, яблуні домашній, вербі ламкій, горобині звичайній, клені-яворі. Найчастіше трапляється на тополях чорній та пірамідальній. Найбільше місцезростань омели білої відмічено на перевантажених транспортом вулицях міста – Львівському шосе (380 особин на 57 деревах), на якому знаходиться один із найбільших ринків Європи, та Кам'янецькій (751 особина на 52 деревах) – основній, найбільш завантаженій і забрудненій транспортними викидами магістралі. Дещо менше особин омели білої зростає на деревах уздовж менш завантажених центральних вулиць – Театральній, Проскурівського Підпілля, Чорновола. Рослини цих магістралей та вулиць зазнають значного антропогенного тиску, зменшують свою фітотівальність і ста-

ють більш уразливими до паразитів. Також на цих вулицях дерева часто отримують механічні пошкодження, а отже, в рани, тріщини на корі швидше попадає насіння омели.

Досить подібний до омели білої **ремнецвітник європейський** – напівпаразитичний кущик заввишки до 30 см, який живе на деревах (зазвичай паразитує на дубі звичайному, дубі скельному, буці лісовому). Він краще пристосувався до паразитичного способу життя, ніж омела.

Темно-сірі гілки ремнецвітника вкриті продовгуватими, звуженими біля основи, і світло-зеленими шкірястими листками, значно меншими і ніжнішими, ніж в омели, що опадають на зиму. Рослина цвіте в квітні-травні, утворюючи дрібні жовтувато-зелені квітки, які зібрані в короткі китиці. Плоди ремнецвітника – овальні жовті однонасінні ягоди. Вони соковиті, клейкі і залюбки поїдаються дроздами. Насіння, пройшовши через їхній травний тракт, залишається неушкодженим і поширюється так само, як і насіння омели. Зі шлунку птахів разом з екскрементами насіння, оточена клейким шаром, потрапляє на гілку дерева і приклеюється до неї. Вісь зародка подовжується і, дотикаючись до поверхні гілки, щільно прилипає до неї та розширюється – утворюється присоска. З неї виникає група агресивних клітин, які втілюються в тканини господаря до провідного пучка. Ця первинна гаусторія живить проросток паразита. Потім із брунечки розвивається пагін паразита.

Ремнецвітник європейський дуже рідко трапляється в дубово-грабових, дубових лісах області. Занесений до переліку регіонально рідкісних рослин Хмельниччини. Причини зменшення чисельності цього виду – знищення його оселищ – вирубування лісів, висихання дубових лісів у результаті зміни гідрологічного режиму територій (зазвичай вирубуються і висихають старі дуби, а в їх кроні гинуть десятки кущів ремнецвітника), збір рослин як лікарської сировини.

Слід пам'ятати, що рослина ця отруйна. Віскотоксини, які входять до її складу, є антагоністами ацетилхоліну, їх фізіологічний ефект подібний до кардіотоксинів змій.

Дзвінець – рід напівпаразитичних однорічних трав які мають стрижневий корінь і велику кількість його розгалужень з гаусторіями. Рослини роду Дзвінець – це перехідна група від напівпаразитизму до напівсапротрофізму, оскільки їхні гаусторії присмоктуються не до живих, а до відмерлих коренів інших рослин.

Дзвінці мають низеньке стебло з блідо-зеленими сухуватими листками. Квітки у цих рослин жовті, плоди – стиснуті з боків двогнізді коробочки.

На території Хмельницької області звичайно поширені 3 види роду Дзвінець: дз. весняний (або великий), дз. малий та дз. літній. Вони паразитують на корінні лучних злакових та бобових рослин. Найпоширеніший – дзвінець весняний. Він паразитує переважно на озимому житі, пшениці, засмічуючи посіви. Рослиною-господарем для дзвінця малого може бути один з більше ніж 50 видів, проте найчастіше – це багаті на азот бобові рослини. Він зустрічається на узбіччях доріг, полів, луках, пасовищах, дюнах. Зростає на різних ґрунтах, проте на ділянках, де рН ґрунту менший ніж 5.0, він відсутній. Дзвінець весняний та дзвінець малий масово зростають на торф'янистих луках щучникових на території РЛП «Мальованка», остепнених луках у НПП «Подільські Товтри» («Чотири кавалери»). Дзвінець літній зростає на заплавах та суходільних луках, узліссях, полях.

Рослини роду Дзвінець містять глюкозид ринантин, отруйні властивості якого достатньо не вивчені. Трапляються випадки, що поїдання тваринами дзвінця може стати причиною важкого отруєння [12].

Ботанічний глосарій

НОСАТА КВІТКА І ПЛОДИ, ЩО ДЗВОНЯТЬ

Латинська назва роду *Rhinantus* походить від грецьких слів *rhinos* – «ніс» та *antos* – «квітка» і докладно перекладається як «носата квітка». Таку назву рослини дав К. Лінней за наявність фіолетового носика з двох складених зубчиків, якими закінчується шлемовидна верхня губа віночка. Коли рослина коливається, сухі насіння створюють у сухій коробочці характерний звук, дзвонять, гримлять, ніби іграшка для немовляти. Звідси походить українська назва роду «Дзвінець», або російська «Погремек».

Це дуже шкідливі бур'яни. Лука, на якій ростуть дзвінці, дає низькоякісне сіно. Забруднюючи ярі хлібні культури, дзвінці не лише гальмують їх розвиток, але і псують якість борошна. Оскільки до зерна завжди потрапляє насіння дзвінців, борошно стає синім, а хліб, випечений із нього, – твердим та важко перетравлюється.

Кравник звичайний широко поширений по всій території області. Росте там, де є крейда, на суходільних луках, полях і пасовищах, трав'янистих схилах, біля доріг. Ця одно-

Ботанічний глосарій

КРАВНИК — ЗУБНИЙ ЛІКАР,
А ОЧАНКА — ЛІКАР-ОКУЛІСТ

Наукова родова назва *Odontites* походить від грецького слова *odons* – «зуб» і дана рослині за те, що її відвар тамує зубний біль. Цим пояснюється і російська назва «зубчатка». Кравник також використовується як снотворний, послаблюючий, відхаркувальний засіб, позитивно впливає на функції печінки, знижує кров'яний тиск. Видова наукова назва *vulgaris* переводиться з латинської мови як «звичайний».

Українська родова назва «очанка» пояснюється тим, що рослину здавна використовували для лікування захворювань очей. Найбільш давнє згадування про цілющі властивості очанки датується 1305 роком, коли французький медик Бернард де Гордон у роботі «*Lilium medicinale*» рекомендував для лікування як внутрішнє, так і зовнішнє застосування очанки. Очанка, як очна трава, згадується в поемі Мільтона «Загублений рай» (1674). Там описано, як архангел Михаїл використовував очанку для зцілення очей Адама після того, як той спробував заборонений плід. Латинська назва роду *Euphrasia* в перекладі з грецької мови означає «задоволення, радість» і, очевидно, пов'язана з такими почуттями людини, якавилікувала хворі очі.

річна рослина має слабо розвинений корінь з присосками на бокових галузjenнях, якими прикріплюється до коренів інших рослин, щоб отримувати від них воду з розчиненими в ній мінеральними солями. У кравника звичайного є кореневі волоски, і він може жити у відсутності рослини-господаря, але в цьому випадку розвивається дуже немічним. Одна особина може дати до 700 насінин.

Рід Очанка представлений на Хмельниччині 5 видами. Очанки гребінчаста та стиснута звичайно поширені на території області, спорадично трапляється очанка коротковолоса. Зрідка в північній частині області зустрічаються очанки татарська та Ростковіуса.

Всі вони – однорічні трав'янисті рослини. Мають короткий, стрижневий, дуже розгалужений корінь. На ньому мало кореневих волосків. Бічні корені тонкі і мають гаусторії, які служать для прикріплення до коренів інших рослин. Зазвичай вони кріпляться до найбільш молодих коренів рослини-господаря. Однак очанки можуть жити без рослини-господаря, при цьому розвиваються дуже повільно, особини слабенькі, мають довгий корінь, який проникає досить глибоко в ґрунт. Австрійський ботанік Ріхард Веттштейн (1896) зазначав, що визначити рослину-господаря досить складно, оскільки до часу цвітіння очанки її тонкі корені з гаусторіями можуть відмирати, і напівпаразит продовжує жити сапрофітно.

У очанок виділяють дві сезонні форми (сезонний диморфізм):

- весняна або ранньолітня, слабогалузиста, з подовженими міжвузлями, нижні квітки розміщені в четвертому вузлі стебла;
- осіння або пізньолітня форма, багаторазово галузиста, з дуже короткими нижніми міжвузлями.

На Хмельниччині зростає 5 видів роду Перестріч. **Перестріч гайовий** часто трапляється на півночі Хмельниччини на лісових галявинах, узліссях, в чагарниках. Його так багато, що інколи цей вид співдомінує в трав'янистому покриві. Звичайно поширений на території області і перестріч гребінчастий. Перестріч польовий спорадично трапляється на лісових полянах, луках, як бур'ян на полях по всій території Хмельницької області.

Ботанічні цікавинки

ЧОМУ МУРАХИ ВИРОЩУЮТЬ
ПЕРЕСТРІЧ БІЛЯ СВОЇХ
МУРАШНИКІВ?

Перестрічам властива мірмекохорія – поширення насіння за допомогою мурах. Для цього у цих рослин у процесі еволюції виробився ряд пристосувань. Насіння рослин гладеньке, еліпсоподібне і зовні нагадує лялечок мурах. Приваблюють комах і масла, на які так багаті паренхімні клітини рослин. Нектар у перестрічів міститься і в позаквіткових нектарниках. Це також приваблює мурах. Мудрі мурахи спеціально поширюють такі корисні для них рослини біля своїх мурашників.

Перестріч лучний зростає в лісах, на полянах, луках, серед чагарників переважно в малополіській частині області. Трапляється рідше, ніж попередні два види роду. Спорадично трапляється і перестріч сріблястий. Найбільш рідкісним на Хмельниччині серед видів роду є перестріч розрізаний.

Коли виїняти рослини роду Перестріч з ґрунту, помітні білі маленькі крихіткі корінці. Проте цими корінцями завдяки гаусторіям вони, немов кліщі, присмоктуються до потуж-

них коренів інших рослин і висмоктують з них воду й поживні речовини. Як і рослини роду Дзвінець, перестрічі є перехідною групою між напівпаразитами та напівсапрофітами, оскільки їхні гаусторії присмоктуються до відмерлих коренів інших рослин.

Перестрічі містять токсичні речовини. Наприклад, насіння перестрічу гайового отруйне, в ньому міститься глюкозидоподібна речовина ринантин. Отруєння спостерігались у коней та овець в результаті годування їх зерновими кормами, засміченими перестрічем. Молоко корів після поїдання ними перестрічу набуває голубуватого відтінку і неприємного смаку [14]

Рослини в міфах та легендах

ІВАН-ТА-МАР'Я

Перестріч гайовий у народі називають Іван-та-Мар'я. Таку назву він отримав завдяки незвичайним кольорам квітів та листків. Здається, що рослина цвіте одночасно і жовтими, і синьо-фіолетовими кольорами. Насправді ж квіти жовті, а приквіткові листки – синьо-фіолетові. Решта листків – зелені. Це робить перестріч гайовий дуже яскравим і помітним для комах-опилювачів. Одна з легенд так пояснює назву рослини. Рідні брат Іван і сестра Мар'я, не знаючи про свою кровну спорідненість, покохалися, одружилися, а коли дізналися, що вони рідня по крові, жажнулися, але не змогли розлучитися. За це боги перетворили їх на прекрасну рослину, яка стала символом вірності.

Микола Костомаров написав про це баладу «Брат з сестрою»:

Перестріч гайовий
Фото П. Кондрата

У ті пори на Подолі
жив міщанин в добрій долі;
Мав він хату й господоньку,
Мав хлопчика й дівчинку
Злі татари набігали,
Мужа й жону зарубали,
Мале дівча полонили,
Тільки хлопця не вловили...
Злі татари набігали,
Отця-неньку погубили,
Тебе, сестро, полонили,
А я, хлопчик, заховався,
На лиху долю зостався!
Чи се ж Бог нас покарав,
Що брат сестри не пізнав?
Чи вже світу кінець є,
Що сестрицю брат бере?
Ходім, сестро, горою,
Розвіємось травою;
Ходім, сестро, степами,
Розвіємось цвітами.
Ой ти станеш жовтий цвіт,

А я стану синій цвіт.
Тільки вкупі б нам жити,
В однім зіллі два цвіти
Пішли вони горою,
Розвіялись травою;
Пішли вони степами,
Розвіялись цвітами.
Ой став Івась синій цвіт,
Стала Мар'я жовтий цвіт.
Як зав'язали в церкві руки,
Не було вже їм розлуки;
Як у церкві звінчались,
Так укупі й zostались;
В однім зіллі два цвіти!
Стали люди косити,
За них Бога молити,
Стали дівки квітки рвати –
Із їх гріхи збирати.
Стали люди казати:
«Оце ж тая травиця,
Що з братиком сестриця!»

Поєднання жовтого та синього кольорів у слов'ян здавна ототожнювало купальські символи двох протилежних стихій – вогню і води. Саме тому Іван-та-Мар'я – одна з чотирьох рослин, яку дівчата вплітають у гадальний вінок на свято Івана Купала.

Рід Шолудивник представлений на Хмельниччині трьома видами – ш. Кауфмана, ш. королівський та ш. болотний. Найбільш рідкісним є шолудивник королівський. Він занесений до Червоної книги України як уразливий вид. Це реліктовий вид на південній межі ареалу. Багато давніх місцезростань виду на Хмельниччині, які наводилися в літературних джерелах, нині не підтверджені (див. розділ 4.2.2). Шолудивники Кауфмана та болотний трапляються спорадично, занесені до переліку регіонально рідкісних рослин Хмельницької області, оскільки популяції їх зменшують чисельність. Шолудивник Кауфмана зростає на лучних та степових ділянках, а королівський та болотний – на болотистих луках та болотах по берегах прісноводних водойм, що заболочуються. Більшість із відомих місцезростань видів втрачені через осушення та освоєння боліт, стан багатьох популяцій невідомий. При підвищенні рівня води шолудивник болотний утворює водну форму з гідроморфними листками без генеративних органів. Лише проростки шолудивників не є напівпаразитами. В ювенільних особин на бічних корінцях утворюються гаусторії, які при зіткненні з коренями інших рослин присмоктуються до них і отримують таким чином воду й мінеральні речовини.

Чим нижче на еволюційних сходинках знаходиться та чи інша група живих організмів, тим більше видів паразитів вона включає.

Господар та паразит, звичайно, спільно еволюціонують до стабільного стану, коли їхній вплив один на одного стає мінімальним. Чим філогенетично довше триває співіснування паразита і господаря, тим якісніше вид-паразит пристосовується до свого господаря і тим мен-

ше завдає йому шкоди. Цим пояснюється те, що паразитичні бур'яни, зростаючи в штучних екосистемах, значно знижують фітотівальність культурних рослин, завдають збитків сільському господарству області, а в природних еко-

Ботанічний глосарій

ШОЛУДИВНИК І ВОШІ

Латинська назва роду Шолудивник походить від слова *Pediculus*, яке має двояке значення. В одному випадку воно перекладається як «ніжка, черешок чи стебельце», що, можливо, пов'язано з наявністю ніжки на верхній губі віночка квітки. В другому випадку вказує на використання рослини для боротьби з вошами (*Pediculus* – «воша»). Відваром цієї рослини виводили паразитичних комах з домашніх тварин та людини.

системах рослини-паразити та напівпаразити відіграють важливу роль, оскільки впливають на формування харчових ланцюгів і мереж, беруть участь в колообігу речовин, забезпечують біорізноманіття, а отже, і стійкість екосистем.

Із 36 видів рослин-паразитів та напівпаразитів, що виявлені на території Хмельницької області, 10 є рідкісними (це паразити – вовчок жовтий, петрів хрест лускатий, під'ялинник звичайний та напівпаразити – ремнецвітник європейський, очанки татарська та Ростковіуса, перестріч розрізаний, шолудивник Кауфмана, шолудивник болотний, шолудивник королівський). Тому дуже важливим є дослідження біологічних та екологічних особливостей рослин-паразитів і рослин-напівпаразитів, організація контролю за їх поширенням як у природних, так і в штучних екосистемах Хмельниччини.

6. РОСЛИНИ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЄ ЛЮДИНА

6.1 Корисна флора

Рослини відіграють важливу роль у житті людини. Міжнародною групою вчених під керівництвом France E.M. Cook (1995) розроблено класифікацію таких рослин. Зокрема виділяють такі групи: харчові, кормові, медоносні, лікарські, вітамінні, отруйні, декоративні, фітотерапевтичні, технічні, деревинні, дубильні, фарбувальні, жиролоїнні, ефіроолійні, смолоносні,

камеденосні, гутаперчевоносні, каучуконосні, волокнисті, рослини, що використовуються як традиційне та нетрадиційне паливо, рослини соціальної значущості, наркотичні, дикорослі співродичі культурних рослин.

У флорі Хмельниччини наявні всі вищевказані групи, але окремі з них представлені досить великою кількістю видів (табл. 6.1)

Таблиця 6.1.

ГРУПИ КОРИСНИХ РОСЛИН ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Назва групи	К-сть видів
Декоративні	822
Медоносні	545
Лікарські	534
Кормові	325
Харчові	156

У їжу людина використовує різні органи і частини рослин, тому виділяють горіхоплідні (ліщина звичайна), плодово-ягідні (яблуня, груша, барбарис, терен, малина, ожина), зернові (амарант) та інші.

Кормові рослини використовуються для годівлі тварин як у свіжому вигляді, так і у вигляді сіна, силосу. Серед них найбільш відомі конюшина, еспарцет, люцерна, костриця, тимофіївка, мітлиця, лисохвіст. Медоносні рослини мають нектарники і їх секрет є основою для формування меду медоносною бджолою. Відомі медоносні рослини: липа, біла акація, медунка, ріпак.

Декоративні види природної флори давно введені людиною в культуру та стали базою для виведення нових сортів. Серед них види родів Сон, Анемона, Горицвіт, Королиця, Конвалія, Аконіт, Латаття, Чемерник, Півники, Гладіолус та інші.

До смолоносних рослин належать представники роду Сосна. На півночі Хмельниччини проводять заготівлю смоли у державних лісових господарствах.

Фарбувальні рослини використовують для підфарбовування тканин, харчових продуктів, писанок та крашанок. Для цього беруть бузину чорну, калину звичайну, цикорій звичайний, вайду фарбувальну тощо.

Харчові види природної флори з давніх-давен використовувалися людиною. Серед них – горіхоплідні і, зокрема, ліщина звичайна, плодово-ягідні (чорниця, лохина, калина звичайна, ожина сиза, малина).

А ще рослини людина наділяла властивостями, які визначалися через символізм. Тому на Поділлі використовують у різних обрядах калину звичайну, барвінок малий, лепеху та інші види.

6.2. Лікарські рослини

Лікарські рослини – одне з основних джерел одержання лікувальних і профілактичних медичних засобів. Лікування цілющими травами супроводжує людину від її колиски. З витоків медицини і до наших днів людина випробувала багато різноманітних методів і засобів ліку-

вання. В міру удосконалення знань у медичній практиці з'являлись все нові лікувальні засоби, тільки деякі з них після тривалої багатовікової перевірки заслужили загальне визнання і збереглися в арсеналі лікувальних засобів до наших днів. Це відноситься до фітотерапії – лікування рослинами, котре зародилося в глибоку давнину. Первісні люди йшли імперичним шляхом – шляхом ризику і помилок. Поступово вироблялася здатність помічати зв'язки причин і наслідків, запам'ятовувати і співставляти ці зв'язки. Мільйони років, протягом яких йшла еволюція людини, накопичувалися ці знання і передавалися з покоління в покоління.

Довгі роки рослини залишалися майже єдиними лікувальними засобами. І тільки в наш час, у період бурхливого розвитку хімії, ввелися в медицину синтетичні лікувальні речовини, виготовлені на фармацевтичних заводах. Це, безперечно, велике досягнення людського розуму, але не варто забувати – далеко не всі загадки природи розгадані: вона зберігає ще багато таємниць.

Батько наукової медицини, лікар стародавньої Греції Гіппократ сказав: «Лікувати – означає відбирати від організму шкідливе і давати те, чого йому не вистачає». Він дав наукове обґрунтування застосуванню лікарських рослин. Вважав, що лікарські рослини в сирому виді і в вигляді соків є найбільш ефективними.

Початок застосування лікарських рослин на Русі сягає сивої давнини. Одухотворяючи багато явищ природи, тварин і рослин, стародавня людина вірила, що її можуть ви-

Воловик лікарський
Фото Л. Любінської

лікувати молитви та жертвоприношення. Поряд із цим вона вживала деякі трави, властивості яких були добре відомі віщунам і волхвам.

Із введенням християнства на Русі основними поширювачами медичних знань стали монахи.

Вони спочатку вели заготівлю лікарських трав, а згодом почали вирощувати їх на монастирських городах.

Про цілющі властивості рослин згадується в одній із перших пам'яток давньоруської писемності – «Ізборнику» Святослава. Перу онуки Володимира Мономаха Євпраксії, яка

збирала різні трави і коріння та вивчала їхні властивості, приписують трактат «Алімма».

У Стародавній Русі лікування травами було досить поширене. Населення використовувало як місцеві дикорослі рослини, так і ті, що завозили з інших країн. Велику роль у скороченні імпорту лікарських рослин відіграли аптекарські города, засновані у 1714 році у Санкт-Петербурзі і у 1730-му при постійній аптеці в Лубнах. Починаючи з середини XVIII ст. Україна стає одним із основних районів культивування лікарських рослин.

Брусниця
Фото В. Гудзя

Основною властивістю лі-

карських трав є те, що з неорганічних, мінеральних речовин ґрунту, води і вуглекислого газу вони утворюють органічні сполуки, які цілюще діють на організм людини і тварини. Пояснюється це, з одного боку, спільністю основних життєвих функцій тваринної і рослинної клітини, а з другого – тим, що вищі тварини протягом мільйонів років розвивались на Землі в тісному зв'язку з вищими рослинами, які були для них основним джерелом харчування. Таким чином, рослини відіграють роль посередника між органічним і неорганічним світом.

У процесі асиміляції рослини синтезують вуглеводи (цукри, крохмаль), безазотисті (глікозиди, ефірні олії, таніни) й азотовмісні (амінокислоти, холін, алкалоїди та інші) речовини. Для цього потрібні не тільки вуглець, азот, водень і кисень, а й сірка та фосфор. Крім того, для підтримання життя рослин необхідно залізо, кальцій, хлор, натрій, силіцій, марганець тощо.

Із рослинних сполук, що мають лікувальне значення, фармакологічно активними є вуглеводи (моно-, ди- та полісахариди), дубильні речовини, глікозиди (сапоніни, фенольні, серцеві, гіркі), ефірні олії, алкалоїди, вітаміни.

Багата і різноманітна флора України, вона – джерело нових лікарських препаратів, золотий фонд народної медицини протягом багатьох віків. На жаль, у зв'язку з антропогенною діяльністю, немало рослин знаходиться

на межі зникнення й увійшли в сумну Червону книгу.

Чимало ліків із народної медицини ввійшло в наукову медицину, і її досвід допомагає біологам, хімікам, фармакологам вивчати ті рослини, які ще не досліджені, виявляти корисні речовини, які подібні до відомих речовин тим, що містяться в зникаючих рослинах. Лікарські рослини – найважливіше джерело лікувальних засобів. З них виготовляють більше як 40 % ліків, вони також використовуються безпосередньо у вигляді лікувальних сумішей. Рослинні препарати у порівнянні з синтетичними в основному не токсичні, не викликають побічних явищ і добре переносяться хворими. Для задоволення попиту на медикаменти необхідна велика кількість лікарської сировини, потреба в якій з кожним роком зростає.

Офіційна медицина використовує майже 150 видів дикоростучих лікарських рослин,

решта – народна медицина. Широко відомі лікарські рослини заготовляють приватні і державні організації та люди.

Рішенням дев'ятої сесії Хмельницької обласної ради від 26 березня 2002 року № 16 встановлена лімітована заготівля деяких видів рослин (табл.6.2.). Виснаження запасів лікарської сировини привело до того, що окремі види були включені до списку регіонально рідкісних.

*Калина звичайна
Фото В. Вебера*

Таблиця 6.1.

**ПЕРЕЛІК ЛІМІТОВАНИХ ДЛЯ ЗАГОТІВЛІ
ВИДІВ РОСЛИН ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Авран лікарський	Кремена гібридна	Півники болотні
Алтея лікарська	Кропива дводомна	Родовик лікарський
Барвінок малий	Крушина ламка	Рутвиця блискуча
Брусниця	Купина пахуча	Синюха голуба
Бузина чорна	Лепеха звичайна	Собача кропива п'ятилопатева
Гадючник звичайний	Липа серцелиста	Сосна звичайна
Гірчак зміїний	Малина звичайна	Суниці лісові
Глід криваво-червоний	Материнка звичайна	Сухоцвіт багновий
Горобина звичайна	Мильнянка лікарська	Хамоміла лікарська
Деревій майже звичайний	М'ята перцева	Цмин пісковий
Дягель лікарський	Наперстянка великоквіткова	Чебрець повзучий
Заяча капуста звичайна	Перестріч гайовий	Чемериця біла
Звіробій звичайний	Підбіл звичайний	Чистотіл великий
Конвалія звичайна	Пижмо звичайне	Чорниця
		Шипшина

Основним документом, що регулює ресурсокористування є Закон України «Про рослинний світ» (1999 р.). Зокрема, у ст.17 вказується про використання природних рослинних ресурсів для забезпечення потреб виробництва у технічній, лікарській, пряно-ароматичній, харчовій сировині з дикорослих рослин. Промислове збирання технічної, лікарської, пряно-ароматичної, харчової сировини з дикорослих рослин проводиться з урахуванням принципів невиснаження природних рослинних

ресурсів, збереження сприятливих умов для життя диких тварин та охорони довкілля.

Збирання технічної, лікарської, пряно-ароматичної, харчової сировини з дикорослих рослин здійснюється відповідно до Правил, що затверджуються Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі охорони навколишнього природного середовища. Основою законодавчої бази у цій галузі є Конституція України, Закони України

«Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд». Основними факторами, що визначають обсяг заготівлі сировини конкретного виду є попит на сировину та стан ресурсів. Попит на сировину лікарських рослин, особливо радіопротекторної, протизапальної дії, традиційно високий при постійному скороченні природної сировинної бази цінних видів.

Сировинні ресурси виду значною мірою обумовлені його біотичними потенціями (інтенсивністю відтворення, ценотичною активністю, толерантністю, стресово-адаптивними властивостями та ін.), наявністю площ, придатних до зростання, та ступенем антропогенного пресингу на ці площі. Природні ресурси цінних видів лікарських рослин, які негативно реагують на антропогенне навантаження, постійно зменшуються. Введення в культуру більшості з них економічно не вигідне. Тому актуальним є регулювання використання природних ресурсів, щоб не допустити їх виснаження.

Конвалія травнева
Фото В. Гудзя

Чебрець Маршалла
Фото Л. Любінської

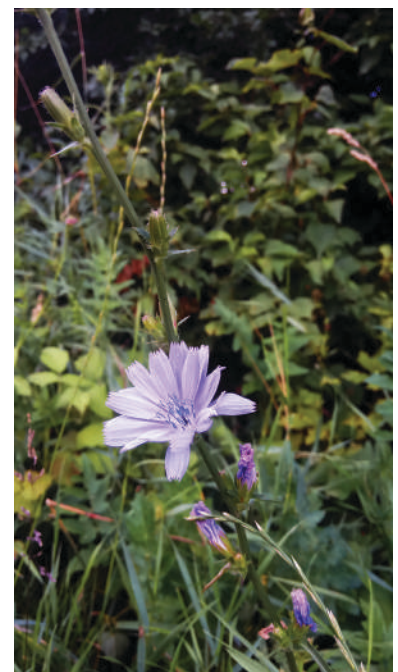
Підбіл звичайний (мати-й-мачуха)
Фото М. Рябого

Суниця лісова
Фото Т. Якобчук

Сокирки польові
Фото В. Гудзя

Цикорій звичайний
Фото О. Свиридецької

Гадючник звичайний
Фото Л. Любінської

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ РЕСУРСІВ ЛІКАРСЬКОЇ СИРОВИНИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Прийняти нове рішення сесії Хмельницької обласної ради на встановлення лімітованої заготівлі видів лікарських рослин;

- вивести з переліку види, включені до списку регіонально рідкісних видів, зокрема, наперстянку великоквіткову, синюху голубу, сухоцвіт болотній, які включені до Переліку регіонально рідкісних видів рослин, що підлягають особливій охороні на території Хмельницької області;
- налагодити моніторинг за станом популяцій лікарських рослин;
- заборонити промислову заготівлю лікарської сировини материнки звичайної, цмину піскового;
- лімітувати збір лікарської сировини гірчака зміїного, чемериці білої, барвінка малого, півників болотних;
- організувати контроль та відповідальність за збір лікарської сировини видів, занесених у Перелік регіонально рідкісних видів рослин, що підлягають особливій охороні на території Хмельницької області, Червоної книги України, та видів, що охороняються на міжнародному рівні;
- проводити еколого-просвітницьку роботу серед населення щодо охорони ресурсів лікарської сировини.

7. ОСНОВНІ ЗАГРОЗИ ДЛЯ РОСЛИННОГО ПОКРИВУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

7.1. Загальна характеристика загроз

Сучасний стан довкілля та діяльність людини спричиняє загрозливі тенденції. Планетарні зміни чи локальні однаково заставляють замислитися над перспективою існування живої природи. Тому ще у ХХ ст. постало питання визначення поняття «загроза» для її видів. Загрози існують і для ландшафтів, і для біорізноманіття. Salafsky N. A. (2001, 2008), розробив класифікаційну схему загроз для живих організмів і екосистем та напрямки їх зменшення. У 2011 р. IUCN опубліковано удосконалену систему загроз за версією 3.2. з основними елементами схеми Salafsky N. A.

Прямі загрози, джерела стресу, тиску – це безпосередня людська діяльність або процеси, які привели, призводять або можуть призвести до руйнування, деградації або погіршення збереження біорізноманіття та природних процесів. Непрямі (опосередковані) загрози, корінні причини – це негативні фактори, у тому числі соціальні, економічні, політичні, інституційні, або культурні фактори, які сприяють виникненню або збереженню прямих загроз (Salafsky співавт., 2008 IUCN, 2011). Сьогодні виділяють шість головних типів загроз.

1. Зміни екосистем – загрози в результаті діяльності людини, що призводять до зниження, перетворення, втрати цілісності екосистеми (фрагментації) чи її функцій.

2. Забруднення – загрози від хімічних речовин чи їх сумішей, теплового, акустичного або світлового забруднення, або будь-якої іншої форми забруднення навколишнього середовища.

3. Інвазійні види (інтродукція чужорідних видів і генетичного матеріалу) – загрози, створені інвазійними рослинами, тваринами, патогенними мікроорганізмами, мікробами або генетичним матеріалом.

4. Використання або безпосереднє знищення аборигенних видів – загрози навмисні і ненавмисні, які призводять до прямої смертності осіб чи популяції.

5. Прискорені зміни клімату – загрози кліматичних змін, які можуть бути пов'язані з глобальним потеплінням і суворими погодними явищами за межами природного ареалу; зміни, які могли б усунути вразливі види або середовища проживання.

6. Природні причини – загрози в результаті будь-якої події або стохастичного (випадкового) фактора.

Також виділяють види загроз, які входять до вказаних вище типів (табл. 7.1.).

Таблиця 7.1.

ВИДИ ЗАГРОЗ РОСЛИННОМУ ПОКРИВУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Група загроз	Вид загроз
Пряме знищення живих організмів	1. Знищення населенням рослин, які вважаються небезпечними
	2. Заготівля лікарської сировини (спеціальна – держлісгоспи, агролісові підрозділи та індивідуальна – населення)
	3. Рубки лісу (головного користування, вибіркової, санітарної, вирубка підліску)
	4. Ведення лісового господарства без лісовідновлення
	5. Викопування, виривання декоративних рідкісних та інших корисних рослин для виготовлення сувенірів

Пряме знищення живих організмів	6. Викопування, виривання декоративних рідкісних та інших корисних рослин для продажу
	7. Викопування, виривання декоративних рідкісних та інших корисних рослин для святкових обрядів
	8. Випасання
	9. Викошування
	10. Затоплення
	11. Випалювання
Знищення і скорочення природних місць зростання, їх фрагментація	12. Заліснення лучно-степових, кам'янистих схилів
	13. Посадки інтродуцентів у лісових масивах
	14. Розорювання природних територій
	15. Відчуження земель
	16. Самозахоплення
Глобальні зміни у природному середовищі (зміна клімату)	17. Вітровали
	18. Повені
	19. Ерозія
	20. Зсуви
	21. Посухи
	22. Дефляція
Техногенні зміни середовища	23. Виїмка (добування корисних копалин: глини, вапняку, піску, гіпсу, мінеральних вод)
	24. Штучні водойми (ставки, водосховища)
	25. Дамбування (управління рівнем води)
	26. Будівництво: цивільне, промислове, військове
	27. Меліорація (відведення підґрунтових вод)
Військова діяльність	28. Полігони, інженерні споруди
Урбанізація	29. Заселеність території
	30. Підприємства, склади
	31. Озеленення
Комунікаційні мережі	32. Стежки
	33. Ґрунтові дороги
	34. Дороги з твердим покриттям
	35. Залізниці
	36. Причали
	37. Мости

Транспортування енергії	38. Електролінії
	39. Трубопроводи
Рекреаційна інфраструктура	40. Кемпінги
	41. Майданчики
	42. Стадіони
	43. Туристичні стежки
	44. Маршрути
	45. Санкціоновані табори
	46. Самовільні табори
	47. Пляжі
	48. Стоянки
	49. Дачі
	50. Витоптування при рекреації
	51. Скалолазання
	52. Спелеологія
	53. Відсутність санітарно-гігієнічних об'єктів
54. Бази відпочинку	
Рибальство	55. Промислове рибальство
	56. Браконьєрське рибальство
Полювання	57. Мисливство
	58. Браконьєрське мисливство
Забруднення	59. Забруднення вод, ґрунтів, повітря хімічне (пестициди, добрива)
	60. Забруднення вод, ґрунтів, повітря електромагнітне
	61. Забруднення вод, ґрунтів, повітря теплове
	62. Забруднення акустичне
	63. Біологічне забруднення. Інтродуценти
	64. Біологічне забруднення. Інвазійні види
	65. Генетичне забруднення (трансгенні види, сорти, гібриди)
	66. Шкідники і збудники хвороб
Пожежі	67. Самовільні випали для випасання
	68. Випали пожнивних решток
	69. Пожежі рекреаційні

Промислові, комунально-побутові, сільськогосподарські відходи	70. Стоки
	71. Складування твердих відходів
	72. Сміттєзвалища
	73. Гноєзвалища
Соціально-демографічні загрози	74. Бідність населення
	75. Багатство населення
	76. Демографічні коливання
	77. Корупція
	78. Зміна власників землекористування
	79. Приватизація
Адміністративно-юридичні проблеми	80. Часта зміна адмінресурсу
	81. Недосконалість законодавства
	82. Невиконання законодавства
Освітньо-виховні проблеми	83. Низький рівень екологічних знань ресурсокористувачів
	84. Недосконале екологічне виховання ресурсокористувачів
	85. Незацікавленість ресурсокористувачів в охороні та збереженні
	86. Низький рівень самовідповідальності у ресурсокористувачів
Природоохоронна діяльність	87. Нерозвинена мережа заповідних об'єктів
	88. Недостатній рівень охорони заповідних об'єктів
	89. Низький рівень кваліфікації працівників природоохоронної справи
Інформаційна діяльність	90. Низький рівень висвітлення екологічних проблем масмедіа (преса, телебачення, радіо)

При проведенні анкетування виявилось, що соціально-демографічні загрози й адміністративно-юридичні проблеми мають такий рівень впливу на біорізноманіття, як і пряме знищення. Тому необхідно приділяти увагу екологічній освіті різних категорій населення (від звичайного громадянина до керівництва державою).

7.2. Інвазійні види

Синантропізація флори та динаміка інвазійних видів потребує не лише активного дослідження, але й управління, оскільки такі зміни можуть призвести до втрати типової природної флори та рослинності.

Ботанічний глосарій

ВИДИ-ПРИБУЛЬЦІ

Синантропні види рослин – види, які знайшли поблизу людських поселень особливо сприятливі для себе умови життя і сформували у створеному людиною штучному або напівприродному середовищі стійкі та життєздатні популяції. У складі синантропної флори виділено дві фракції – апофіти (автохтонна флора) й адвентивні рослини (алохтонна флора). Апофіти – дикоростучі види природної флори (аборигенні), популяції яких цілком або частково адаптувалися до деградованих екоотопів.

Адвентивні – види неаборигенні (чужорідні) для природного угруповання, інтродуковані або занесені за межі їх природного поширення (минулого або теперішнього ареалу). Це види-прибульці.

До синантропної флори входять сегетальні і рудеральні види. Сегетальні – види, які ростуть у посівах сільськогосподарських культур (бур'яни). Рудеральні – види, що зростають на порушених місцях (смітниках, уздовж доріг, у техногенних спорудах, кар'єрах тощо).

Біологічна інвазія – це всі випадки поширення організмів, які зумовлені як діяльністю людини (інтродукція), так і природним переміщенням видів за межі їх звичайного поширення (природне розширення ареалу). Інвазійний чужерідний вид – вид, інтродукція чи поширення якого загрожує біорізноманіттю (видам, місцезростанням чи екосистемам). Інвазійні види мають вищий ступінь натуралізації, утворюють місцеві популяції, що самовідновлюються, здатні масово спонтанно поширюватися діаспорами і конкурентоздатні до видів місцевої флори, тобто включаються у життєдіяльність місцевих екосистем і стають їх компонентами.

На території Хмельниччини спостерігаються процеси адвентивізації флори. Про це свідчить поява нових адвентивних видів рослин. Прикладом цього є виявлення вперше у 2007 р. такого виду, як волошка іберійська (*Centaurea iberica* Trevir. et Spreng.).

На території області масово поширюються інвазійні види. Саме міста з їх потужними транспортними потоками та отриманням значної кількості вантажів є центрами занесення та поширення адвентивних видів рослин, які істотно впливають на місцеву флору та екосистему в цілому. Місто Хмельницький потерпає від експансії борщівника Сосновського (*Heracleum sosnowskyi* Manden.) та тонкопримника однорічного (*Phalacrolooma annuum* (L.) Dumort.), які натуралізувалися у нашому рос-

Борщівник Сосновського
Фото П. Кондрата

линному покриві і тепер масово витісняють з нього місцеві види.

Насторожує і поява інвазійних видів у природно-антропогенних ландшафтах у значних

кількостях. Ми виявили масове розмноження айланта найвищого (*Ailanthus altissima* (Mill.) Swingle) у степових, лучно-степових та кальцепетрофітних фітоценозах у межах Смотрицького каньйону, Китайгородських схилів. Цей вид агресивно займає місця зростання автохтонної флори і під його наметом формується синантропний флорокомплекс. Ще один вид – гречка японська (*Reynoutria japonica* Houtt.) – віднайдений у лісовому масиві Сурженецького яру. Цей вид потрапив із с. Княжпіль струмком, який

Гречка японська
Фото Л. Юглічек

протікає через село і ліс, і заселився на місці зростання підсніжника звичайного. Показовою є експансія сосни звичайної, що вступила в генеративну стадію і захоплює лучно-степові та степові фітоценози. Після терасування схилів у Хмельницькому Придністров'ї у 60-80 рр. минулого століття і насадження різних видів сосни відбулося руйнування природних біотопів, зміна їх стійкості.

Серед інвазійних видів особливе місце займають види з найвищим інвазійним потенціалом – трансформери («key-stone»). Вони відзначаються широкою екологічною амплітудою, стрес-толерантністю, швидкістю розмноження, високим ступенем натуралізації. Ці агресивні види можуть використовувати ресурси нового середовища, недоступні для місцевих видів, та істотно впливати на гомеостаз екосистеми, розхитувати її, трансформувати. Вони витісняють аборигенні види рослин, зменшуючи біорізноманіття екосистем, посилюють мікроеволюційні процеси (поява гібридних форм і мутаційних явищ є фактором зміни біогеоценозу).

Аналізуючи перелік інвазійних видів України, ми виділили найбільш загрозові види для флори Хмельницької області. **До групи інвазійних видів-трансформерів належать: біла акація (*Robinia pseudoacacia* L.), гречка**

Акація біла
Фото Л. Любінської

Борщівник Мантегаззі
Фото М. Рябого

японська, борщівник Сосновського (*Heracleum sosnowskyi* Manden.), борщівник Мантегазці (*Heracleum mantegazzianum* Sommier et Levier), клен ясенелистий (*Acer negundo* L.), щирія біла (*Amaranthus albus* L.), амброзія полинолиста (*Ambrosia artemisifolia* L.), аморфа кущова (*Amorpha fruticosa* L.), череда листяна (*Bidens frondosa* L.), кардарія крупковидна (*Cardaria draba* (L.) Desv.), злінка канадська (*Conyza canadensis* (L.) Cronq.), ехіноцистис шипуватий (*Echinocystis lobata* (Michx.) Torr. ex A. Gray), маслинка вузьколиста (*Eleagnus angustifolia* L.), золотарник канадський (*Solidago canadensis* L.), нетреба ельбінська (*Xanthium albinum* (Widder.) H. Scholz), тонкопромінник однорічний (*Phalacrolooma annuum* (L.) Dumort.), чорнощир нетреболистий (*Cyclachena xanthifolia* (Nutt.) Fussen). На півдні області, де сосна звичайна є неприродним видом, вона також стала інвазійним видом, який віднесений до групи трансформерів.

Елодея канадська
Фото А. Ковальчука

Чорнощир нетреболистий
Фото М. Рябого

Клен американський
Фото М. Рябого

Нетреба ельбська
Фото М. Рябого

8. НАПРЯМКИ ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВІДТВОРЕННЯ ФЛОРИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Збереження флори передбачає два напрямки: здійснення пасивних та активних заходів. До перших відносять насамперед охорону природних місць зростання, формування природно-заповідних територій, важливих ботанічних територій, включення їх у систему екомережі. До активних заходів належать первинна інтродукція в межах ареалу та подальша репатріація.

Охорона природних місць зростання, формування природно-заповідних терито-

рій. На території Хмельницької області створено 522 об'єкти природно-заповідного фонду, найбільші з них – два національні природні парки «Подільські Товтри» та «Мале Полісся», регіональний ландшафтний парк «Мальованка», у процесі створення НПП «Верхнє Побужжя». Загальна площа територій природно-заповідного фонду Хмельницької області займає 328467 га, що становить 15,9 % від загальної площі (табл. 8.1).

Таблиця 8.1.

ОБ'ЄКТИ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Категорії об'єктів ПЗФ	Об'єкти ПЗФ					
	Загальнодержавного значення		Місцевого значення		Разом	
	кількість, шт.	площа, га	кількість, шт.	площа, га	кількість, шт.	площа, га
Національні природні парки	2	270078,7	-	-	2	270078,7
Дендрологічні парки	-	-	5	57,5489	5	57,5489
Регіональні ландшафтні парки			1	16915,3	1	16915,3
Заказники	25	9660,8	133	27902,89	158	37563,69
Пам'ятки природи	5	173,2	292	1520,58	297	1693,78
Ботанічні сади	1	17,5	1	2,21	2	19,71
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	9	197,7	27	389,55	36	598,25
Заповідні урочища	-	-	20	1538,5	20	1538,5
Разом	42	280127,9	480	48334,55	522	328467

Але навіть при значному показникові заповідності виникає проблема збереження окремих видів і потреба створення нових заповідних територій.

Створення екологічної мережі дасть змогу об'єднати у цілісну систему землі природно-заповідного фонду, інші природні та напівприродні території; забезпечити збережен-

ня, відтворення і невиснажливе використання рослинних ресурсів, біологічного і ландшафтного різноманіття, уникнути втрат генофонду. В екомережу необхідно включити і важливі ботанічні території.

Важливі ботанічні території. Мережа важливих ботанічних територій створюється з метою збереження найцінніших в аспекті охо-

рони фіторізноманіття територій із використанням досить чітких критеріїв оцінки і відбору територій.

Висока фрагментація території спонукає до ретельного аналізу місць зростання рідкісних видів та біотопів. Саме їм потрібно приділяти увагу при використанні території та її охороні. Сьогодні існує міжнародна програма «Важливі ботанічні території» («Important Plant Areas», скорочено – IPA), розроблена відповідно до Глобальної стратегії збереження рослин (Гаага, 2002). Питаннями важливих ботанічних територій займаються у багатьох європейських країнах, так і в Україні (Андерсон, 2003, Андрієнко, 2004; 2007).

Для виділення таких територій використовують три основних критерії: А (види під загрозою), В (видове багатство), С (біотопи, що охороняються). Згідно з Програмою, за критерієм А до IPA відносять найважливіші території для конкретних видів, які наводяться у списках МСОП (категорії Cr, En, Vu), Додатку I Бернської конвенції та види Європейського списку (Андерсон, 2003, Андрієнко, 2004).

До критерію В включають території, де поширені види зі спеціальних списків індикаторних видів. Для цього використовують класифікацію біотопів EUNIS. У такі списки входять типові, ендемічні, рідкісні для країни види, або їх поєднання, які зростають у рідкісних біотопах.

Критерій С скерований на включення біотопів, які внесені до Додатку I Директиви ЄС про біотопи і Резолюції 4 Бернської конвенції й підлягають охороні. Зокрема, для критерію С(i) наводяться біотопи, які є пріоритетними.

Наведемо приклади важливих ботанічних територій Хмельниччини. В межах НПП «Подільські Товтри» є кілька територій, які можна віднести до важливих ботанічних. Перша з них – **Совий яр**. Вона знаходиться в Кам'янець-Подільському районі. Площа – 4480 га. Довгота – 49°13' N, широта – 26°10' E. Висоти – від 129 м до 290 м.

Використання території: охорона природи і дослідження (основне), туризм і рекреація (слабке), лісове господарство (слабке). Загрози: випалювання рослинності (низька), рекреація і туризм (низька), інші (санітарні рубки) (низька). Співвідношення площ біотопів: С – 0,3%, Е – 2,6 %, F – 3,1 %, G – 91,5 %, H – 1,8 %, I – 0,7 %, J – <0,1 %.

Біотопи другого рівня: С2 (0,3 %) – поверхневі текучі води, Е2 (1,2 %) – мезофільні луки, Е3 (0,05 %) – сезонно вологі і вологі луки, G1 (95 %) – листопадні широколистяні

ліси, G3 (1,4 %) – хвойні ліси, G5 (1,1 %) – ряди дерев, малі антропогенні ліси, недавно вирубані ліси, ранні стадії заліснення, H3 (<0,1 %) – материкові скелі, H5 (2,4 %) – материкові біотопи з дуже розрідженою рослинністю або без рослинності, I1 (0,1%) – орні землі, J2 (<0,1 %) – забудова низької щільності.

Біотопи третього рівня: Е2.7 – мезофільні луки, які не використовуються, Е2.2 – сіножаті на малих і середніх висотах, Е3.4 – вологі або мокрі евтрофні і мезотрофні луки, G1А – мезо- і еутрофні ліси [*Quercus*], [*Carpinus*], [*Fraxinus*], [*Acer*], [*Tilia*], [*Ulmus*] і споріднені угруповання (94 % IPA); G1.9 – позазаплавні ліси [*Betula*], [*Populustremula*], [*Sorbusaucuparia*] або [*Corylusavellana*] (0,7%); G.3F – хвойні культури неприродного характеру, G5.7 – молода поросль і незімкнуті лісові культури, H3.2 – основні й ультраосновні материкові скелі; H3.4 – мокрі материкові скелі; H5.6 – витоптані території, I1.3 – монокультурні орні землі з використанням малоінтенсивних агрикультурних методів.

Територія Сового яру є лісовим масивом, який являє собою частину НПП «Подільські Товтри». Грунтотвірними породами є лес і елювій вапняку. Переважаючі ґрунти – сірі і темно-сірі лісові, дерново-карбонатні. Включає товтрову грядку (колишній бар'єрний риф). Совий яр займає схили р. Студениця. Долина річки глибоко врізана, заплава висока і вузька. Переважають широколистяні ліси. В деревостані найчастіше домінують *Carpinus betulus*, *Quercus robur*, *Fraxinus excelsior*. Основні доміанти трав'яного ярусу – *Aegopodium podagraria*, *Anemone nemorosa*, *Anemone ranunculoides*, *Carex pilosa*, *Corydalis cava*, *Galeobdolon luteum*, *Isopyrum thalictroides*. Зростає популяція *Cypripedium calceolus* (критерій А(ii)). Середній вік деревостану в лісах ділянки – 60 років. Частина лісів інтенсивно експлуатувалася до створення заказників «Совий яр» (1978), «Нижні Патринці» (1980), «Княжпільський» (1990), які складають основу IPA. У 1996 р. зі створенням НПП змінилося користування решти території. На найвищих частинах лісового масиву є відкриті остепнені луки за участю домінантних видів *Festuca valesiaca*, *Sesleria heufleriana*, вид А (ii) *Pulsatilla grandis*.

Ця ділянка є цінним масивом широколистяного лісу в Україні, найбагатшим у рівнинній частині України за кількістю видів-індикаторів для біотопу G1 – широколистяні листопадні ліси. Тут відмічено 16 видів рослин із Червоної книги України. Територія входить до НПП і знаходиться в добромому стані.

В наш час основним видом антропогенного впливу є санітарні рубки, які проводяться приблизно на 70 % території. Вони не відповідають основним завданням категорії «природний заповідник», тому мають бути припинені на всій території. Необхідно встановити режим суворої пасивної охорони по всій території, припинивши санітарні рубки та інші лісогосподарські заходи.

Критерій В.

G1 – широколистяні листопадні ліси. Кількість індикаторних видів: 10 із 77 (*Aconitum besserianum*, *Aconitum lasiostomum*, *Aconitum variegatum*, *Corallorhiza trifida*, *Cimicifuga europaea*, *Laserpitium latifolium*, *Iris graminea*, *Cypripedium calceolus*, *Epipactis purpurata*, *Iris hungarica*, *Rhamnus tinctoria*). Тренд: стабільний.

Критерій С(ii).

41.2 «Дубово-грабові ліси» представлені старими природними лісами (ярус дерев переважно має вік від 70 до 110 років). Інші ліси в основному більш трансформовані. Їх середній вік становить 60 років (максимум – 140 років). 65 % є лісовими культурами аборигенних видів, які мають видовий склад, дуже близький до природних лісів, 45 % – ліси природного походження. Тренд: позитивний. Площа: 4098,0 га.

Друга важлива ботанічна територія Хмельниччини – **Бакотські схили**. Вона знаходиться в Кам'янець-Подільському районі. Її площа – 25 га. Довгота – 48°35' N, широта – 26°55' E. Висоти – від 120 м до 183 м. Входить до НПП «Подільські Товтри». Використання території: охорона природи і дослідження (основне), туризм і рекреація (слабке). Загрози: збільшення рекреаційного впливу. Співвідношення площ біотопів: E – 45 %, F – 15 %, H – 40 %. Біотопи другого рівня E1 – сухі трав'яні угруповання (переважають), F3 – чагарники помірної зони, H2 – осипи, H3 – материкові скелі. Біотопи третього рівня: E1.1 – материкові піски і скелі з відкритою рослинністю; E1.2 – багаторічні кальцефільні трав'яні угруповання і степи; F3.1 – температні й монтанно-середземноморські чагарники; H2.4 – температно-монтанні кальцефільні й ультраосновні осипи; H3.2 – основні і ультраосновні материкові скелі; H3.5 – майже голі скелі.

Територія являє собою скелястий вапняковий схил заввишки близько 30-60 м, який сформований силурійськими та неогеновими відкладами. Переважає скельна рослинність (*Alyso-Sedetalia*) у комплексі зі степовою рослинністю (домінують *Carex humilis*, *Festuca valesiaca*, *Stipa capillata*, *Sesleria heuflerana*)

(*Cirsio-Brachypodion*, *Festucionvalesiaca*). Чагарникова рослинність з домінуванням *Prunus spinosa* (союз *Prunion spinosae*). Ділянка межує з Дністровським водосховищем, а на суші – з дачним масивом. Оскільки схили сягають 75-85°, рекреаційний вплив мінімальний.

Територія є одним із найцінніших в Україні локалітетів *Pulsatilla grandis*. На ділянці ростуть інші рідкісні, в т.ч. ендемічні види: *Linum basarabicum*, *Clematis integrifolia*, *Rosa czackiana*, *Iris hungarica*, *Allium podolicum*.

Пропозиції щодо охорони ділянки: контролювати рекреаційний вплив.

Критерій А(ii).

Pulsatilla grandis Wend. 1250 екз. Тренд: стабільний. Частка національної популяції: велика.

Schivereckia podolica Andr. ex DC. 1200 екз. Тренд: стабільний. Частка національної популяції: велика.

Таким чином дві ІРА території можна включити до переліку важливих територій в Україні.

Територію НПП «Подільські Товтри» розглядають як ядро національної екологічної мережі, але неординарність парку потребує уточнення його цінності. Вважаємо, що необхідно розглянути структуру парку на рівні локальної екологічної мережі. Така структура забезпечить можливість здійснювати моніторинг за біотопами і рослинним покривом, які є найбільш цінними для охорони і відтворення.

Ботанічні сади як місця збереження і відтворення флори. На території Хмельницької області є два ботанічних сади, які мають колекції рідкісних природних видів місцевої флори. Понад 90 років збирається природна флора в Кам'янець-Подільському ботанічному саду. Там пройшли випробовування первинною інтродукцією майже 70 видів, які включені у Червону книгу України та до регіонального списку Хмельницької області. Ботанічний сад Хмельницького національного університету започаткований у 2002 р. У його колекціях є близько 40 раритетів, які охороняються у Хмельницькій області.

Інтродукція. Для збереження рослинних ресурсів важливо вводити в культуру рослини, які стають рідкісними, такими, що зникають. Їх переносять з природних умов в культурні, створюють всі необхідні умови, вирощують і таким чином збільшують чисельність популяцій. Інколи це допомагає зберегти вид від вимирання. Так сталося в Польщі. Єдине на рівнині місцезростання первоцвіту звичайного було зруйноване. Проте особини популяції, яка зростала у

зрубаному і розореному вільховому лісі, збереглися у колекції Люблінського ботанічного саду.

Ботанічний глосарій

ІНТРОДУКЦІЯ

Інтродукція рослин (від лат. *introductio* – вступ, введення) – це цілеспрямована діяльність людини з введення в культуру в певному природно-історичному районі рослин (родів, видів, підвидів, сортів і форм), які раніше тут не зростали, або перенесення їх із місцевої флори в культурні фітоценози.

Репатріація – повернення рослин у природне середовище на постійне місце зростання.

Репатріація. Для збереження рідкісних видів місцевої флори необхідно проводити підсилення його популяції. Для цього використо-

вують репатріацію. Рідкісні рослини, вирощені в умовах культури, повертають назад у природні фітоценози. В природу повертають переважно молоді вегетативні рослини або насіння першого збору при вирощуванні у ботанічному саду чи на колекційній ділянці. Такі приклади є в НПП «Подільські Товтри». Першими видами, які випробували для відновлення ще у 80-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст., були шиверекія подільська і цибуля подільська, вирощені у Кам'янець-Подільському ботанічному саду. Насіння цих рослин висівали на схилі Смотрицького каньйону біля с. Смотрич (правий берег р. Смотрич неподалік мосту «Стрімка лань»). У 2016 р. сон лучний, вирощений у холодному парнику, працівники НПП висадили на схилах Бакотської затоки. Результати успішні. Популяції видів прогресуючі.

Таблиця 8.2.

ПЕРЕЛІК ВИДІВ РОСЛИН, ЯКІ РАНІШЕ ВКАЗУВАЛИСЬ І МІСЦЕЗРОСТАННЯ ЯКИХ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ ЗАРАЗ НЕ ПІДТВЕРДЖЕНІ

Види Червоної книги		
1	Аспленій чорний	<i>Asplenium adiantum-nigrum</i> L.
2	Билинець довгорогий	<i>Gymnadenia conopsea</i> (L.) R.Br
3	Билинець найзапашніший	<i>Gymnadenia odoratissima</i> (L.) Rich.
4	Бровник однобульбовий	<i>Herminium monorchis</i> (L.) R.Br.
5	Глевчак однолистий	<i>Malaxis monophylla</i> (L.) C. Hartm
6	Гронянка віргінська	<i>Botrychium virgianum</i> (L.) Sw.
7	Гронянка півмісяцева	<i>Botrychium virgianum</i> (L.) Sw.
8	Жовтозілля Бессера	<i>Senecio besseranus</i> Minder.
9	Зіновать подільська	<i>Chamaecytisus podolicus</i> (Blocki) Klaskova
10	Змієголовник австрійський	<i>Dracocephalum austriacum</i> L.
11	Зозулинець прикрашений	<i>Orchis signifera</i> Vest.
12	Зозулинець чоловічий	<i>Orchis mascula</i> L.
13	Зозульки бузинові	<i>Dactylorhiza sambucina</i> (L.) Soy
14	Кальдезія білозоролиста	<i>Caldesia parnassifolia</i> (L.) Parl.
15	Меч-трава болотна	<i>Cladium mariscus</i> (L.) Pohl
16	Надбородник безлистий	<i>Epipogium aphyllum</i> Sw.
17	Неотінея обпалена	<i>Neotinea ustulata</i> (L.) R.M. Dateman, Pridgeon et M.W.Chase
18	Плодоріжка пірамідальна	<i>Anacamptis pyramidalis</i> (L.) Rich.
19	Сальвінія плаваюча	<i>Salvinia natans</i> (L.) All.
20	Сашник іржастий	<i>Schoenus ferrugineus</i> L.
21	Чина ряба	<i>Lathyrus venetus</i> (Mill.) Rouy
22	Язичок зелений	<i>Coeloglossum viride</i> (L.) C. Hartm.
Види, занесені до "Переліку регіонально рідкісних видів рослин, які не включені до Червоної книги України і потребують охорони в межах Хмельницької області"		
23	В`язіль увінчаний	<i>Coronilla coronata</i> L.

9. ОСВІТЯНИ І ШКОЛЯРІ – УЧАСНИКИ НАУКОВО-ОСВІТНЬОГО ПРОЕКТУ «ФЛОРА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ» (ФОТОМАТЕРІАЛИ)

- *Балла Аліна Віталіївна, Горобчишин Василь Миколайович*, учні 7 класу Ставницької ЗОШ I-II ст. Летичівського району;
- *Басюк Софія*, учениця 7 класу, *Потапчук Юлія*, учениця 8 класу Шимковецької ЗОШ I-II ст. Білогірського району;
- *Безкоровайна Лілія*, учениця 11 класу Ліщанської ЗОШ I-III ст. Ізяславського району;
- *Васильківська Каріна, Кищук Анатолій, Козлик Дар'я*, учні 2 класу, та *Єршов Богдан, Заболотний Владислав, Замбриборщ Ілля, Кривіцька Анастасія, Назарова Анастасія, Ужицька Яна, Фартушняк Оксана*, учні 3 класу Староушицької ЗОШ I-III ст. Кам'янець-Подільського району;
- вихованці гуртка юних рослинників Хмельницького обласного ЕНЦУМ;
- вихованці гуртків Деражнянського районного Будинку творчості дітей та юнацтва *Бирка Софія Миколаївна (14 р.), Чорний Андрій Олександрович (12 р.), Соколюк Юля Миколаївна (10 р.), Кушнір Денис Сергійович (14 р.), Занкович Олександр Андрійович (13 р.), Драч Анастасія Вікторівна (12 р.), Дмитрієва Діана Євгенівна (11 р.), Войтов Артем Романович (13 р.), Вельська Іванна Вікторівна (13 р.), Чорна Каріна Олександрівна (14 р.), Санін Владислав Юрійович (11 р.), Псярук Андрій Васильович (14 р.), Приймак Олександра Олександрівна (12 р.), Пасічник Максим Миколайович (11 р.), Драч Анастасія Вікторівна (12 р.), Бондар Альона Василівна (15 р.), Білецька Владислава Анатоліївна (13 р.)*;
- вихованці гуртка «Фотонатуралісти» Шепетівського міського центру еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді *Лучко Богдана Володимирівна (13 р.), Лучко Олена Володимирівна (10 р.), Баліцка Єва Русланівна (12 р.), Подгурна Валерія Дмитрівна (8 р.), Філюк Анастасія Вікторівна (8 р.), Філюк Євгеній Вікторович (14 р.), Коник Валерія Ростиславівна (14 р.), Гармашова Каріна Олегівна (8 р.)*;
- вихованці Старосинявського районного Будинку творчості школярів *Савіцька Яна Віталіївна, Ліщишина Анна Олександрівна, Захаренко Яна Валеріївна, Маринчак Наталя Вікторівна*, учні 8 класу, *Янкович Олександр Миколайович*, учень 3 класу, *Янкович Діана Миколаївна*, учениця 1 класу, *Хміль Аліна Вікторівна*, учениця 11 класу, *Шрубківська Богдана*, учениця 7 класу;
- вихованці гуртка «Юні екологи» Решнівецького НВК Старокостянтинівського району;
- *Галушка Юлія Сергіївна*, учениця 9 класу Заліського-2 НВК Гуменецької сільської ради Кам'янець-Подільського району;
- *Капшієнко Ярослав В'ячеславович*, вихованець гуртка «Юні ентомологи» та *Пирожок Андрій Сергійович*, вихованець гуртка «Фотонатуралісти» Шепетівського міського центру еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді;
- *Касапчук Поліна*, учениця 7-Б класу, *Тивонюк Артем*, учень 8 класу, *Єрешко Катерина*, учениця 9 класу Кам'янець-Подільського НВК № 8;
- *Коваль Радміла*, учениця 6 класу, *Вебер Владислав Денисович*, учень 8 класу Кам'янець-Подільського позашкільного НВО;

- *Ковальчук Антоніна Миколаївна та Матусець Євген Миколайович*, вчителі біології Іванівського НВК Славутського району;
- *Козачок Юлія Леонідівна*, вчитель української мови і літератури, *Левко Лариса Афанасіївна*, вчитель початкових класів та *Юрченко Марина Василівна*, вчитель біології Староушицької СЗОШ I-III ст. екологічного напрямку Кам'янець-Подільського району;
- *Колоднюк Лариса Василівна*, вчитель біології Ліщанської ЗОШ I-III ст. Ізяславського району;
- *Кондрасюк Ярослав Володимирович*, учень 7 класу, *Тарасюк Дар'я Сергіївна*, учениця 9-А класу Полонської ЗОШ I-III ст. № 2;
- *Лиса Крістіна Юріївна*, учениця 2 класу, *Яблонський Тарас Михайлович*, учень 4 класу Розсошанської ЗОШ I-III ст. Хмельницького району;
- *Юзюк Назарій Олександрович*, учень 8 класу Малоборовицької ЗОШ I-III ст. Білогірського району;
- *Москаленко Віталій Сергійович*, учень 11 класу Теофіпольської ЗОШ I-III ст. № 2;
- *Муравський Влад Павлович*, учень 9 класу, *Муравська Софія Павлівна*, учениця 7 класу, *Шелепа Максим Валерійович*, учень 8 класу Буртинської ЗОШ I-III ст. Полонського району;
- *Муляр Володимир Васильович*, учитель образотворчого мистецтва, праці та зарубіжної літератури Волицької ЗОШ I-III ст. Красилівського району;
- *Новак Володимир Олександрович*, учитель хімії, керівник гуртка юних орнітологів і клубу «АВЕС» Голосківської ЗОШ I-III ст. Летичівського району;
- *Стецюк Марина Володимирівна*, учениця 7 класу, *Щирук Богдана Віталіївна*, учениця 6 класу Орлинецького НВК Шепетівського району;
- *Сніховська Ольга*, учениця 8-А класу, *Сніховський Михайло*, учень 7-А класу Судилківської ЗОШ I-III ст. Шепетівського району;
- *Свиридецька Олена Сергіївна*, учениця 10 класу Іршиківського НВК Старокостянтинівського району;
- *Форсюк Марина Юріївна*, учениця 11 класу, *Тарасюк Дарина Олегівна*, учениця 10 класу Славутського районного Будинку дитячої та юнацької творчості на базі Крупецького НВК;
- *Хотячук Лілія Олександрівна*, учениця 10-Б класу, *Яцкова Дарина Вікторівна*, учениця 5-Б класу Ізяславського НВК «ЗОШ I-III ст. № 2, ліцей» ім. Олександра Кушнірука;
- *Цицюра Анна Ярославівна*, учениця 9 класу Ілляшівської ЗОШ I-III ст. Старокостянтинівського району;
- *Яцюк Наталія Петрівна*, вчитель біології Нетішинської ЗОШ I-III ст. № 1;
- *Яковенко Олександра*, учениця 11 класу Жванецької ЗОШ I-III ст. Кам'янець-Подільського району.

ПІСЛЯМОВА

Ось і завершилась наша подорож у світ флори Хмельниччини. Всі ми зрозуміли, що рослини – найбільш беззахисні перед діяльністю людини. Через значні негативні антропогенні зміни стану довкілля у наступні 20-30 років щодня зникатиме з Землі близько 100 видів рослин. З урахуванням сучасного стану біосфери їх охорона – надзвичайно важливе завдання сьогодення.

А щоб оберігати, необхідно багато знати про світ рослин. Ботаніка – надзвичайно цікава наука. Вона таїть ще багато невідомого. Запрошуємо вас до ботанічних досліджень.

Книга є результатом тривалої наукової праці, експедицій, польових досліджень, кропіткої роботи у гербаріях та з колекціями. Ми вдячні юним натуралістам Хмельниччини – учасникам проекту «Флора Хмельниччини» (фотоматеріали), колегам, друзям, які надали цікаві фотоматеріали.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андерсон Ш. Идентификация ключевых ботанических территорий: Руководство по выбору участков в Европе и основа развития этих правил для всего мира / Ш. Андерсон. – М., 2003. – 39 с.
2. Андриевский А. Ботанический очерк местностей, лежащих между Бугом и Днестром от реки Збруч до Черного моря / А. Андриевский // Зап. о-ва с-х. южной России. – 1955, № 2. – С. 63-78, № 3. – С. 93-108, 149-164.
3. Андриенко Т.Л. Мелкие болотные ивы (*Salix lapponum*, *S. myrtilloides*, *S. rosmarinifolia*) на Украине / Т.Л. Андриенко / Ботанический журнал, 1980. – Т. 65, № 6. – С. 843-848.
4. Андриенко Т.Л. Редкие виды флоры болот УССР // Изменение растительности и флоры болот УССР под влиянием мелиорации / [Балашов Л.С., Андриенко Т.Л., Кузьмичев А.И., Григора И.М.] – К. : Наук. думка, 1982. – С. 49-97.
5. Андриенко Т.Л. Центральноевропейские виды рода *Juncus* – *J. squarrosus*, *J. bulbosus* на Украине / Т.Л. Андриенко. – Ботан. журн., 1983. – Т. 68. – № 5. – С. 644-648.
6. Андриенко Т. Л. Наукова характеристика гідрологічного заказника «Теребіжі» / Т.Л. Андриенко, О.І. Прядко, Л.С. Юглічек // Національні природні парки в екологічній мережі України (до створення в зоні Мале Полісся Хмельницької області НПП «Озеро Святе»): зб. наук. праць за матеріалами наук.-практ. конф., яка проводилася з нагоди початку робіт зі створення в зоні Мале Полісся Хмельницької обл. НПП «Озеро Святе» (Хмельницький-Славута, 27 листопада 2001 р.)] – Кам.-Подільський : Пр. в-во «ОПОМ», 2001. – С. 7-9.
7. Андриенко Т.Л. Наукова характеристика пам'ятки природи «Озеро Святе» / Т.Л. Андриенко, О.І. Прядко, Л.С. Юглічек // Національні природні парки в екологічній мережі України (до створення в зоні Мале Полісся Хмельницької області НПП «Озеро Святе»): збірник наукових праць за матеріалами наук.-практ. конф., яка проводилася з нагоди початку робіт зі створення в зоні Мале Полісся Хмельницької обл. НПП «Озеро Святе» (Хмельницький-Славута, 27 листопада 2001 р.)] – Кам.-Подільський: Пр. в-во «ОПОМ», 2001. – С. 3-6.
8. Андриенко Т.Л. Ключевые ботанические территории Украины (перспективы создания и развития) / Т.Л. Андриенко Т.Л. / Ключевые ботанические территории Северной Евразии: Сб. статей. / Т.Л. Андриенко, В.А. Онищенко. – М.: Изд-во Представительства Всемирного Союза Охраны Природы (IUCN) для России и стран СНГ, 2004. – Вып. 1.– С. 28-39.
9. Андриенко Т.Л. Охорона фіторізноманіття на природно-заповідних територіях України / Т.Л. Андриенко, В.А. Онищенко // Вісник Запорізького державного університету. – 2004. – № 1. – С. 19-24.
10. Андриенко Т.Л. Міжнародна програма «Важливі ботанічні території» (ІРА) та перспективи їх розвитку в Україні / Т.Л. Андриенко, В.А. Онищенко // Укр. ботан. журн. – 2007. – № 1. – С. 140-145.
11. Андриенко Т.Л. Рідкісні бореальні види на рівнині України / Т.Л. Андриенко / за ред. В.В. Протопопової. – К.: Фітосоціоцентр, 2010. – 104 с.
12. Андриенко Т.Л. Комахоїдні рослини України / Т.Л. Андриенко / за ред. В.В. Протопопової. – К.: Альтерпрес, 2010. – 80 с.
13. Андриенко-Малюк Т.Л. Флористичні особливості національного природного парку «Мале Полісся» / Т.Л. Андриенко-Малюк, Л.С. Юглічек // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Біологія. – 2016. – № 3 (67). – С. 6-10.
14. Балашов Л.С. Різноманіття трав'яних боліт Кам'янецького Придністров'я / Балашов Л.С., Любінська Л.Г., Кузь І.А. // Екологія боліт і торфовищ. – Зб. праць. – Київ: ДІА, 2012. – С. 42-49.
15. Балковський Б.Є. Матеріали до флори Поділля / Б.Є. Балковський // Журнал Інституту ботаніки АН УРСР, 1939. – № 25. – С. 65-80.
16. Барбарич А.І. Суходільні луки Правобережного Полісся // Геоботанічний збірник / А.І. Барбарич. – К.: В-во АН УРСР, 1937. – №1. – С.131-164.
17. Барбарич А.І. Острівне поширення ялини на Українському Поліссі / А.І. Барбарич // Ботан. журн. АН УРСР, 1953. – Т. X. – № 3. – С. 52-55.
18. Барбарич А.І. Поширення рододендрона жовтого на Українському Поліссі та можливості господарського його використання / А.І. Барбарич // Ботан. журн. АН УРСР, 1953. – Т. IX. – № 2. – С. 55-60.
19. Барбарич А.І. До історії ботанічних досліджень на Українському Поліссі / А.І. Барбарич // Укр. ботан. журн., 1961. – Т.18. – № 5. – С. 99-106.
20. Барбарич А.І. Меч-трава болотна – третинний релікт на південній межі Українського Полісся / А.І. Барбарич // Укр. ботан. журн., 1962. – Т. 19. – № 4. – С. 71-78.
21. Біорізноманіття Кам'янця-Подільського. Попередній критичний інвентаризаційний конспект рослин, грибів і тварин / за ред. О.О. Кагала, М.В. Шевери, А.А. Леванця. – Львів: Ліга-Прес, 2004. – 180 с.
22. Богацький Д. Матеріали до флори Кам'яниччини / Д. Богацький // Зап. Кам'янець-Подільського наукового товариства при Укр. АН. Кам'янець-Подільський, 1928. – Т. 1. – С. 50-84.
23. Брадис Є.М. Рослинність східної частини Мале Полісся та питання ботаніко-географічного районування західних областей УРСР / Є.М. Брадис // Укр. ботан. журн., 1957. – Т. 14. – С. 3-13.
24. Брадис Е.М. О геоботаническом районировании северо-западных областей УССР / Є.М. Брадис // Труды научного совещания по природно-географическому районированию УССР. – К.: Изд. Киевского ун-та., 1961. – С. 89-97.
25. Брадис Є.М. Поліська підпровінція / Є.М. Брадис, Т.Л. Андриенко // Геоботанічне районування Української РСР. / – К.: Наук. думка, 1977. – С. 73-136.
26. Брадис Є.М. Рослинний покрив боліт УРСР / Є.М. Брадис // Рослинність УРСР. Болота. – К.: Наук. думка. – 1969. – С. 34-135.
27. Брадис Є.М. Рослинність східної частини Східного Полісся та питання ботаніко-географічного районування західних областей УРСР / Є.М. Брадис // Укр. ботан. журн. – 1957. – Т.14. № 4. – С.10-14.
28. Брадис Є.М. Болота УРСР / Є.М. Брадис, Г.Ф. Бачуріна. – К.: Наук. думка, 1969. – 242 с.
29. Брайон О.В. Фізіологія рослин для допитливих. Стежина в зелений світ: посібник; за ред. К.М. Ситника / О.В. Брайон. – К.: Український фітосоціологічний центр, 2003. – 219 с.
30. Брем А. Жизнь растений. Новейшая ботаническая энциклопедия / А. Брем. – М.: Эксмо, 2005. – 976 с.
31. Бувальцев М.Н. Короткий геоботанічний огляд лучної рослинності заплави р. Корчику / М.Н. Бувальцев // Укр. ботан. журн., 1974. – Т. 31. – № 6. – С. 746-748.
32. Бурда Р.И. Антропогенная трансформация флоры / Р.И. Бурда. – Киев: Наук. думка, 1991. – 167 с.
33. Верб лапландська / Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 23.04.2017).
34. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя / І.С. Винокур. – Київ–Одеса: Вища школа, 1985. – 124 с.
35. Вінченко Т.С. Рослини України під охороною Бернської конвенції / Т.С. Вінченко. – К.: Хімджест, 2006. – 176 с.
36. Вісюліна О.Д. Дикоростучі лікарські рослини / О.Д. Вісюліна. – К.: Радянська школа, 1953. – С. 11-12.
37. Вовчок. Що ми про нього знаємо? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://public.pioneer.com/CMRoot/International/Public/Ukrainian/Ukraine/Images/publications/SF_article_vovchok (дата звернення: 12.07.2017).
38. Геренчук К.І. Природа Хмельницької області / К.І. Геренчук. – Львів : Вища школа, 1980. – 150 с.

39. Гнатюк В.В. Екосистеми національного природного парку «Подільські Товтри» / В.В. Гнатюк, М.М. Мусієнко, Л.Г. Любінська // Науковий вісник Чернівецького національного університету : зб. наук. пр. Сер.: Біологія. – Чернівці, 2008. – Вип. 418. – С. 183-188.
40. Горбняк Л.Т. Гібрид *Pulsatilla grandis* Wender. × *Pulsatilla pratensis* (L.) Mill. в Україні / Л.Т. Горбняк, Л.Г. Любінська // Науковий вісник Чернівецького університету. Біологія (Біологічні системи). – Т. 5, Вип. 1. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 149-152.
41. Григора І.М. Рослинність України / І.М. Григора, В.А. Соломаха. – Київ, 2005. – 449 с.
42. Гринь Ф.О. Рослинність вапнякових відслонень // Рослинність УРСР. Степи, кам'яністі відслонення, піски / Ф.О. Гринь. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 176-201.
43. Губанов І.А. Иллюстрированный определитель растений Средней России. В 3 т. – Москва : Т-во науч. изд. КМК, Ин-т технолог. иссл., 2002. – Т. 1. Папоротники, хвощи, плауны, голосеменные, покрытосеменные (однодольные). – 154 с.
44. Губарь Л.М. Рідкісні види урбанофлори Нетішина / Рослинний світ у Червоній книзі України: впровадження Глобальної стратегії збереження рослин. Матеріали міжнародної конференції (11-15 жовтня 2010 р., м. Київ) / Л.М. Губарь / – Київ : Альтерпрес, 2010. – 320 с.
45. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця, 1998. – 183 с.
46. Карта рослинності 30-кілометрової зони Хмельницької АЕС [Дідух Я.П., Устименко П.М., Плюта П.Г. та ін.] // Укр. ботан. журн., 2001. – Т. 58. – № 4. – С.10-20.
47. Дідух Я.П. Класифікація екосистем Галицько-Слобожанської екомережі / Я.П. Дідух, Г.А. Куземко // Укр. фітоцен. зб. – 2005. – Сер. С. Вип. № 1 (23). – С. 38-60.
48. Дідух Я.П. Геоботаничне районування України та суміжних територій / Я.П. Дідух, Ю.Р. Шеляг-Сосонко // Укр. ботан. журн. – 2003. – Т. 60, № 1. – С. 6-17.
49. Доброчаєва Д.М. Нестор Гаморак. Сторінки життя / Д.М. Доброчаєва, О.Л. Рибалко, Л.Г. Любінська // Український ботанічний журнал. – 1993. – Т. 50, № 5. – С. 86-92.
50. Екофлора України. Т. 1. Загальна частина. Lycopodiophyta. Equisetophyta. Polypodiophyta. Pinophyta; ред. Я.П. Дідух. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – 283 с.
51. Екофлора України: Том 2: Aristolochiaceae, Nymphaeaceae, Ceratophyllaceae, Ranunculaceae, Berberidaceae, Papaveraceae, Nymphaeaceae, Fumariaceae, Ulmaceae, Moraceae, Cannabaceae, Urticaceae, Fagaceae, Betulaceae, Corylaceae; ред. Я.П. Дідух. – К.: Фітосоціоцентр, 2004. – 479 с.
52. Екофлора України: Том 3: Caryophyllaceae, Sactaceae, Nyctaginaceae, Molluginaceae, Portulacaceae ред. Я.П. Дідух.– К.: Фітосоціоцентр, 2002. – 495 с.
53. Екофлора України: Том 5: Brassicaceae (Cruciferae), Capparaceae, Resedaceae; ред. Я.П. Дідух. – К.: Фітосоціоцентр, 2007. – 584 с
54. Екофлора України: Том 6: Limoniaceae, Paeoniaceae, Clusiaceae, Elatinaceae, Violaceae, Cistaceae, Cucurbitaceae, Primulaceae, Thymelaeaceae, Tiliaceae, Valvaceae, Ericaceae, Pyrolaceae, Monotropaceae, Empetraceae; ред. Я.П. Дідух. – К.: Фітосоціоцентр, 2010. – 421 с.
55. Ємельянова С.М. Напрямки досліджень болотної рослинності верхньої та середньої течії долини р. Південний Буг / С.М. Ємельянова // Актуальні проблеми ботаніки та екології. Матеріали міжнарод. конф. молодих учених-ботаніків (17-20 вересня 2007 р., м. Київ). – К.: Фітосоціоцентр, 2007. – С. 92-93.
56. Ємельянова С.М. Сучасний стан та актуальні питання досліджень болотної рослинності долини верхньої та середньої течії р. Південний Буг // Чорноморський ботанічний журнал / С.М. Ємельянова – том 4, № 1 (2008). - С. 44-51
57. Ємельянова С.М. Порівняльно-структурний аналіз вищої водної флори долини верхньої та середньої течії р. Південний Буг / С.М. Ємельянова // Чорноморський ботанічний журнал. – 2009. – Т. 5, № 3. – С. 376-383.
58. Ємельянова С.М. Порівняльно-структурний аналіз вищої водної флори долини верхньої та середньої течії р. Південний Буг // Чорномор. ботан. журн. – 2009. – Т.5, № 3 – С. 376-383.
59. Єфремова О.О. Біологічні особливості росту та розвитку видів роду *Carlina* L. Ex situ / О.О. Єфремова, І.Г. Скибіцька, Т.В. Мелешко / Лісівництво і агролісомеліорація. – Харків : УкрНДІЛГА, 2009. – Вип. 115 – С. 245-248.
60. Живі організми як середовище життя. Паразити рослин, тварин / Ecotime.info/ Екологічний інформаційний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecotime.info/?p=2054> (дата звернення: 12.07.2017).
61. Жировик Лезеля / Википедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Фукс> (дата звернення: 23.04.2017).
62. Заверуха Б.В. Збереження генофонду рідкісних рослин Волино-Подільської височини / Б.В. Заверуха // Укр. бот. журн. – 1976. – № 3. – С. 279-282.
63. Заверуха Б.В. явление дизъюнктивноареальности во флоре Подолии / Б.В. Заверуха // VII съезд укр. ботан. о-ва: тез. докл. – К.: Наук. думка, 1982 – С. 17-18.
64. Заверуха Б.В. Охраняемые растения Украины / Б.В. Заверуха, Т.Л. Андриенко, В.В. Протопопова – К.: Наук. думка, 1983. – 184 с.
65. Заверуха Б.В. Флора Волино-Поділля та її генезис / Б.В. Заверуха. – К.: Наук. думка, 1985. – 192 с.
66. Заверуха Б.В. Реліктовий вид *Allium obliquum* L. на Україні / Б.В. Заверуха, Я.П. Дідух, Л.Г. Любінська // Укр. ботан. журн. – 1988. – Т. 45, № 6. – С. 61-62.
67. Загульський М. Поширення та охорона *Dactylorhiza sambucina* (L.) Soy (Orchidaceae) в Україні / М. Загульський // Вісник Львівського університету. Серія біологічна, 2000. – Вип. 27. – С. 12-19.
68. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 41. [Електронний ресурс]: Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/ (дата звернення: 12.05.2017).
69. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 34. [Електронний ресурс]: Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/2456-12 (дата звернення: 12.06.2017).
70. Заповідні перлини Хмельниччини / за ред. Т.Л. Андриенко. – Хмельницький: ПАВФ «Інтрада», 2006. – 220 с.
71. Зелена книга України / за ред. Я.П. Дідуха. – К.: Альтерпрес, 2009. – 448 с.
72. Земскова Е.А. Семейство пузырчатковые (Lentibulariaceae) / Е.А. Земскова // Жизнь растений. – Т. 5., Ч. 2 – М.: Просвещение, 1981. – С. 440-443.
73. Изменение растительности и флоры болот УССР под влиянием мелиорации / [Балашов Л.С., Андриенко Т.Л., Кузьмичев А.И., Григора И.М.]; под ред. В.К. Мякушко. – К.: Наук. думка, 1987. – 288 с.
74. Кагало О.О. НПП «Подільські Товтри» / О.О.Кагало, Л.Г. Любінська // Фіторизноманіття заповідників і національних природних парків України. – Ч. 2. Національні природні парки / під ред. В.А. Оніщенко і Т.Л. Андриенко. – Київ, 2012. – С. 395-409.
75. Кагало О.О. Особливості й перспективи реалізації оселищних підходів до збереження природних популяцій раритетних видів (на прикладі *Shivereckia podolica* (Bess.) ex DC.) / Кагало О.О., Колодій В.А. // Науковий вісник Чернівецького університету. Біологія (Біологічні системи). – Т. 5. – Вип. 1. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2013. – С. 39-43.
76. Каталог рослин Ботанічного саду Хмельницького національного університету / За ред. Л.П. Казімірової. – Кам'янець-Подільський : Мошинський, 2009. – 124 с.
77. Казімірова Л.П. Ботанічний сад Хмельницького національного університету/ За ред. Л.П. Казімірової. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В.С., 2009. – 68 с.

78. Казімірова Л.П. Ефемероїди Ботанічного саду Хмельницького національного університету / Л.П. Казімірова // Інтродукція рослин, збереження та збагачення біорізноманіття в ботанічних садах та дендропарках: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К. : Фітосоціоцентр, 2015. – С. 98-99.
79. Казімірова Л.П. Раритетні рослини колекції трав'яної флори Ботанічного саду Хмельницького національного університету / Л.П. Казімірова // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Подільські читання: унікальні об'єкти природи і суспільної сфери Поділля. Регіональні особливості інтеграції економічних і соціальних напрямків їх розвитку, як умова ефективного збереження». – Вип. 3. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня "Рута"», 2017. – С. 196-200.
80. Казімірова Л.П. Раритетна дендрофлора Ботанічного саду Хмельницького національного університету / Л.П. Казімірова [електронний ресурс]. Лісове і садово-паркове господарство. 2017. № 11. Режим доступу: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Lis/article/view/8809/8120> (дата звернення: 20.05.2017).
81. Клеопов Ю.Д. Анализ флоры широколиственных лесов Европейской части СССР / Ю.Д. Клеопов. – Киев : Наукова думка, 1990. – 352 с.
82. Кобів В.М. Поширення та індивідуально-групові параметри *Symphytum cordatum* Waldst. et Kit. ex Willd. в умовах рівнини заходу України / В.М. Кобів. – Наукові записки Державного природознавчого музею, 2007. – Вип. 23. – С. 137-144.
83. Ковальчук С.І. Флора і рослинність Придністров'я Хмельниччини як складової частини Подільського природничого парку / С.І. Ковальчук // Тези доповідей наук. конф. «Продуктивні сили і природа Хмельницької області». – Кам'янець-Подільський, 1981. – С. 57-59.
84. Ковальчук С.І. Знахідки *Euphyas nana* Vieb. на Поділлі (Хмельницька область) / С.І. Ковальчук, О.М. Кльоц // Укр. ботан. журн. – 1984. – Т. 41. – № 4. – С. 69-71.
85. Ковальчук С.І. Пам'ятки природи Хмельниччини / С.І. Ковальчук, М.А. Задорожний. – Львів: Каменяр, 1985. – 55 с.
86. Ковтун І.В. Систематична структура флори Кам'янецького Придністров'я / І.В. Ковтун // Укр. ботан. журн. – 2002. – Т. 59, № 4. – С. 400-405.
87. Козак М. І. Вища водна флора та рослинність Західного Поділля: синтаксономія, антропогенна динаміка, охорона / М. І. Козак // Монографія. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – 268 с.
88. Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_032/print1247741934069335 (дата звернення: 12.06.2017).
89. Конвенція про біологічне розмаїття: громадська обізнаність і участь. – Київ : Стило, 1997. – 154 с.
90. Коротченко І.А. Степова рослинність південної частини національного природного парку «Подільські Товтри» / І.А. Коротченко // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці: «Рута», 2004. – Вип. 223. Біологія. – С. 197-221.
91. Котов М.И. Геоботанический очерк буковых лесов по р. Збруч / Котов М.И. // Журн. рус. ботан. о-ва, 1930 – 15, № 1-2. – С.139-149.
92. Круцкевич М.М. Дополнение до флоры Кам'яниччины / М.М. Круцкевич // Журн. Института ботаники АН УРСР. – 1937, 6. – № 11. – С. 137-140.
93. Кузнецова Г.О. Флора і рослинність Середнього Придністров'я / Г.О. Кузнецова // Матеріали до вивчення природних ресурсів Поділля. – Тернопіль–Кременець, 1963. – 253 с.
94. Кузнецова Г.О. Флора Середнього Придністров'я та її ботаніко-географічний аналіз / Г.О. Кузнецова // Матер. наук. конф. по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – Вип. 2. – С.18-19.
95. Кузь М.В. До проблеми оцінки природно-ресурсного потенціалу території / Кузь М.В. // Ландшафти і сучасність: Зб. наук. пр. – К. : Вінниця. – 2000. – С.150-152.
96. Куковиця Г.С. Рідкісні, ендемічні та реліктові види Подільського Придністров'я / Г.С. Куковиця // Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів. – К.: Наук. думка, 1970. – 75 с.
97. Куксін М. Азалия понтийська (*Asalea pontica* L.= *Rhododendron flavum* DON.) на Українському Поліссі / М. Куксін // Труды сільсько-господарської ботаники, 1929. – Т.2. – Вип. 2. – С. 219-227.
98. Лавренко Е.М. Петрофитная растительность в лесостепи и степи (вне горных систем) / Е.М. Лавренко // Растительность европейской части СССР. – Л. : Наука, 1980. – С. 281-285.
99. Лавренко Е.М. Степи / Е.М. Лавренко // Растительность европейской части СССР. – Л. : Наука, 1980 а.– С. 203-242, 249, 272.
100. Лікарські рослини. Енциклопедичний довідник / за редакцією А.В. Кудрицького. – К. : «Українська енциклопедія», 1992. – 977 с.
101. Линней К. Философия ботаники / К. Линней – М. : Наука, 1989. – 456 с.
102. Лісова рослинність 30-кілометрової зони Хмельницької АЕС [Шеляг-Сосонко Ю.Р., Дідух Я.П, Устименко П.М, Коротченко І.А., Юглічек Л.С.] // Укр. ботан. журн., 2000. – Т. 57. – № 3. – С. 250-256.
103. Лукаш А.В. Редкие и охраняемые растения Полесья (Польша, Беларусь, Украина, Россия) / А.В. Лукаш, Т.Л. Андриенко. – К. : Фітосоціоцентр, 2011. – 168 с.
104. Любінська Л.Г. Стан популяцій деяких рідкісних видів Кам'янецького Придністров'я та охорона фітогенфонду / Л. Г. Любінська // Український ботанічний журнал. – 1987. – Т. 44, № 4. – С. 46-48.
105. Любінська Л.Г. Біологічні особливості *Pulsatilla grandis* Wend. в умовах Кам'янецького Придністров'я / Л.Г. Любінська // Український ботанічний журнал. – 1988. – Т. 45, № 4. – С. 68-70.
106. Любінська Л.Г. Нове місцезнаходження *Lunaria rediviva* L. на Україні / Л.Г. Любінська, С.І. Ковальчук // Український ботанічний журнал. – 1988. – Т. 45, № 5. – С. 91-92.
107. Любінська Л.Г. Реліктовий вид *Allium obliquum* L. на Україні / Л.Г. Любінська, Я.П. Дідух, Б.В. Заверуха // Український ботанічний журнал. – 1988. – Т. 45, № 6. – С. 61-62.
108. Любінська Л.Г. Рідкісні рослини Кам'янецького Придністров'я та їх охорона / Л.Г. Любінська // Проблеми екології Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1989. – С. 26-27.
109. Любинская Л.Г. Аутофитосозология флоры Каменецкого Приднестровья и сохранение генофонда путем первичной интродукции : автореф. дисс. ... канд. биол. наук / Л.Г. Любинская. – Киев, 1990. – 16 с.
110. Любинская Л.Г. Кормовые растения Каменецкого Приднестровья (УССР) / Л.Г. Любинская, С.И. Ковальчук // Эколого-популяционный анализ кормовых растений естественной флоры, интродукция и использование: тез. докл. VII Всесоюзного симпозиума по новым кормовым растениям. – Сыктывкар, 1990. – С. 111-112.
111. Любинская Л.Г. Хорологические особенности раритетных видов Каменецкого Приднестровья / Л.Г. Любинская // Актуальные вопросы ботаники и экологии : тез. докл. науч. конф., г. Каменец-Подольский, 14-16 мая 1990 г. – Каменец-Подольский, 1990. – С. 17-18.
112. Любінська Л.Г. Антропогенні зміни флористичного складу Товтр Кам'янецького Придністров'я / Л.Г. Любінська // Подільський національний природний парк: доцільність і проблеми створення : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 23-24 верес. 1993 р. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 131-133.
113. Любінська Л.Г. Еколого-біологічні особливості цибуль в Кам'янецькому Придністров'ї та охорона рідкісних видів / Л.Г. Любінська // Матеріали доповідей науково-теоретичної конференції професорсько-викладацького складу / Кам'янець-Подільський СГП. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 80-81.

114. Любінська Л.Г. Морфологічні особливості *Crocus heuffelianus* Herb. у Кам'янецькому Придністров'ї (Україна) / Л.Г. Любінська, С.І. Ковальчук, Р.Г. Білик // Український ботанічний журнал. – 1993. – Т. 50, № 3. – С. 113-116.
115. Любінська Л.Г. Процес синантропізації флори Кам'янця-Подільського / Л.Г. Любінська // Тези доповідей науково-методичної конференції професорсько-викладацького складу / Кам'янець-Подільський СГП. – Кам'янець-Подільський, 1993. – Т. 2. – С. 226-227.
116. Любінська Л.Г. Інтродукція рідкісного виду шафрану Гейфеля / Л.Г. Любінська, С.І. Ковальчук, Р.Г. Білик // Охорона генофонду рослин в Україні : тези доп. наук. конф. Донецького ботанічного саду НАН України. – Донецьк, 1994. – С. 208.
117. Любінська Л.Г. Флора вищих рослин національного парку «Подільські Товтри» / Л.Г. Любінська, В.О. Болюх // Український ботанічний журнал. – 1997. – Т. 54, № 2. – С. 192-197.
118. Любінська Л.Г. Національний природний парк «Подільські Товтри» / Л.Г. Любінська // Заповідники і національні природні парки України. – К. : Вища школа, 1999. – С. 202-207.
119. Любінська Л.Г. *Frytillaria montana* Норре (Liliaceae) в НПП «Подільські Товтри» / Л.Г. Любінська // Український ботанічний журнал. – 2000. – Т. 57, № 3. – С. 284-286.
120. Любінська Л.Г. Особливості інтродукції раритетних видів на Поділлі / Л.Г. Любінська, В.М. Комарницький // Матеріали X Міжнародного симпозиума «Нетрадиционное растениеводство. Эниология. Экология и здоровье». – Симферополь ; Ялта, 2001. – С. 25-30.
121. Любінська Л.Г. Рідкісні види каньйону р. Смотрич в межах м. Кам'янця-Подільського / Л.Г. Любінська, І.В. Ковтун // Український ботанічний журнал. – 2001. – Т. 58, № 1. – С. 59-63.
122. Любінська Л.Г. Стан та перспективи НПП «Озеро Святе» / Л.Г. Любінська, С. І. Ковальчук // Національні природні парки в екологічній мережі України (до створення в зоні Малого Полісся Хмельницької обл. нац. природн. парку «Озеро Святе») : зб. наук. пр. за матеріал. всеукр. наук.-природн. конф., яка проводилась з нагоди початку робіт зі створення в зоні Малого Полісся Хмельницької обл. НПП «Озеро Святе» (Хмельницький ; Славута, 27 листоп. 2001). – Кам'янець-Подільський : ОіОМ, 2001. – С. 14-20.
123. Любінська Л.Г. та ін. Результати інтродукції рідкісних лікарських видів місцевої флори Поділля / Л.Г. Любінська, В.П. Гишук, Т.В. Вороніна, В.М. Комарницький // Матеріали XI Міжнародного симпозиума «Нетрадиционное растениеводство. Эниология. Экология и здоровье». – Симферополь, 2002. – С. 392-395.
124. Любінська Л.Г. НПП «Подільські Товтри» / Л.Г. Любінська, О.О. Кагала, Н.В. Скібіцька // Фіторізноманіття національних природних парків України. – К., 2003. – С. 53-63.
125. Любінська Людмила. Природні й історико-культурні цінності Поділля: збереження і використання / Людмила Любінська, Людмила Куб'як // Збереження біорізноманіття: традиції та сучасність / відп. ред. Т. Гардашук ; Тов-во «Зелена Україна». – К. : Хімджест, 2003. – С. 75-81.
126. Любінська Л.Г. Особливості відтворення раритетних видів НПП «Подільські Товтри» / Л.Г. Любінська, Т.М. Пономаренко // Роль природно-заповідних територій Західного Поділля та Юри Ойцовської у збереженні біологічного та ландшафтного різноманіття. – Гримайлів, 2003. – С. 63-65.
127. Любінська Л.Г. Особливості деяких інвазійних видів м. Кам'янця-Подільського / Л.Г. Любінська // Шляхи вирішення екологічних проблем урбанізованих територій: наука, освіта, практика : зб. наук. праць. – Хмельницький, 2003. – С. 96-98.
128. Любінська Л.Г. Історія вивчення флори Кам'янця-Подільського / Л.Г. Любінська // Біорізноманіття Кам'янця-Подільського. Попередній критичний інвентаризаційний конспект рослин, грибів і тварин / за ред. О.О. Кагала, М.В. Шевери, А.А. Леванця. – Львів, 2004. – С. 23-28.
129. Любінська Л.Г. Папоротеподібні Кам'янецького Придністров'я / Л.Г. Любінська, О.А. Дяк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп. (6-7 квіт. 2005 р.) : вип. 4, у 3 т. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, РВВ, 2005. – Т. 3. – С. 25-28.
130. Любінська Л.Г. Дослідники природи Подільського краю / Л.Г. Любінська, С.І. Ковальчук, О.П. Кучинська, Н.А. Чайка // Менеджмент екосистем природно-заповідних територій : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Національного природного парку «Подільські Товтри» (15-17 трав. 2006 р.). – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 162-167.
131. Любінська Л.Г. Інвазійний вид *Ailanthus altissima*(Mill.) Swingle в умовах Кам'янця-Подільського / Л.Г. Любінська, М.М. Рябий, Т.О. Маланчук // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. – Чернівці, 2006. – Вип. 298: Біологія. – С. 85-89.
132. Любінська Л.Г. Інтродукція лікарських рослин родини *Lamiaceae* в умовах Кам'янець-Подільського ботанічного саду / Л.Г. Любінська, Н.К. Добродзій, Т.М. Пономаренко, М.М. Хомовий // Збірник наукових праць / за ред. М.І. Бахмата. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 98-101.
133. Любінська Л. Г. Край Кам'янецький – неповторний куточок нашої планети / Л.Г. Любінська, М.Д. Матвеев, С.І. Ковальчук // Край Кам'янецький. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 6-25.
134. Любінська Л.Г. Особливості онтогенезу *Phalacrolooma annua*(L) Dumort / Л.Г. Любінська, М.О. Іванова // Синантропізація рослинного покриву України. – К., 2006. – С. 12-15.
135. Любінська Л.Г. Шивереція подільська, астрагал монпельійський, шоломниця весняна, рябчик гірський / Л.Г. Любінська // Плани заходів щодо збереження видів флори і фауни, що занесені до Червоної книги України та в міжнародні переліки в межах установ ПЗФ. – Харків, 2006. – С. 26-28, 32-34, 46-48, 52-54.
136. Любінська Л.Г. Особливості *Astragalus monspessulanus*L в умовах заказника «Мукшанський» (Хмельницька область) / Л.Г. Любінська // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп. : вип. 6., у 3 т. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 3. – С. 39-40.
137. Любінська Л.Г. Особливості *Scopolia carnolica* Jasc. в умовах НПП «Подільські Товтри» / Л.Г. Любінська // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. Сер.: Природничі науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2007. – Вип. 1. – С. 37-43.
138. Любінська Л.Г. Особливості флори та рослинності Боршківцевих товтр / Л.Г. Любінська, М.М. Рябий, В.В. Валентюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Природничі науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. – Вип. 1. – С. 16-19.
139. Любінська Л.Г. Дослідження *Leopoldia tenuiflora* (Tausch) Heldr. в умовах національного природного парку «Подільські Товтри» / Л.Г. Любінська, М.М. Рябий // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Інтродукція та збереження рослинного різноманіття. – К., 2009. – Вип. 22-24. – С. 147-150.
140. Любінська Л.Г. Знахідка *Centaurea iberica* на Поділлі / Л.Г. Любінська // Український ботанічний журнал, 2009. – Т. 4, № 5. – С. 656-658.
141. Любінская Л.Г. О состоянии *Pulsatilla nigricans* Storck на территории национального природного парка «Подольские Товтры» (Украина) / Л.Г. Любинская // Ботанические сады в 21 веке: сохранение биоразнообразия, стратегия развития и инновационные решения : материалы конференции, посвященной 10-летию образования Ботанического сада, 27-30 мая 2009 г. – Белгород, 2009. – С. 219-221.
142. Любінська Л.Г. *Cyclachaena xanthifolia* (Nutt) Fresen в умовах Хмельниччини / Л.Г. Любінська, М.М. Рябий, І.О. Одукалець // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Екологічні питання співіснування: людина – рослина». – Дніпропетровськ, 2009. – С. 76-79.

143. Любінська Л.Г. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я.П. Дідуха. – К., 2009. – С. 53, 54, 59, 139, 395, 455, 456, 459, 503, 506, 521, 564.
144. Любінська Л.Г. *Aconitum eulophum* Rchb. на товтрі «Самовита» в НПП «Подільські Товтри» / Л.Г. Любінська, М.М. Рябий, І.О. Базь, Д.В. Ващенко // Природно-заповідний фонд України: минуле, сьогодення, майбутнє : матеріали міжнар. практ. конф., присвяч. 20-річчю природного заповідника «Медобори» (сміт Гримайлів, 26-28 трав. 2010 р.). – Тернопіль, 2010. – С. 491-494.
145. Любінська Л.Г. Аналіз флори і рослинності та особливостей території вилучених об'єктів НПП «Подільські Товтри» / Л.Г. Любінська // Подільський природничий вісник. – Вип. 1. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 180-188.
146. Любінська Л.Г. *Equisetum telmateae* Ehrh. в заповідних об'єктах Хмельниччини / Л.Г. Любінська, М.М. Рябий // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп., 10-11 берез. 2010 р. : вип. 9, у 5 т. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – Т. 2. – С. 97-98.
147. Любінська Л.Г. Нові дані до поширення *L. basarabicum* на території Хмельницької області / Л.Г. Любінська, О.М. Оптасюк // Український ботанічний журнал. – 2010. – Т. 67, № 6. – С. 445-452.
148. Любінська Л.Г. Особливості насаджень *Pinus sylvestris* L. в НПП «Подільські Товтри» / Л.Г. Любінська, І.О. Одукалець, М.М. Мусієнко // Науковий вісник Чернівецького університету. Сер.: Біологія (Біологічні системи). – Т. 2. – Чернівці, 2010. – С. 78-86.
149. Любінська Л.Г. Охоронювані види Хмельниччини / Л.Г. Любінська // Рослинний світ у Червоній книзі України: впровадження глобальної стратегії збереження рослин : матеріали міжнар. наук. конф., 11-15 жовтн. 2010 р., м. Київ. – К., 2010. – С. 24-28.
150. Любінська Л.Г. Особливості буферної зони Дністровського екологічного коридору в межах Хмельниччини / Л.Г. Любінська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія біологія. – 2012. – №1 (50). – С. 71-77.
151. Любінська Л.Г. Созофіти Вербецьких товтр // Вісник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету. Природничі науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 4. – С. 34-37.
152. Любінська Л.Г. Рід *Allium* l. у Кам'янець-Подільському ботанічному саду / Любінська Л.Г., Рубановська Н.В., Пономаренко Т.М. // Вісник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету. Природничі науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 4. – С. 31-34.
153. Любінська Л.Г. Інвазійні види НПП «Подільські Товтри» // Синантропізація рослинного покриву України (м. Переяслав-Хмельницький, 27-28 вересня 2012). – Тези наукових доповідей. – Київ-Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 54-55.
154. Любінська Л.Г. Динаміка і антропогенна трансформація рослинності НПП «Подільські Товтри» / Любінська Л.Г. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія біологія. – 2013. – №2 (51). – С. 93-98.
155. Любінська Л.Г. Онтоморфогенез *Chamaecytisus albus* (Nacq.) Rothm. та стан його локальної популяції в урочищі Чапля (національний природний парк «Подільські Товтри») / Л.Г. Любінська, М.В. Шевера // Укр. бот. журн. – 2013. – Т. 70, № 4. – С.112-116.
156. Любінська Л.Г. Характеристика біотопів НПП «Подільські Товтри» / Л.Г. Любінська // Чорноморський ботанічний журнал. – 2013. – Т. 9, №3. – С. 456-464.
157. Любінська Л.Г. Найпівденніший локалітет *Pulsatilla grandis* Wender. (Ranunculaceae) в Україні / Горбняк Л.Т., Любінська Л.Г., Попова О.М., Артюх М.М. // Укр. бот. журн. – 2014. – Т. 71, № 2. – С. 205-208.
158. Любінська Л.Г. Аналіз флори і рослинності лісів Дунаєвеччини / Л.Г. Любінська, М.М. Рябий // Збереження біорізноманіття в контексті сталого розвитку (мат. всеукр. наук. конф.). – Черкаси: ФОП Белінська О.Б., 2015. – С. 89-91.
159. Любінська Л.Г. Вплив насаджень сосни звичайної (*Pinus sylvestris*) на рідкісні види рослин національного природного парку «Подільські Товтри» / Любінська Л.Г., Горбняк Л.Т., Кучинська О.П. та інш. // Регіональні аспекти флористичних і фауністичних досліджень: матеріали 2 міжн. конф. (24-25 квітня 2015 р, смт Путила) / відп. ред. І.В. Скільський. – Чернівці: Друкарт, 2015. – С.90-92.
160. Любінская Л.Г. Восстановление растительного покрова в национальном природном парке «Подольски Товтры» (Украина) // Проблемы сохранения биологического разнообразия и использования биологических ресурсов: материалы III Международной научно-практической конференции, посвященной 110-летию со дня рождения академика Н.В. Смольского. (7–9 октября 2015, Минск, Беларусь). В 2 ч. Ч. 1 / Л.Г. Любінська, Н.Н. Рябой. // Нац. акад. наук Беларусі. – Минск: Конфидо, 2015. – С. 124-126.
161. Любінська Л.Г., Д.М. Доброчаєва (до 100-річчя від дня народження) / Л.Г. Любінська // Зб. наук. праць за мат. міжн. наук.-пр. конф. «Подільські читання: унікальні об'єкти природи і суспільної сфери Поділля; регіональні особливості інтеграції економічних і соціальних напрямків їх розвитку як умова ефективного збереження» (м. Кам'янець-Подільський, 3–5 листопада, 2016 р.) / [Відповід. редактори: проф. Матвеев М.Д., проф. Любінська Л.Г., Любінський О.І.]. – ТОВ «Друкарня "Рута"», 2016. – С.4-6.
162. Любінська Л.Г. Аналіз стану ценопопуляції *Schivereckia podolica* Andr. ex DC. на території Смотрицького каньйону в межах м. Кам'янець-Подільського // Літопис НПП «Подільські Товтри». – Кам'янець-Подільський, 2016. – Т. 19.– Держреєстр. №. 011U000794. – С. 140-143.
163. Любінська Л.Г. Рідкісні види рослин на території заказників загальнодержавного значення включених в НПП «Подільські Товтри» // Літопис НПП «Подільські Товтри». – Кам'янець-Подільський, 2016. – Т. 19. – Держреєстр. №. 011U000794. – С. 162-167.
164. Любінська Л.Г. Номінація на світову спадщину «Букові ліси Європи» // Літопис НПП «Подільські Товтри». – Кам'янець-Подільський, 2016. – Т. 19. – Держреєстр. №. 011U000794. – С. 281-290.
165. Любінська Л.Г. Аналіз стану рідкісних видів на окремих пробних площах НПП «Подільські Товтри» // Літопис НПП «Подільські Товтри». – Кам'янець-Подільський, 2016. – Т.19. – Держреєстр. №. 011U000794. – С. 9-10.
166. Маковецький С. Список растений Подольской губернии дикорастущих и некоторых одичалых / С. Маковецький // Зап. Подольского о-ва естествоиспытателей и любителей природы. – 1913. – Т.2. – С. 53-122.
167. Макрофиты – индикаторы изменений природной среды / [Дубына Д.В., Стойко С.М., Сытник К.М. та ін.]. – К. : Наукова думка, 1993. – 433 с.
168. Мельник В.И. Редкие виды флоры равнинных лесов Украины / В.И. Мельник. – К.: Фитосоцицентр, 2000. – С. 91-92.
169. Меч-трава / Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 20.05.2017).
170. Молотківський Ю.Х. Геоботанічне дослідження дубового насадження в Циківському лісі, Кам'янецька округа / Ю.Х. Молотківський // Журн. Ін-туту ботан. АН УРСР. – 1936, № 8 (161). – С. 55-60.
171. Монтрезор В.В. Обзорение красивейших растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа: Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской / В.В. Монтрезор. – К.: О-во садоводства. – 1881. – 49 с.
172. Монтрезор В.В. Список редких растений, найденных в разных местах Киевской, Подольской и Волынской губернии в 1877, 78 и 79 годах / В.В. Монтрезор // Зап. Киев. о-ва естествоиспытателей. 1881. – Т. 6. – Вып. 2. – С. 117-182.
173. Монтрезор В.В. Список редких растений, найденных в разных местах Киевской, Подольской и Волынской губерний в 1887, 1888 и 1889 годах // Зап. Киевского Общества естествоиспытателей. – 1889. – Т. 6. – Вып. 2. – С. 177-182.
174. Монтрезор В.В. Список растений, собранных в Киевском учебном округе в последний 25-летний период времени, т.е. со времени издания «Обозрения семенных и высших споровых растений» проф. Роговича в 1869 г. по 1895 / В.В. Монтрезор // Зап. Киев. о-ва естествоиспытателей. 1898. – Т.15, Вып. 9. – С. 575-707.
175. Мороз І.І. Рідкісні рослини Товтрового кряжу Поділля та їх охорона / І.І. Мороз // Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів. – К: Наук. думка. – 1970. – С. 39-41.

176. Мосякін С.Л. Рослини України у світовому Червоному списку / С.Л. Мосякін // Укр. ботан. журн. – 1999. – Т. 56, № 1. – С. 79-88.
177. Мосякін С.Л. Борис Володимирович Заверуха / Мосякін С.Л., Протопопова В.В., Любінська Л.Г. // Укр. бот. журн. – 2012. – Т. 69, № 2, Додаток. – С. 9.
178. Мшанецька Н.В. Аналіз флори Малого Полісся (Україна) (з використанням комп'ютерних баз даних): Автореф. дис... канд. біол. наук: – К., 1995. – С. 14.
179. Напівпаразити / Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Нові місцезнаходження *Carex bohemica* Schreb. в Україні [Андрієнко Т.Л., Прядко О.І., Недоруб О.Ю., Антосяк В.М.] // Укр. ботан. журн., 1999. Т. 56, № 2. – С. 160-162.
180. Новіков А. Акони́ти Чорногори / А. Новіков. – Львів. : Ліґа-Прес, 2016. – 104 с.
181. Новосад В.В. Раритетний фітофонд судинних рослин НПП «Подільські Товтри»: сучасний стан вивчення та збереження / В.В. Новосад, Л.І. Крицька, Л.Г. Любінська // Вісник національного науково-природничого музею. Сер. ботанічна. – Ч. 2. – К., 2005-2007. – С. 281-292.
182. Новосад В.В. Фітобіота національного природного парку «Подільські Товтри». Судинні рослини / Новосад В.В., Крицька Л.І., Любінська Л.Г. – К.: Фітон, 2009. – 292 с.
183. Новосад В.В. Аутфітосозологічний кадастр раритетних видів НПП «Подільські Товтри» (біоморфологічні, еколого-ценотичні, со-зологічні та ектопозологічні аспекти) / В.В. Новосад, Л.І. Крицька, Л.Г. Любінська // Природно-заповідний фонд України: минуле, сьогодні, майбутнє : матеріали міжнар. практ. конф., присвяч. 20-річчю природного заповідника «Медобори» (снт. Гримайлів, 26-28 трав. 2010 р.). – Тернопіль, 2010. – С. 454-460.
184. Омела біла / Вікіпедія [Електронний ресурс]. -Онищенко В.А. Грабово-дубові ліси урочища Панівецька дача (Хмельницька обл.) / Л. Г. Любінська, В. А. Онищенко // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. Сер.: Біологія. – Чернівці, 2006. – Вип. 298. – С. 128-135.
185. Определитель высших растений Украины / Д.Н. Доброчаева, М.И. Котов, Ю.Н. Прокудин и др. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 402.
186. Орлов А.А. Антропогенные изменения растительного покрова Центральной Подольи и его охрана: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. биол. наук: спец. 03.00.05 «Ботаника» / А.А. Орлов. – Киев, 1985. – 17 с.
187. Паразитизм / Вікіпедія [Електронний ресурс]. -Пачоский И.К. Флора Полесья и прилегающих местностей / И.К. Пачоский // Труды С.-Петербургского Общества естествоиспытателей, 1897. – Т. 27. – Вып. 2. – С. 1-260.
188. Пачоский И.К. Основные черты развития флоры Юго-Западной России / Пачоский И.К // Записки Новорос. о-ва естествоиспытателей. – Херсон, 1910. – Т. 34. – С. 1-430.
189. Перелік заповідних територій та об'єктів, рідкісних та зникаючих тварин і рослин Хмельниччини. – Хмельницький, 1986. – 73 с.
190. Погремко / Википедия [Електронний ресурс]. -Природа Хмельницької області / [за ред. К.І. Геренчука]. – Львів: Вища школа, 1980. – 152 с.
191. Протопопова В.В. Синантропная флора Украины и пути её развития / В.В. Протопопова. – Киев: Наук. думка, 1991. – 204 с.
192. Протопопова В.В. Фітоінвазії в Україні як загроза біорізноманіттю: сучасний стан і завдання на майбутнє / В.В. Протопопова, С.Л. Мосякін, М.В. Шевера; НАН України. Ін-т ботаніки ім. М.Г. Холодного. – К., 2002. – 31 с.
193. Проценко В.А. Ядовитые растения / В.А. Проценко. – К.: Здоров'я, 1983. – 16 с.
194. Рідкісні і зникаючі рослини Українського Полісся / [Харчишин В.Т., Собко В.Г., Мельник В.І. та ін.] – К.: Фітосоціоцентр, 2003. – 248 с.
195. Ремнецветник европейский. Неотложная помощь. Клиника отравления [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://antidota.ru/poison/remnecvetnik-evropeyskiy/> (дата звернення: 11.07.2017).
196. Рогович А.С. Обзорные семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа: Вольнской, Подольской, Киевской, Черниговской и Полтавской / А.С. Рогович. – К.: Изд-во Киев. ун-та. – 1869. – 308 с.
197. Рубановська Н.В. Дослідження роду *Allium* на території Західного Поділля / Н.В. Рубановська, Л.Г. Любінська // Вісник Черкаського університету. Серія : Біологічні науки. – 2015. – № 19. – С. 83-89.
198. Савостіянов О. Дика рослинність Поділля, схематичний нарис / О. Савостіянов. – Вінниця, 1925. – 65 с.
199. Слободян О. Містерія навколо омели / Станіславський натураліст [Електронний ресурс]. –Смарагдові перлини Волині [Філіпенко А.Б., Терлецький В.К., Собко В.Г. та ін.] / [За ред. Собко В.Г.]. – К.: Фітосоціоцентр, 2004. – 220 с.
200. Стойко С.М. Проблеми фітосозології т шляхи їх вирішення. / С.М. Стойко. // Укр. бот. журн. – Т. XL, №6. – 1983. – С. 6-13.
201. Сторчоус І. Особливості біології та методи контролю повитиці польової / Агробізнес [Електронний ресурс]. -Судинні рослини Смарагдової мережі України під охороною Бернської конвенції / Колектив авторів під ред. В.А. Соломахи. – Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2017. – 152 с.
202. Тахтаджян А.Л. Флористические области Земли / А.Л. Тахтаджян. Л.: Наука, 1978. – 246 с.
203. Толмачёв А.И. Введение в географию растений / А.И. Толмачёв. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 244 с.
204. Торфово-болотний фонд УРСР, його районування та використання [Брадїс Є.М., Кузьмичов А.І., Андриєнко Т.Л., Батячов Є.Б.]. – К.: Наук. думка, 1973. – 163 с.
205. Трав'яниста рослинність 30-кілометрової зони Хмельницької АЕС / Український ботанічний журнал [Шеляг-Сосонко Ю.Р., Устименко П.М., Дідух Я.П., Коротченко І.А.] – 2000. – Т. 57. – № 4. – С. 380-385.
206. Тутковський П. Кавказька красуня азалія (*Azalia pontica*) на Україні, її минуле, сучасне та майбутнє / П. Тутковський // Наука на Україні. – Харків, 1992. – № 4. – С. 143-150.
207. Уранов Л.А. Онтогенез и возрастной состав популяций цветковых растений / Л.А. Уранов. – М.: Наука, 1967. – С. 3-8.
208. Фіторізноманіття заповідників і національних природних парків України. – Ч. 2. Національні природні парки / під ред. В.А. Оніщенко і Т.Л. Андриєнко. – К.: Фітосоціоцентр, 2012. – 580 с.
209. Флора европейской части СССР / Отв. ред. Ан. А. Фёдоров. – Л.: Наука, Лен. отд. 1974. – Т. I. Ред. тома Н.Н. Цвелёв и С.К. Черепанов. – 404 с.
210. Флора европейской части СССР / Отв. ред. Ан. А. Фёдоров. – Л.: Наука, Лен. отд. 1976. – Т. II. Ред. тома Т.В. Егорова. – 236 с.
211. Флора европейской части СССР / Отв. ред. Ан. А. Фёдоров. – Л.: Наука, 1978. – Т. III. Ред. тома Ю.Л. Меницкий. – 259 с.
212. Флора европейской части СССР / Отв. ред. Ан. А. Фёдоров. – Л.: Наука, 1979. – Т. IV. Ред. тома Ю. Д. Гусев. – 355 с.
213. Флора европейской части СССР / Отв. ред. Ан. А. Фёдоров. – Л.: Наука, 1981. – Т. V. Ред. тома Р. В. Камелин. – 380 с.
214. Флора европейской части СССР / Отв. ред. Ан. А. Фёдоров. – Л.: Наука, 1987. – Т. VI. Ред. тома Н. Н. Цвелёв. – 254 с.
215. Флора европейской части СССР / Отв. ред. и ред. тома Н.Н. Цвелёв. – Л.: Наука, 1994. – Т. VII. – 317 с.
216. Флора европейской части СССР / Отв. ред. и ред. тома Н.Н. Цвелёв. – Л.: Наука, 1989. – Т. VIII. – 412 с.
217. Флора Восточной Европы / Отв. ред. и ред. тома Н.Н. Цвелёв. – СПб.: Мир и семья-95, 1996. – Т. IX. – 456 с.
218. Флора Восточной Европы / Отв. ред. и ред. тома Н.Н. Цвелёв. – СПб.: Мир и семья; Изд-во СПХФА, 2001. – Т. X. – 670 с.
219. Флора Восточной Европы / Отв. ред. и ред. тома Н.Н. Цвелёв. – М.: СПб.: Т-во науч. изд. КМК, 2004. – Т. XI. – 536 с.
220. Флора УРСР / Ред. Є.І Бордзіловський, Є.М. Лавренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1938. – Т. 1. – 201 с.
221. Флора УРСР / Ред. Є.І Бордзіловський, Є.М. Лавренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – Т. 2. – 590 с.
222. Флора УРСР / Ред. М.І. Котов, А.І. Барбарич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – Т. 3. – 423 с.
223. Флора УРСР / Ред. М.І. Котов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 4 – 690 с.
224. Флора УРСР / Ред. М.В. Клоков, О.Д. Вісюліна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1951. – Т. 5. – 528 с.

225. Флора УРСР / Ред. Д.К. Зеров. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – Т. 6. – 608 с.
226. Флора УРСР / Ред. М.В. Клоков, О.Д. Вісюліна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – Т. 7. – 658 с.
227. Флора УРСР / Ред. М.І. Котов, А.І. Барбарич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 8. – 544 с.
228. Флора УРСР / Ред. М.І. Котов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. 9. – 690 с.
229. Флора УРСР / Ред. М.І. Котов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 10. – 491 с.
230. Флора УРСР / Ред. О.Д. Вісюліна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 11. – 589 с.
231. Флора УРСР / Ред. О.Д. Вісюліна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1965. – Т. 12. – 590 с.
232. Цвелёв Н.Н. Семейство Шейхцериевые (Scheuchzeriaceae) // Жизнь растений: в 6 т./ Под. ред. А.Л. Тахтаджяна – М.: Просвещение, 1982. – Т. 6: Цветковые растения. – С. 26-28.
233. Характеристика місцезростань рідкісних видів рослин НПП «Мале Полісся» [Юглічек Л.С., Сасюк А.В. Белінська М.М. та ін.] / 36. наук. праць за мат. міжнародної наук.-практ. конф. «Подільські читання: унікальні об'єкти природи і суспільної сфери Поділля...» (м. Кам.-Подільський, 3–5 листопада, 2016 р.) / [Відп. ред.: Матвеев М.Д., Любінська Л.Г., Любінський О.І.]. Кам.-Подільський : ТОВ «Друкарня "Рута"», 2016. – С. 244-249.
234. Червона Книга України. Рослинний світ / За заг. ред. Я.П. Дідуха. – Київ : Глобалконсалтинг, 2009. – 900 с.
235. Чорна Г.А. Нові знахідки *Carex hordeistichos* Vill. та *Carex paniculata* L. (Cyperaceae) Правобережному Лісостепу України / Г.А. Чорна // Укр. ботан. журн. – 2004. – Т. 61, № 1. – С. 61-69.
236. Чорна Г.А. Флора водойм і боліт Лісостепу України. Судинні рослини / Г.А. Чорна. – К.: Фітосоціоцентр, 2006. – 184 с.
237. Чорней І.І. Сторінками Червоної книги України (рослинний світ). Чернівецька область / І.І. Чорней, В.В. Буджак, А.І. Токарюк. – Чернівці : Друкарт, 2010. – 452 с.
238. Чопик В.И. Дикорастущие полезные растения Украины / В.И. Чопик, Л.Г. Дудченко, А.Н. Краснова. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 91-92.
239. Чуйко О.В. Фізика в живій природі / О.В. Чуйко. – Харків : Видавнича група «Основа», 2005. – 24с.
240. Чуйко Т.М. Інтродукція деяких тїньовитривалих рослин природної флори західного регіону України для потреб озеленення / Т.М. Чуйко, Г.М. Павлюк, С.Б. Рибак. – Наук. вісник Українського державного лісотехнічного університету, 2004. – Вип. 14.6. – С. 98-102.
241. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Дубовые леса Подолии / Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Ботан. журн. 1971. – Т. 36. – № 4. – С. 512-517.
242. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Рослинність лісових заказників Середнього Придністров'я / Ю.Р. Шеляг-Сосонко, Я.П. Дідух, Г.С. Куковиця // Укр. ботан. журн. – 1980. – Т. 37, № 5. – С. 91-95.
243. Шмальгаузен И.Ф. Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа / И.Ф. Шмальгаузен. – Киев. – Т. 1, 1895. – 468 с.
244. Шмальгаузен И.Ф. Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа / И.Ф. Шмальгаузен. – Киев. – Т. 2., 1897. – 752 с.
245. Юглічек Л.С. Екологічне виховання учнів на базі регіонального ландшафтного парку «Мальованка» // Екологічна освіта та виховання учнівської молоді: [Мат-ли науково-практ. конф.] / Л.С. Юглічек. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 90-91.
246. Юглічек Л.С. Поширення *Primula vulgaris* Huds. (Primulaceae Vent.) на рівнинній частині України та її еколого-ценотичні особливості / Л.С. Юглічек, О.О. Орлов // Укр. ботан. журн., 2001. – Т. 58. – № 2. – С. 173-178.
247. Юглічек Л.С. Нові місцезнаходження рідкісних гігрофітних видів у східній частині Малеого Полісся / Л.С. Юглічек // Укр. ботан. журн., 2001. – Т. 58. – № 1. – С. 40-47.
248. Юглічек Л.С. Флористичні особливості східної частини Малеого Полісся / Л.С. Юглічек // Матеріали XI з'їзду Українського ботанічного товариства. – Харків, 2001. – С. 448-449.
249. Юглічек Л.С. Рослинність гідрологічного заказника «Теребіжі» // Національні природні парки в екологічній мережі України (до створення в зоні Малеого Полісся Хмельницької області НПП «Озеро Святе») [36. наук. пр. за матеріалами наук.-практ. конференції, яка проводилася з нагоди початку робіт зі створення в зоні Малеого Полісся Хмельницької області НПП «Озеро Святе» (Хмельницький-Славута, 27 листопада 2001 р.)] – Кам.-Подільський: Пр. в-во «ОПОМ», 2001. – С. 21-23.
250. Юглічек Л.С. Нарис рослинності східної частини Малеого Полісся / Л.С. Юглічек // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Біологія, 2002. – № 2 (17). – С. 30-36.
251. Юглічек Л.С. Центральноевропейські види східної частини Малеого Полісся / Л.С. Юглічек // Укр. ботан. журн., 2003. – Т. 60. – № 1. – С. 41-47.
252. Юглічек Л.С. Раритетна компонента флори східної частини Малеого Полісся / Різноманіття природи Хмельниччини: Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Ландшафтне та біологічне різноманіття Хмельниччини: дослідження, збереження та відтворення», м. Кам'янець-Подільський, 17-18 грудня 2003 р. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – 296 с.
253. Юглічек Л.С. Рослинність природно-заповідних територій міста Нетішина // Збірник праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції "Шляхи вирішення екологічних проблем урбанізованих територій: наука, освіта, практика" – Хмельницький : Технологічний університет Поділля, 2003. – С. 152-155.
254. Юглічек Л.С. Історія ботанічних досліджень в східній частині Малеого Полісся / Л.С. Юглічек // Науковий вісник: Заповідна справа в Галичині, на Поділлі та Волині. – Львів : УкрДЛТУ. – 2004. – Вип. 14,8. – С. 62-68.
255. Юглічек Л.С. Рослинність / Геооекологічний моніторинг Хмельницької урбосистеми: Монографія / Дзюблук Т. та ін.; [За ред. проф. І. Ковальчука] / Л.С. Юглічек – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – С.14-19.
256. Юглічек Л.С. Вплив будівництва ХАЕС та міста-супутника Нетішин на рослинний покрив території / Л.С. Юглічек // Екологія міст та рекреаційних зон: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [Екологія міст та рекреаційних зон] (Одеса, 17-18 квітня 2008 р.); за ред. В.М. Небрата. – Одеса : Інноваційно-інформаційний центр «ІНВАЦ», 2008. – С. 297-301
257. Юглічек Л.С. Шляхи заростання штучних озер, утворених внаслідок торфорозробок у східній частині Малеого Полісся / Науковий вісник НЛТУ України. Ландшафтна архітектура в контексті сталого розвитку. – Львів, 2008. – Вип. 18.2. – С.118-122.
258. Юглічек Л.С. Комахоїдні рослини регіонального ландшафтного парку «Мальованка» / Л.С. Юглічек // Природно-заповідний фонд України – минуле, сьогодення, майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю природного заповідника «Медобори» (сміт Гримайлів, 26-28 травня 2010 р.) / Редкол. В.Д. Бондаренко та ін. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. – С. 602-605.
259. Юглічек Л.С. Фітоінвазії Хмельницької урбосистеми / Л.С. Юглічек // Екологія міст та рекреаційних зон: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [Екологія міст та рекреаційних зон] (Одеса, 3-4 червня 2010 р.); за ред. В.М. Небрата. – Одеса : Інноваційно-інформаційний центр «ІНВАЦ», 2010. – С. 409-412.
260. Юглічек Л.С. Рослини-трансформери Хмельницької урбосистеми / Л.С. Юглічек // Вісник НЛТУ. – Львів, 2011, № 21-16. – С. 206-210.
261. Юглічек Л.С. Нова знахідка *Salvia kremenensis* Besser на межі Лісостепу та Малеого Полісся / Л.С. Юглічек // Матеріали 13 з'їзду Українського ботанічного товариства. 19-23 вересня 2011 р., м. Львів. – Львів, 2011. – С. 96.
262. Юглічек Л.С. / Заповідна Хмельниччина і Т.Л. Андрієнко / Тетяна Леонідівна Андрієнко. Науковець, Колега, Учитель / Л.С. Юглічек. – Полтава : Дивосвіт, 2013. – С. 38-41.

263. Юглічек Л.С. Фітораритети національного природного парку «Мале Полісся» / Л.С. Юглічек //Динаміка біологічного та ландшафтного різноманіття заповідних територій [Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Кам'янець-Подільський, 25-27 травня 2016 р.]. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2016. – С. 156-162.
264. About the EUNIS Database / European Environment Agency. – [Electronic resource]. – Mode of access: <http://eunis.eea.europa.eu/about.jsp>. (дата звернення: 14.02.2015).
265. Anderson S. Important Plant Areas in Central and Eastern Europe: Priority Areas for Plant Conservation / S. Anderson, T. Kušik, E. Radford. – London: Plantlife International, 2005. – 104 p.
266. Andrzejowski A. Rys botaniczny krain zwiedzonych w podrozach miedzy Bohem a Dniestrem od Zbrucza az do morza Czarnego odbytych w latach 1814, 1816, 1818, 1822/ A. Andrzejowski. – Wilno, 1823. – 126 p.
267. Andrzejowski A. Rys botaniczny kraju zwiedzonych w podrozach pomiedzy Bohema Dniestrem od Zbrucza az do ujscia tych rzek w morze, odbytych w latach 1823 i 1824 / A. Andrzejowski // Dziennik Wilenski. – 1830. – 2. – S. 1-93.
268. Andrzejowski A. Enumeratio plantarum in gubernio Podolico et locis adjacentibus crescentium / A. Andrzejowski // Универс. извест. Киев. – 1862. – № 7. – С. 94-142.
269. Belke G. Rys historii naturalnej Kamienca Podolskiego /G. Belke. – Warszawa w drukarni gazety codzienneg – 1859. – 114 s.
270. Besser W.G. Aperetu de la geographie phisique de Volhynie et de la Podolio / W.G. Besser // Mem. Soc. Natur. Moscou. – 1823. – 6. – P. 185-212.
271. Besser W.G. Rzut oka na geografia fizyczna Wolynia i Podola / W.G. Besser // Dziennik Wilenski. Umienstosci i sztuki. – 1827. – 2. – P. 414-433.
272. Besser W. Enumeration plantarum hucusque in Volhynia, Podolia, gub. Kioviensi, Bessarabia cis Thyraica et circa Odessam collectarum simul cum observationibus in rimitias Florae Galicia Austriae. / W. Besser. – Vilnae: 1882. – 111 p.
273. Council directive 92/43/EECof 21 May 1992 on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora. – [Electronic resource]. – Mode of access: eur-lex.europa.eu/.../LexUriServ.do?...1992L0 (дата звернення: 15.04.2013).
274. Convention on the conservation of European wildlife and natural habitats – 30th meeting of the Standing Committee – Strasbourg, 6-9 December 2010 – Revised annex I of Resolution 4 (1996) of the Bern Convention on endangered natural habitats types using the EUNIS habitat classification. – [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritag/nature/econetworks/Presentation_en.asp. (дата звернення: 04.03.2016).
275. 198. Gajewski W. Elementy floru Polskiego Podola/ W. Gajewski. – Warszawa: Planta Polonica, 1937. – Т. 5. – 210 s.
276. Gajewski W. Szczątki flory pierwotnej w jarze Dniestru / W. Gajewski // Ochrona przyrody. – 1931. – № 11. – S. 10-40.
277. IUCN (2001). IUCN Red List Categories and Criteria: Version 3.1. IUCN Species Survival Commission. IUCN, Gland, Switzerlandand-Cambridge, UK. II + 30 pp. [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.iucnredlist.org/documents/redlist_cats_crit_en. (дата звернення: 08.03.2016).
278. Lyubinska Lyudmila. Influence of antropogenic factors in flora of the Smotrych Canion (Khmelnitsky region, Ukraine) / Lyudmila Lyubinska // V International Conferense Anthropization and Enviroment of Rural Settlements Flora and Vegetation. Uzhorod & Kostryno, Ukraine, 16-18 May 2002. Abstracts. – Kyiv: Phytosociocentre, 2002. – P. 48-50.
279. Lyubinska L.G. The role of alien species in flora and plant communities in the national nature park «Podilski Tovtry» / L. G. Lyubinska // VIII International Conference in Antropization and Enviroment of Rural Settlements / Flora and vegetation in changing landscape. – Katowice, Poland, 30.06-02.07.2008. – P. 40.
280. Lyubinska L. Alien plants of the Podilski Tovtry National Nature park (Ukraine) / L. Lyubinska // Biodiversity Reseach & Conservation, 2009. – V. 3. – P. 123-131.
281. Lyubinska Lyudmila G. Hyssopus officinalis L. and Colutea arborescens L. – invasive species in NNP “Podilski Tovtry” / Lyudmila G. Lyubinska // IX International Conference Anthropization and Environment of Rural Settlements. Floraand Vegetation. – Kamyanets-Podilskiy & Boyany, Ukraine, 29 June-01 July 2010. – Program. Proceedings and Excursions. – Kyiv: M.G. Kholodny Institute of Botany, NAS of Ukraine. – 2010. – P. 44.
282. Lyudmila Lyubinska. Ailanthus altissima (Mill.) Swingle in the National Nature Park «Podilski Tovtry» (Ukraine) / Lyudmila Lyubinska, Mykola Riabyi Proceedings of the 11th international conference «Cynanthropization of flora and vegetation» September 11-13, 2014 // Biodiversity. Research and Conservation. – Poznań & Obrzycko, Poland, 2014. – P. 63-64.
283. Makowiecki S. Spis roslin poludniowa-zachodniej czesci Podola Zazbrucza-askiego / S. Makowiecki // Spraw. Kon. Fizjogr., 1939. – № 72. – S. 269-326.
284. Matuszkiewicz W. Przewodnik do oznaczania zbiorowisk roślinnich Polski. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2001. – 537 s.
285. Paczoski J. Spis roslin zebranych na podolu w polnocnej Bessarabji i kolo Zdolbunowa na Wolyniu // spraw. komis. fizyogr. – 1899. – 34. – S. 136-175.
286. Paczoski J. Wycieczka botaniczna na Podole // kosmos. – ser. a. – 1913. – 38. – S. 1184-1220.
287. Salafsky N. A standard lexicon for biodiversity conservation: unified classifications of threats and actions / N Salafsky [and all.] // Conservation Biology, 2008. – V. 22. – P. 897-911.
288. Szafer W. Rosliny polskie / W. Szafer, S. Kulczynski, B. Pawlowski. – Iwow – Warszawa: Ksiaznica – Atlas, 1924. – 736 s.
289. Szafer W. Las i step na zachodniem Podolu. (The Forest and Steppe in West Podolia) / W. Szafer. – Rozprawy Wydz. Matem. – Przyr. – 1935. LXXI. B, (2). – S. 1-130.
290. Zapalovicz H. Krytyczny przeglai roslinnosci Galicji. Conspectus florum Galicie criticae / H. Zapalovicz. – Krakov, 1906–1911. – (Т. 1-3).
291. *Viscum album* [Електронний ресурс].

ФЛОРА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Навчальний посібник

АВТОРИ:

Любінська Людмила Григорівна, доктор біологічних наук, професор,
завідувач кафедри біології та методики її викладання
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Юглічек Лілія Степанівна, кандидат біологічних наук,
доцент кафедри екології Хмельницького національного університету.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА ВИПУСК:

Климчук В. В., директор Хмельницького ОЕНЦУМ.

КОМП'ЮТЕРНА ВЕРСТКА ТА ДИЗАЙН:

Волкова Ірина Олегівна, ТОВ «Друкарня "Рута"»

Любінська Л.Г., Юглічек Л.С. **Флора Хмельниччини**. Навчальний посібник. –
Хмельницький: ТзОВ «Поліграфіст», 2017. – 240 с.

У виданні природничо-краєзнавчого змісту «Флора Хмельниччини», приуроченому 100-річчю Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, 55-річчю Хмельницького національного університету та 65-річчю Хмельницької обласної станції юннатів, зібрано й узагальнено відомості про багатства і неповторну красу рослинного світу краю, його охорону й збереження, раціональне використання та відновлення.

У книзі описано історію ботанічних досліджень на Хмельниччині, наведено систематичний аналіз флори, охарактеризовано рідкісні види, які включені до Червоної книги України та Переліку регіонально рідкісних видів Хмельницької області, описані інвазійні види. Також книга містить цікаві наукові факти і легенди про рослини.

Видання розраховане на використання педагогами й науковцями, учнями і студентами, флористами, знавцями, охоронцями та любителями природи рідного краю.

ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ

ПОЛІГРАФІСТ

(0382) 70-20-71 • www.poligrafist.com • poligrafist2@gmail.com

Підписано до друку 27.12.2017 р. Формат 90x64/8. Друк офсетний.

Гарнітура HeliosC, JOURNALISM, Annabelle.

Ум. друк. арк. 30,00. Тираж 1500 прим. Зам. №1531.

Видавництво «Поліграфіст». 29025, м. Хмельницький, вул. Курчатова, 8.

Св. суб'єкта видавничої справи ХЦ №013 від 26.11.2000 р.

Любінська Людмила Григорівна

Доктор біологічних наук, заслужений діяч науки і техніки. Нагороджена знаком «Відмінник освіти України». Завідувач кафедри біології та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, професор. Ботанік, фітосозолог. Автор понад 250 наукових та науково-методичних праць, співавтор Червоної книги України (2009), 120 науково-популярних статей та буклетів природоохоронного спрямування, 20 томів Літопису НПП «Подільські Товтри», розробник екологічної мережі Хмельницької області. Одна із фундаторів національного природного парку «Подільські Товтри». Лауреат обласної премії ім. Петра Бучинського в галузі природоохоронної роботи.

Юглічек Лілія Степанівна

Кандидат біологічних наук, доцент кафедри екології Хмельницького національного університету. Нагороджена знаком «Відмінник освіти України». Геоботанік, фітосозолог. Автор понад 200 наукових та науково-методичних праць, науково-популярних публікацій, розробник схеми екологічної мережі Хмельницької області, карти рослинності східної частини Мале Полісся. Одна із засновників національного природного парку «Мале Полісся», регіонального ландшафтного парку «Мальованка» та ряду інших природно-заповідних об'єктів області. Лауреат обласної премії ім. Петра Бучинського в галузі природоохоронної роботи.

